

Издавач:

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву
Алексе Шантића 1, Пале
Телефон: 057 223479
Е-пошта: radovi@filozof.org
<http://www.ffuis.edu.ba/radovi>

За издавача:

Проф. др Миланка Бабић

Редакција:

Проф. др. Бабић Миланка, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Доц. др Вујевић Вера, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Зубер Љубомир, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Јовић Горан, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Prof. dr Kadum Vladimir, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Hrvatska
Проф. др Кнежевић Саша, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Ковачевић Милош, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Крнета Драгољуб, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Кулић Мишо, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Кулић Рајко, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Лаушевић Саво, Универзитет Црне Горе
Проф. др Милошевић Божо, Универзитет у Новом Саду, Србија
Проф. др Павловић Златко, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Перић Славиша, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Печенцов Александар, Државни универзитет Ломоносов, Русија
Проф. др Пикун Миленко, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Prof. dr François Arnaud, Université Toulouse II - Le Mirail, Francuska
Prof. dr 岳友熙 (Yue Youxi), Технолошки Универзитет Шандонга, НР Кина
Doc. dr 魏现军 (Wei Xianjun), Политехнички Универзитет Хенана, НР Кина

Главни и одговорни уредник:

Доц. др Вера Вујевић

Секретар редакције:

Проф. др Саша Кнежевић

Технички уредник:

Властимир Пантић

Лектура и коректура:

Доц. др Биљана Самарџић
Доц. др Вера Ћевриз Нишић
Доц. др Сања Куљанин
Јадранка Регоје

Превод на енглески:

Катедра за енглески језик и књижевност

Компјутерски слог:

Властимир Пантић

Штампа:

„DIS-Company“ д.о.о. Пале

Тираж:

300 примјерака

Пале, 2014.

ISSN 1512-5858

COBISS.BH-ID 7948294

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

РАДОВИ
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
ФИЛОЗОФСКЕ И ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКЕ
НАУКЕ

БРОЈ
16
књига 2

Пале,
2014

Publisher:

Faculty of Philosophy
University of East Sarajevo
Alekse Šantića 1, Pale
Phone: 057 223479
E-mail: filozof@paleol.net
<http://www.ffuis.edu.ba/radovi>

General Editor:

Milanka Babić

Editorial Board:

Babić Milanka, University of East Sarajevo, BiH
Vujević Vera, University of East Sarajevo, BiH
Zuber Ljubomir, University of East Sarajevo, BiH
Jović Goran, University of East Sarajevo, BiH
Kadum Vladimir, Juraj Dobrila University of Pula, Croatia
Knežević Saša, University of East Sarajevo, BiH
Kovačević Miloš, University of East Sarajevo, BiH
Krnetić Dragoljub, University of East Sarajevo, BiH
Kulić Mišo, University of East Sarajevo, BiH
Kuljić Rajko, University of East Sarajevo, BiH
Laušević Savo, University of Montenegro
Milošević Božić, University of Novi Sad, Serbia
Pavlović Zlatko, University of East Sarajevo, BiH
Perić Slaviša, University of East Sarajevo, BiH
Pečencov Aleksandar, Lomonosov State University, Russia
Pikula Milenko, University of East Sarajevo, BiH
François Arnaud, Université Toulouse II - Le Mirail, France
岳友熙 (Yue Youxi), Shandong University of Technology, China
魏现军 (Wei Xianjun), Henan Polytechnic University, China

Editor-in-Chief:

Vera Vujević

Editorial Board Secretary:

Saša Knežević

Technical Editor:

Vlastimir Pantić

Language Editing and Proofreading:

Biljana Samardžić
Vera Čevriz Nišić
Sanja Kuljanin
Jadranka Regoje

English Translation:

Department of English Language and Literature

Desktop Publishing:

Vlastimir Pantić

Printed by:

„DIS-Company“ d.o.o. Pale

Circulation:

300 copies

Pale, 2014.

ISSN 1512-5858

COBISS.BH-ID 7948294

UNIVERSITY OF EAST SARAJEVO
FACULTY OF PHILOSOPHY PALE

FACULTY OF PHILOSOPHY
COLLECTION OF PAPERS

PHILOSOPHY, MATHEMATICS AND
NATURAL SCIENCES

ISSUE

16

volume 2

Pale,
2014

Радове у овој књизи су рецензирали:

Проф. др Виријевић Владан, Филозофски факултет Косовска Митровица
Проф. др Вукашиновић Желимир, Филозофски факултет Пале
Доц. др Гаврић Мирослав, Филозофски факултет Пале
Доц. др Ђурић Весна, ФПН Бања Лука
Проф. др Живковић Драгица, Географски факултет Београд
Доц. др Зечевић Нада, Филозофски факултет Пале
Проф. др Илић Миле, Филозофски факултет Бања Лука
Доц. др Јоргић Драженко, Филозофски факултет Бања Лука
Проф. др Ковачевић Бранка, Филозофски факултет Пале
Проф. др Коларић Иван, ФИЛУМ Крагујевац
Доц. др Коледин Горјана, Филозофски факултет Пале
Доц. др Костић Наташа, Филозофски факултет Пале
Доц. др Кошарац Бисерка, Филозофски факултет Пале
Проф. др Крнета Драгољуб, Филозофски факултет Пале
Доц. др Максимовић Јелена, Филозофски факултет Ниш
Доц. др Мاستиловић Драга, Филозофски факултет Пале
Др Мићо Милетић, Висока школа за васпитаче струковних студија Алексинац
Проф. др Милисављевић Владимир, Филозофски факултет Пале
Доц. др Милошевић Шошо Биљана, Филозофски факултет Пале
Проф. др Павловић Златко, Филозофски факултет Пале
Проф. др Пашалић Стево, Педагошки факултет Бијељина
Проф. др Перић Славиша, Филозофски факултет Пале
Проф. др Радић Радивој, Филозофски факултет Београд
Проф. др Самарцић Глигор, Филозофски факултет Косовска Митровица
Проф. др Сладоје-Бошњак Биљана, Филозофски факултет Пале
Доц. др Солаковић Шуајб, Филозофски факултет Пале
Проф. др Стаматовић Александар, Филозофски факултет Пале
Проф. др Чолаковић Радомир, Филозофски факултет Пале

Расправе и чланци

ТРИ ИЗВОРА О ПРИЛИКАМА У ХЕРЦЕГОВИНИ 50-их ГОДИНА XIX ВИЈЕКА

Апстракт: Још од 40-их година XIX вијека у Дубровнику је отворен руски конзулат, који је током времена прерастао у генерални конзулат. Први конзул био је Јеремија Гагић, родом Херцеговац. Овај конзулат одиграо је значајну улогу у упознавању државног врха Русије са приликама у Херцеговини, Босни, Црној Гори, јужном јадранском приморју и сјеверној Албанији. Неријетко, хришћанско становништво Херцеговине гледало је на овај конзулат као једину наду у тражењу правде у односу на локалне османске власти. Тако је било и док је генерални конзул био Петар Стремоухов. Из неколико извора из Архивско-библиотечног одјељења Народног музеја Црне Горе на Цетињу, може се видјети колико је херцеговачко православно становништво било обесправљено и изложено превртљивим ђудима локалних османских власти и муслимана појединаца.

Кључне ријечи: Херцеговина, Дубровник, конзулат, Петар Стремоухов

Почетком XIX вијека Русија се одлучила да почне да отвара мрежу својих конзулата на јужнословенским територијама. Они су имали задатак да замијене периодичне мисије углавном руских официра или цивилних лица, које су прикупљале податке првенствено о стању на османској територији. Ове су мисије нарочити интензитет имале у кризним временима, када се јављају буне, устанци, или ратови Русије са Османским царством. Интензитет ових мисија нарочито је био актуелан у правцу Црне Горе, као једине слободне територије почетком XIX вијека до почетка Првог српског устанка. До почетка устанка, и у годинама његовог трајања, краће вријеме биљежи се постојање руског конзулата у Котору. Он је имао задатак да прати стање у Црној Гори, Херцеговини, сјеверној Албанији и јужном јадранском приморју. Послије афере руског државног врха и његових представника са господарем Црне Горе митрополитом Петром I Петровићем, идеја отварања конзулата на Цетињу је пропала. У вези са тим, индикативно је да у току устанка у Србији, Русија има свог незваничног и сталног конзула Константина Родофиникина, али га у Црној Гори нема, нити га је икада имала. Четрдесетих година отвара се у Дубровнику руски конзулат, а први конзул био је Јеремија Гагић, родом Херцеговац. Он успоставља присне односе са господарем Црне Горе митрополитом Петром II Петровићем, и у мноштву случајева бива његов политички патрон. Послије смрти Петра II, улога руског конзулата у Дубровнику, у смислу утицаја на Црну Гору, рапидно слаби, већ самом чињеницом да се његов насљедник Данило про-

* oss@t-com.me

глашава за свјетовног владара-књаза, и пуним замахом остварује велики утицај на источну Херцеговину.

Ван домена руралних подручја источне Херцеговине, гдје се утицај локалне османске власти слабо или никако осјећао због снажног присуства Црногораца експонената цетињског књаза, повезаних са локалним херцеговачким главарима, у урбаним срединама под потпуном контролом Османлија, попут Требиња и Мостара, тамошњи су Срби, у случају невоље, једино могли да се надају у помоћ руских конзула у Дубровнику. Тако је било и у доба конзуловања Петра Стремоухова. Пада у очи, да су посредници са руским консулатом углавном црквена лица. Положај српског становништва у урбаним срединама у односу на муслимане и османске власти био је углавном лош. Оно је било изложено несигурности и неправди. Никада, у било каквим пословима, није било сигурно да ће они бити до краја испоштовани било од муслимана појединаца или османских власти које би се у таквим споровима јављале као посредници и пресудитељи. О томе свједочи неколико примјера.

Житељ Требиња, православни хришћанин Митар Перовић и Ибро Зановић из Гацка, радили су у трговачком ортаклуку девет мјесеци. Послије тога разортачили су се и, направивши рачуницу, утврдили да је Ибро Митру остао дужан три дуката. Свједоци овог дуга приликом разрачунавања од муслимана били су Дервиш Карамедовић и Амет Кавзић, а од хришћана Перо и Гаврило Перовић, те Стојко Миљковић. Послије тога Ибро је дошао у Дубровник, и у једној кафани гдје је починуо срео неколико трговаца са аустријске територије, и то: Ива Куленовића, Мишара Лећака, Паска Кисића и Рада Руденака. Ови су трговци однекуда знали за Ибров дуг према Митру и запитали га је ли учинио рачун са Митром. Ибро им је на то одговорио: „Валаи и билаи јесам баш поштено, као с поштеним трговцем, моји пријатељи нека и ви знате, јесам остао дужан Перовићу три дуката, нека сте и ви шаити (свједоци)“. Ови трговци савјетовали су му да се писмено изјасни о дугу, јер је тако сигурније, што је Ибро и пристао.

Не може се са сигурношћу утврдити из писма како је дошло до обрта у овој трговачкој причи. Ибро је послвије краћег времена био научен од неких „злих и бездушних Турака“ да од Митра може доста новца узети, само ако буде знао и умио. Вјероватно по тим савјетима Ибро је отишао у Мостар, и позвао и Митра да дође тамо. Не слутећи о чему се ради, и Митар је дошао у Мостар. Даље у писму стоји: „Зановић доведе лаживе и безобразне свједоке Турке, који бездушно освједоче да му Митар има дати од дуга 1400 талира“. Митар се нашао у чуду, и замолио пашу да му допусти да доведе свједоке „пред којима су рачун учинили“. Паша му то није допустио, него га је утамничио, и стоји ту, у Мостару, у тамници петнаест мјесеци „и може га тамо ласно и смрт наћи праведна“. Потписник овога обраћања Јерафим Перовић, апеловао је из манастира Дужи код Требиња 24. јула 1857. године, да конзул Стремоухов узме под своје покровитељство Митра, и интервенише код паше да се овај пусти на слободу. У писму се не

може утврдити ко је Јерафим Митру, али свакако, по презимену, да се наслутити да је неки рођак (Фонд Приновљени списи: 107).

Још један примјер несигурног трговања Срба са муслиманима може се видјети и у случају Митра Милетића. Он се директно писмено обратио конзулу Стремоухову у Дубровнику, 20. августа 1857. године. Судећи по писму, или представки, свеједно третирано, Милетић наводи да је рођен у Мостару, а да више година борави у Габели бавећи се трговином. Ту је прошле, 1856. године „са Турчином Мехмедом Бићкалом из Стоца“ погодио 80 товара кукуруза, 16 товара пшенице, и 25 товара јечма, уједно и све заједно по 25 цванцика по товару. Убрзо је, сходно договору, однио 40 товара кукуруза и продао их. Потом је, слиједећи позив Бићкала за новом туром, кренуо да је преузме и дотјерао лађу за то. Но, жито је поскупјело, а „Турчин удари на трговину и од своје погодбе“. Милетић наводи да је имао велике трошкове, јер је унајмио лађу и морнаре, и држао их пет дана док се са Бићкалом прегонио да преузме робу. Ову своју штету није пријавио турскоме суду „знајући унапријед да какву правцу добити не могу, но само би више непријатеља стекао, који би ми у свако мало наудити могли...“.

Милош је увјеравао конзула Стремоухова да је све што је у писму навео истина, и тражио „да ви ову правду започнете и окончате...“. Позвао се и на свједоке: Петра и Миха Лојпуре из Габеле, Риста Кашиковића из Мостара, Арифа Турчина, момка Амзи-бега из Стоца и Риста Перишића из Габеле. Ако буде требало, позваће и још свједока.

Но, ту није био крај овој причи. Како је Милетић навео, исти Мехмед Бићкало намјерава да га суду турском преда, да би у потпуности наплатио новац од првобитне погодбе, у износу од 200 цванцика, не марећи што је он штету имао. По Милетићу, Бићкало је заправо њему требало да плати 200 цванцика, на име штете. Коначно, Милетић је молио конзула не само да он интервенише код турских власти да се овај спор ријеши него и да га конзул препоручи код њих, да је он човјек његовог курира. Ваљао би куриру у контакту са Турцима, и помагао би му нарочито у зимско вријеме, кад вода нарасте при прелазу Неретве, коју добро познаје (Фонд Приновљени списи: 106).

Треће обраћање руском конзулу у Дубровнику сасвим је друкчијег карактера. Оно је тим прије много занимљивије од претходна два, која свједоче о правној и економској несигурности православних Срба у Херцеговини према турској власти и муслиманима. Аутор овог обраћања јесте јеромонах Прокопије Чокорило. Први дио обраћања има несумњиво апологетски карактер. Међутим, он открива сушту реалност тешког положаја Срба у Херцеговини, чим у њему стоји: „Приврженост и неограничена љубав и надежда народа православног источног вјероисповиједања ка Пресвијетломе Државному Преславному и Високоме Скиптру непобједног Престола Сверускога довољно је позната свему свијету...“. Чокорило је навео да је народ ободне Херцеговине „лишен науке и сваке најмање просвећености, сваког добра поспјешенија и напретка, погружен у тами неразумности и

слабости безданог Хаоса, тако да народ не познаје себе за народ...“ . Узрок томе је, према Чокориљу, што три и више стољећа трпи бездушности и незаконитости. Он дријема под тирјанством, чак „и моралитет изгубивши“ .

Чокорило је сматрао да има основа да се обрати конзулу и да је то заслужио својом дугогодишњом службом Богу, ево 26 година, у којој се никада није огријешо о црквена правила. Подсјетио је да је приликом недавног проласка кроз Мостар Александра Гиљфердинга, са истим имао разговор, коме је предочио своју жељу „поћи и посјетом видјети очима својима православно царство и цара великога, и у исто време одвести собом пет шесторо дјечице Отчества Херцеговине на науку...“ . Гиљфердинг га је савјетовао да се обрати руском конзулу у Дубровнику, што овом приликом и чини. Писмо је Чокорило писао у Мостару, 22. августа 1857. године (Фонд Приновљени списи: 6).

Гиљфердинг је убрзо постао руски конзул у Сарајеву, а потом и у Мостару. Детаљно је обишао Херцеговину, Босну и Стару Србију, и о томе оставио драгоцјено свједочанство кроз путопис „Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији“ (Гиљфердинг 1972). Молба Прокопија Чокорила имала је ефекта, јер је он заиста боравио у Русији, од маја 1858. до децембра 1860. године. Ту је прикупио значајне новчане прилоге, који су омогућили градњу православних храмова по Херцеговини. Прокопије је рођен у околини Билеће, и у почетку је био мирски свештеник, да би се, по упокојењу супруге, замонашио. Написао је и неколико љетописа о Херцеговини (Ђоровић 1913: 89-104, 195-207). И други дио Чокорилове молбе Стремоухову био је услишен, јер су у Русију отишли на школовање: Јован Дреч (у Петроград), Јован Пичета (у Херзан), Никола Билић и Васо Остојић (у Одесу) .

Извор

Фонд Приновљени списи: Архивско-библиотечко одјелење Народног музеја Црне Горе-Цетиње, фонд Приновљени списи, кутија V, фасцикла 1856/57. г., док. бр. 6, 106. и 107, Цетиње: Народни музеј Црне Горе,

Литература

Гиљфердинг 1972: А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево: Веселин Маслеша.

Ђоровић 1913: V. Ђоровић, *Iz Dnevnika Prokopija Čokorila*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo: Zemaljski muzej.

Aleksandar D. Stamatović

THE THREE SOURCES ON THE CIRCUMSTANCES IN HERZEGOVINA OF THE FIFTIES OF THE NINETEENTH CENTURY

Summary

Ever since the forties of the nineteenth century, the Russian Consulate has been open in the city of Dubrovnik. Over the time it became the Consulate-General. The first Consul was Jeremija Gagić, a native of Herzegovina. The Consulate played an important role in acquainting the leadership of Russia with the circumstances in Herzegovina, Bosnia, Montenegro, the southern Adriatic coast and in the northern Albania as well. Often, the Orthodox population of Herzegovina perceived this Consulate as their only hope in their quest for justice with regard to the local Ottoman authorities. It was so, even while the Consul General was Petar Stremouhov. Several sources in the archive library of the National Museum of Montenegro show how the Herzegovinian Orthodox population were deprived of their rights and exposed to the double-dealing disposition of the local Ottoman authorities and individual Muslims.

Nenad G. Suzić*
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet
Studijski program pedagogija
Jelena T. Maksimović**
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
Departman za pedagogiju

UDK 371.26:37.014.3
DOI 10.7251/RFFP1614015S

Pregledni rad

BOLONJSKI PROCES I STUDENTSKA POSTIGNUĆA

Apstrakt: Autori su u radu predstavili neke od zahteva postavljenih u Bolonjskoj deklaraciji. Pri tom su posebnu pažnju posvetili teorijskom razmatranju nove uloge nastavnika i postignuću studenata pre i nakon primene bolonjskog procesa u univerzitet-skoj praksi. Naime, nova uloga nastavnika, posebno univerzitetskog nastavnika, sastoji se u tome da je zamenjena njegova prevashodna uloga predavača, nosioca znanja i izvora informacija, novim ulogama koordinatora, facilitatora, slušaoca i moderatora vaspitno-obrazovnog rada. Upravo ovakva izmena „tradicionalne“ uloge koju je univerzitet-ski nastavnik imao pre primene bolonjskog procesa uslovila je i doprinela promeni dotadašnje ex cathedra nastave u kojoj je primat imala metoda usmenog izlaganja. Pored promene uloge nastavnika, autori ukazuju da je vidno promenjena i uloga studenata. Za razliku od tzv. tradicionalne nastave, gde su studenti bili prvenstveno pasivni posmatrači i receptivno usvajali znanja, uvođenjem bolonjskog procesa situacija je drugačija, jer su studenti postavljeni u poziciju aktivnog učesnika u nastavnom procesu koji u saradnji sa nastavnikom kreiraju nastavu. Na kraju ovog rada autori su predstavili prednosti i nedostatke bolonjskog procesa uz sugestiju da je to dobra osnova za analizu visokoobrazovnog sistema koji smo imali u odnosu na onaj koji smo ostvarili danas uvođenjem bolonjskog procesa.

Ključne reči: univerzitetski nastavnici, studenti, studentska postignuća, bolonjski proces.

Uvod

Promene nastale usled naučno-tehničke revolucije, kao i pojava globalizacije, zajedno su uticale na proces stvaranja jedinstvenog obrazovnog prostora Evrope. Ovaj proces poznajemo kao *bolonjski*. Poslednja decenija dvadesetog veka bila je decenija burne ratne tranzicije Jugoslavije. Uporedo s tom tranzicijom stigao je bolonjski proces kao alternativa već poznatom tradicionalnom sistemu visokog obrazovanja koji je imao svoju istoriju i određene prednosti. Novonastale balkanske zemlje poturile su da preuzmu bolonjske standarde, boreći se za novi identitet, s jedne strane, te nastojeći da ostvare link sa savremenom Evropom, s druge. U toj turbu i čistki nastojalo se odbaciti sve staro, pa su tako „počišćene“ i neke tradicionalne prednosti prethodnog visokoobrazovnog siste-

* nenad_szc@yahoo.com

** jelena.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

ma. Na primer, široka enciklopedijska baza na mnogim profesionalnim studijskim katedrama svedena je na uzak i vrlo ograničen, često jedan jedini, izvor ili udžbenik. Ovo je ozbiljna zabluda jer je poznato da su stručnjaci koji su u Jugoslaviji ostvarili visokoškolske diplome u raznim firmama širom sveta vrlo brzo sticali potrebne kompetencije za obavljanje najsloženijih poslova. Poznato je, naime, da osoba koja ima široku opšteobrazovnu bazu brzo i lako savlađuje uter profesionalne kompetencije potrebne za obavljanje datog posla, i obratno, da osoba koja je uskoprofesionalno obrazovana teško savlađuje nove kompetencije šire od njihove bazne usmerenosti.

Pristupanjem bolonjskom procesu bilo je potrebno promeniti viševjekovnu ulogu univerzitetskog nastavnika (nastavnik – predavač). Ta promena "tradicionalne" uloge nastavnika nije bila jedina promena koju je trebalo učiniti, već su te promene nužno pretpostavljale i promenu uloge studenata i to od pasivnog posmatrača koji receptivno usvaja znanja do aktivnog učesnika u nastavnom procesu. Promenama kojima se nastojala da izmeni dotadašnja uloga univerzitetskog nastavnika i studenata zahtevan je posao, koji kao takav podrazumeva sistematski rad i upornost.

Kada govorimo o praktičnoj implementaciji bolonjskog procesa, možemo reći da je ona u Srbiji tek na početku. Primena bolonjskih standarda u visokoškolskom obrazovanju prolazi, s jedne strane, kroz fazu neodobravanja i odbacivanja od strane nekih studenata i nastavnika, ali i na odobravanje i prihvatanje drugih studenata i nastavnika, s druge strane. Protivnici ovog procesa spremni su da svaku sitnicu proglase pogubnom ili fatalnom, a oni koji odobravaju, skloni su da zatvore oči pred očiglednim slabostima. U ovom radu nastojimo da akademski jasno, neopredeljeno i objektivno ukažemo na slabosti ali i na dobre strane bolonjskog procesa. Osim toga, pozabavićemo se nekim bitnim pitanjima, prednostima i zabludama koje i danas susrećemo u odnosu na bolonjski proces. Takva pitanja su: da li se ovaj proces bavi formom ili suštinom vaspitanja i obrazovanja, koji su zahtevi i standardi u pitanju, kakve su nove uloge nastavnika s obzirom na bolonjske standarde, te kakva su postignuća studenata pre i posle uvođenja bolonjskog procesa. Sva ova pitanja su „goruća“, a danas još uvek susrećemo vrlo ozbiljne zablude naših autoriteta, profesora i praktičara, koji realizuju bolonjski proces.

Forma i suština bolonjskog procesa

Reč forma potiče od latinskog pojma *forma* koji ima pet značenja: 1) lik, oblik, lice, stas, 2) lepota, 3) slika, 4) osnova, način, vrsta i 5) model (Tepić 1961: 146). Reč suština ovde nas zanima u pedagoškom kontekstu, zato ćemo je uzeti u sintagmi *suština nastave* za koju u „Pedagoškom leksikonu“ nalazimo da je to proces čija je „...suština određena prirodom učenja, obrazovanja i vaspitanja učenika, uzrastom i potrebama učenika, didaktičko-metodičkim saznanjima i mogućnostima nastavnika“ (1996: 488). Dakle, kada govorimo o formi i suštini bolonjskog procesa, na osnovu dosadašnjeg iskustva jasno je da ovaj proces od

samog početka pa do danas ima orijentaciju na formu. U čemu se ona ogleda? Važno je da ispiti budu jednosemestralni, da se nastava organizuje u tri ciklusa, da postoji sistem transfera kredita (ECTS), da je obezbeđena vertikalna i horizontalna prohodnost studenata i drugo. Suština bi bila da je nastava prilagođena potrebama učenika, da se bazira na suštini procesa učenja, i sve u tom kontekstu. Ako podrobnije analiziramo samo ove dve stavke suštine, videćemo da bolonjski proces ne zadovoljava elementarne kriterijume. Konkretno, studenti danas imaju potrebu da ovladaju kompetencijama koje će im omogućiti da funkcionišu u društvu u kome nemaju stalno zaposlenje jer nam je poznato da se od sto diplomiranih sa visokoškolskim zvanjima samo petnaest (15%) može zaposliti i taj broj će se u budućnosti samo smanjivati. Šta je rešenje? Kako da bolonjski proces odgovori na ovu činjenicu. Jednostavno, studentima je potrebno dati široku bazu opštih znanja i osposobiti ih za brzo i efikasno učenje, tj. za pronalaženje, upotrebu i brzo skladištenje informacija koje su potrebne u datim okolnostima. Tradicionalni univerzitet ovo ne daje studentima, a ni bolonjski proces na tom planu ne donosi ništa novo. Upravo obrnuto, forsira učenje i profesionalizam, lakšu prolaznost uz smanjenu literaturu i ograničene izvore učenja – dakle, bolonjski proces ostaje na formi, uprkos vremenu koje odmiče u njegovoj primeni.

Šta bismo u budućnosti mogli očekivati kao suštinu visokoškolskog obrazovanja? Tri su komponente tog procesa neophodne:

1. Osposobljavati mlade za učenje učenja, za permanentno usavršavanje;
2. Osposobljavati mlade za produktivno korišćenje slobodnog vremena;
3. Osposobljavati mlade za socijalne odnose, za podršku drugima ili si medoniju (Suzić 2009).

Ako kao kriterijume razmotimo ova tri zahteva, videćemo da je bolonjski proces još uvek daleko od suštine, da ne zadovoljava potrebe mladih ljudi za kompetencijama koje će im trebati u društvu koje dolazi. Živimo u vremenu budućnosti koja dolazi sve brže i brže, budućnosti koja stiže bez pitanja, u doba „šoka budućnosti“ (Toffler 1970, 1981). Stigla su vremena kada sofisticirane mašine rade umesto ljudi, kada mašine oduzimaju ljudima zaposlenje, a te mašine mogu kupiti oni koji imaju mnogo novca, bogati vlasnici kapitala, i time postati još bogatiji. Stigli smo do jednog civilizacijskog apsurd: mašine donose sve više materijalnih dobara i blagostanja, zamenjuju naporan ljudski rad, s jedne strane, i ujedno osiromašuju veliki broj ljudi, radikalizuju raslojavanje, s druge. Škole i visokoškolske ustanove ne osposobljavaju mlade da se susretnu sa takvom stvarnošću. U školstvu se i dalje slede modeli nasleđeni iz prošlosti, čak se i u državnoj administraciji zagovara školovanje za „potrebe privrede“, iako su te potrebe takve da apsorbuju samo 15-tak posto visokobrazovanih. U prethodnom visokoobrazovnom sistemu školstva imali smo dosta široko postavljenu opšteobrazovnu osnovu, danas sledimo zahteve bolonjskog procesa i radikalno rušimo ovu veliku prednost starog sistema. Zašto? S jedne strane, imamo one koji odlučuju a ne vide, slepi su kod očiju, a s druge, imamo one koji neće da vide.

Slika bolonjskih visokih škola i fakulteta svakodnevno nam se razbija o glavu, ali lakše nam je probleme gurati pod tepih, nego sagledati njegove realne

učinke. Evo jedne slike iz današnje svakodnevnice. Studenti odlaze na nastavu, na fakultete i slušaju profesore koji se više i ne trude da sadrže koje predaju poveću sa životom, koji autorizovano i kanonizovano izlažu, a od studenata traže da nauče, da ponove i budu vredni i poslušni. Na sav glas hvale one koji su naštrebali i reprodukovali te i takve sadržaje, a one koji postavljaju "suvišna" pitanja doći vjavaju kao "smorove". Fakulteti više pripremaju mlade za prošlost, nego za budućnost, oni su postali socijalne ustanove koje zbrinjavaju mlade u begu od realnosti sve do njihove postadolescentske zrelosti. Uz to je stigao i bolonjski proces koji se bavi formom i forsira prolaznost svih ili gotovo svih, pa i po cenu da uče minimum minimuma. Sličnu praksu registrovao je Kristofer Laš na američkim univerzitetim i konstatovao "...retko pročitaju i jednu knjigu i diplomiraju bez ikakvog znanja iz istorije, filozofije ili književnosti" (Laš 1996: 162).

Da li moće mo pomiriti formu i suštinu, od našeg starog visokoškolskog sistema zadržati prednosti i preuzeti prednosti koje donosi bolonjski proces? Ad hok odgovor je *da*. Moće mo zadržati prednosti koje još uvek u sebi nosi naslećeni sistem visokog obrazovanja i nadograditi ga onim što bolonjski proces donosi kao svoje prednosti. Razlog tome je što naš naslećeni sistem visokog obrazovanja ima i nekih slabosti, a bolonjski proces, pored slabosti, ima i neke očigledne prednosti koje moće mo iskoristiti. Da bismo sagledali prednosti ovog procesa, potrebno je da vidimo koje zahteve on ispostavlja.

Zahtevi bolonjskog procesa

Dokument pod naslovom „Magna Charta Universitatum“ potpisan je u italijanskom gradu Bolonji (1988), a radi se o deklaraciji kojom se urećuje oblast visokog obrazovanja. Ovo je usledilo 800 godina nakon osnivanja prvog univerziteta na svetu koji je radio u Bolonji, a danas se smatra početkom bolonjskog procesa. Osnovna intencija usvojene deklaracije jeste stvaranje jedinstvenog obrazovnog prostora. Neki od zahteva predvićanih deklaracijom odnose se na sledeće:

1. uvoćenje tri ciklusa studija,
2. korišćenje Evropskog sistema prenosa bodova (ESPB ili ECTS),
3. akreditacija i osiguranje prohodnosti studijskih programa i visokoškolskih ustanova i
4. više škole su transformisane u visoke škole strukovnih studija.

Bolonjski proces je naziv za reformu visokog obrazovanja u Evropi kojoj je cilj uspostavljanje tzv. Evropskog prostora visokog obrazovanja do 2020. godine, promovisanje pokretljivosti studenata i profesora, zatim i osiguravanje kvaliteta na osnovu zajednićkih kriterijuma i metoda (UNESCO 2009; Vašićek, Budimir, Letinić 2007). Još jedan od zahteva postavljenih u Bolonjskoj deklaraciji odnosi se na osavremenjivanje nastavnog procesa, evaluaciju i samoevaluaciju nastavnika, a zatim i izmenu dotadašnje pasivne uloge studenata. Aktuelni proces reforme visokog školstva nameće potrebu za standardizacijom rada zapo-

slenih i potrebu evaluacije načina njihovog rada. Konkretno, u praksi to nameće potrebu za formiranjem preciznih normi i standarda za rad nastavnika. U skladu sa ovim standardima i normama proistekle su obrazovne potrebe na kojima aktuelna reforma počiva.

Iako je standardizacija evaluacije u obrazovanju aktuelizovana tek od donošenja Bolonjske deklaracije, ideja o pomenutoj standardizaciji evaluacije rada nastavnika i nije tako nova. Prve pokušaje na polju pronalaze nja optimalne strategije evaluiranja susrećemo u SAD-u i Velikoj Britaniji već u drugoj polovini osamdesetih godina dvadesetog veka. Istraži vanja koja su pratila implementaciju standardizovanog evaluativnog programa ukazuju na niz razloga zbog kojih su neke od reformi visokog obrazovanja doći vjljavale neuspeh (Beck et al. 2002; Janković, Jarić 2009; Milanowski, Haneman 2001).

Evaluacija rada nastavnika uopšte, a naročito onih univerzitetskih, jedno je od pitanja koja izazivaju najviše kontroverzi. Bolonjska reforma visokog obrazovanja u Srbiji, uvodi novine vezane za proces evaluacije rada nastavnika – transparentnost rada nastavnika i evaluaciju njihovog rada od strane studenata. Prve reakcije na bolonjsku evaluaciju otkrivaju brojne otpore uvođenju ovakvog vida vrednovanja rada zaposlenih u visokom obrazovanju. I dok jedni smatraju da evaluacija ne treba da postoji i da dodatno obesmišljava već ionako komplikovan nastavni proces, za to vreme drugi upravo rade na razvijanju optimalnih načina evaluiranja rada nastavnika, verujući da je evaluacija važan element koji treba da doprinese unapređenju obrazovne prakse u celini (Darling – Hammond 1994; Reichert 2010; Wächter 2004).

Analizom relevantne literature zaključujemo da evaluacija nije cilj sama po sebi. Ona je uvek u funkciji nečega ili nekoga (Clift, Imrie 1980). U tom smislu, može se reći da je svrha evaluacije u tome da obezbedi podatke, kao i vrednosnu osnovu i argumentaciju za donošenje odluka (Aittola et al. 2009; Janković, Jarić 2009).

Prema Kronbahu (1963), evaluacija ne treba da bude orijentisana isključivo na merenje stepena realizacije određenih zadatah ciljeva nekog obrazovnog programa, već je njen zadatak i da pomogne različitim socijalnim akterima uključenim u obrazovni proces da razumeju razloge zašto neki od tih ciljeva nisu ispunjeni, ili zašto neki akteri nisu uspeali da ih realizuju. Opšti zaključak do koga dolazimo na osnovu Kronbahovog određenja evaluacije jeste da ona mora biti u funkciji menjanja obrazovne prakse i pronalaze nja optimalnih rešenja koja se odnose na različite aspekte obrazovnog procesa.

Univerzitetski nastavnik i njegova uloga u bolonjskom procesu

S obzirom na to da Bolonjski proces podrazumeva usavršavanje nastavnika, neophodno je menjati raniju praksu i na taj način osavremeniti vaspitno-obrazovni rad. U tom smislu neophodno je promeniti i dotadašnju "tradicionalnu" ulogu koju je imao univerzitetski nastavnik pre implementacije bolonjskog procesa.

Da bismo napravili adekvatnu komparaciju između tzv. tradicionalne i savremene uloge univerzitetskog nastavnika, nužno je definisati uloge nastavnika u univerzitetskoj nastavi: "Nastavnik je lice kvalifikovano za izvođenje nastave, za obrazovni – vaspitni rad sa decom, omladinom, i odraslima [...] Nastavnik treba da ima široko i temeljno opšte obrazovanje, da dobro poznaje disciplinu koju predaje, da poznaje psihološko-pedagoške i metodičke osnove nastave i vaspitanja, kao i da ima ljudske kvalitete neophodne za nastavničku profesiju" (Pedagoški leksikon 1996: 313).

Pored prethodno predstavljenih svojstava univerzitetskog nastavnika, potrebno je u tom smislu ukazati i na neka od određenja "tradicionalne" univerzitetske nastave. Osnovno težište "tradicionalne" univerzitetske nastave nalazi se na učenju studenata, pri čemu se u prvi plan ističe reproduktivna uloga i studenata i profesora. Zbog toga u "tradicionalnoj" nastavi univerzitetski nastavnik ima ulogu predavača i nosioca znanja, pri tom su i metode kojima se koristi takođe "tradicionalne" (metoda usmenog izlaganja) (Đorđević i Đorđević 1988; Vučić 1991; Nešić 1998).

Za razliku od nastavnika "tradicionalne" nastave, savremena univerzitetska nastava usklađuje aktivnost nastavnika sa učenjem studenata, tj. poučavanje optimalno kombinuje sa učenjem, pa učenicima/studentima preostaje da samostalnim angažovanjem i istraži vačkom delatnošću grade svoju ličnost u celini, a nastavnicima da različitim metodama, sredstvima i metodama rada usmeravaju studente i kanališu razvoj njihovog kritičkog mišljenja (Todorović 2010: 284).

Dakle, da bi univerzitetski nastavnici mogli svoju nastavu učiniti "savremenom" potrebno je da u tom smislu ispune još jedan od zahteva postavljenih u bolonjskom procesu, a koji se odnosi na interakciju između aktera vaspitno-obrazovnog procesa (Ibidem 285). Upravo, pomenuta interakcija podrazumeva komunikacijsku kompetentnost nastavnika (Kovač-Cerović 2004; Powell, Solga 2010; Reardon 1998). Ketlin Rirdon (1998) smatra da komunikacijska kompetencija nastavnika predstavlja nivo u kojem su nečija ponašanja primerena situaciji na način koji omogućava osobi da ostvari svoje individualne i relacione ciljeve. Komunikacijsku kompetenciju nastavnika povećava adekvatno slušanje, fleksibilnost, empatičnost, poznavanje situacije, teme i sagovornika.

Ukoliko bi univerzitetski nastavnik ovladao veštinom komunikacijske kompetencije, utoliko bi nastava bila efikasnija, jer bi na taj način bio ostvaren jedan od zahteva Bolonjskog procesa – interakcija aktera nastavnog procesa. Međutim, samo se nametnulo pitanje: šta doprinosi razvoju komunikacijske kompetentnosti nastavnika? Odgovor na prethodno postavljeno pitanje nalazi se u procesu celotitnog učenja, učenjem sposobnosti komuniciranja i usavršavanja te veštine (Todorović 2010: 285). Značaj proučavanja ovog problema je veliki, iz razloga što formalno obrazovanje nastavnika ne podrazumeva sticanje komunikacijskih veština, već su u tom procesu prisustva ili odustva talenta korišćenja tih reči, nastavnici prepušteni sami sebi. U tom pogledu ne treba da čudi ni sledeća Brajšina (1994) konstatacija: „stručni odgoj i izobrazba nezamislivi su bez stručne primjene razgovora, tj. interpersonalne komunikacije. Naša lost, će-

sto imamo kombinaciju stručnog znanja iz pedagogije uz potpuno nestručnu uporabu razgovora“.

Tragom Brajšine (1994) konstatacije o stručnoj primeni razgovora, ovde je korisno navesti neke od karakteristika uz pomoć kojih može mo razlikovati stručni od nestručnog razgovora u nastavi. Dakle, reč je o sledećim karakteristikama:

1. nastavnik planira razgovor;
2. nastavnik svesno vodi razgovor;
3. nastavnik vodi računa o obrazovnim ciljevima i sadržajima;
4. nastavnik osigurava delovanje razgovora;
5. nastavnik oblikuje poslatu poruku i
6. nastavnik proverava prihvatanje poruke.

Primenom bolonjskog procesa uloga nastavnika u univerzitetskoj nastavi bitno se menja. Mnogi to doći vjavaju kao pomeranje ka ulozi srednjoškolskog nastavnika. To svakako nije perspektiva, ali izvesno je da nastavnik može zadržati svoju ulogu na univerzitetskom nivou, a ujedno primenjivati bolonjske nastavne modele. Činjenica je da su u Srbiji uvedene komponente bolonjskog procesa, ali da nije bilo obuke nastavnika za njihovu primenu.

Studentska postignuća pre i posle uvođenja bolonjskog procesa

Promenom uloge nastavnika može se promeniti i pasivna uloga studenata, a zatim i efekti nastavnog procesa što je krajnji cilj bolonjskog procesa. Zbog toga većina autora (Todorović 2009; Portela et al. 2009, Novo et al. 2009) smatra da je za ostvarenje prethodnog zahteva neophodna intrinzička motivacija oba aktera nastavnog procesa. Međutim, istraživanje je pokazalo (Suzić i saradnici 2004) da je osnovni pokretač interaktivnog odnosa u nastavnom procesu nastavnik. Teorijsko potkrepljenje ovog stava, autori su pronašli u konceptu gregarnim motivima, u postignuću, flou-doći vlvaju i drugim motivima.

Da li su studenti bili bolje motivisani pre uvođenja bolonjskog procesa ili posle? Na ovo pitanje, naša lost, nemamo istraži vaćkih odgovora, ali za odgovorima može mo tragati posredno, analizirajući njihove motive. Uzmimo za primer motiv postignuća. U nastojanjima da se pojam motiv postignuća razjasni, moramo poći od Dejvida Mek Klilenda i Terija Atkinsona, kao utemeljivača istraži vanja ovog problema (McClelland, Atkinson, Clark, Lowel 1953). Da bi se ostvarilo postignuće, nužno je ispuniti tri preduslova: 1) nema kazne za neuspeh, 2) povratna informacija je neposredna i 3) nema socijalnog proskribovanja, odnosno, obezbećena je socijalna podrška (Ibidem). Situacije koje pokreću ovu potrebu su one koje sadrže izazov za mogućnosti osobe, odnosno, koje su takve prirode da se mogu savladati uz ulaganje napora i zalaganja osobe, ali sadrže i odrećenu dozu neizvesnosti u pogledu uspeha ili, pak, situacije u kojima se može biti manje ili više uspešan. Ovim je jasno da bolonjski proces donosi komponente koje će više podstaći motiv postignuća nego što je to slućaj sa tradicional-

nom univerzitetskom nastavom. Na primer, interaktivno i kooperativno učenje tome doprinose, grupne prezentacije, mala istraživanja studenata i slično.

Iako je reč o složenom konceptu, ipak smatramo da bolonjski proces ima veliki značaj za postizanje efikasnije visokoškolske nastave u kojoj će nastavnici i studenti biti ravnopravni partneri. Potkrepljenje ovom stavu pronalazimo u rezultatima istraživanja iz 2005. godine, koju je provela Martina Vukasović. Cilj istraživanja bio je utvrditi efikasnost studija pre i nakon implementacije Bolonjske deklaracije. Nalazi ovog istraživanja su sledeći:

1. Procenjena stopa odustajanja od studija u ovom periodu je 45 procenata. To znači da je studije u periodu pre bolonjske reforme završavalo samo 55 procenata upisanih studenata;

2. Prosečno trajanje studija je duže od očekivanog na svim studijskim programima;

3. Podaci pokazuju da je za završetak dvogodišnjih studija na višim školama u proseku bilo potrebno 4,2 godine, 6,8 godina da se završe četvorogodišnje studije, a 7,6 godina da se završe šestogodišnje studije;

4. Stopa ponavljanja određene godine studija je najveća za drugu godinu (gotovo 46 procenata), nakon čega sledi treća godina (oko 40 procenata), te prva godina studija (nešto više od 25 procenata);

5. Studentima je u proseku bilo potrebno oko 1,45 godina da se upišu na narednu godinu studija i

6. Analiza efikasnosti studiranja je pokazala da akademci fakultet završe u proseku za 7,69 godina, sa prosečnom srednjom ocenom 7,96 (Vukasović 2006).

Na osnovu analize rezultata istraživanja Martine Vukasović može mo konstatovati da je bolonjski proces pokazao neke od beneficija, koje se ogledaju u kraćem trajanju osnovnih, akademskih studija i u povećanju prosečne ocene akademaca. Međutim, iako postoje poboljšanja visokoškolske nastave i efikasnosti studiranja, kao produkti Bolonjske deklaracije, ipak se moramo složiti sa autorkom da su pozitivni rezultati ostvareni kroz bolonjski proces vidljivi, ali ne tako radikalni.

Prošlo je više od jedne decenije kako se kod nas primenjuju pravila bolonjskog procesa, sada imamo iskustva onih koji su prošli studiranje uz primenu ovih pravila i generacije studenata koji su studirali po prethodnom sistemu, bilo bi poželjno istražiti kako ove promene doći vjavaju jedni i drugi te uporediti nalaze jedne i druge populacije. Ovo je tema za novo istraživanje.

Prednosti i nedostaci bolonjskog procesa

Postoje brojne prednosti i nedostaci bolonjskog procesa. Ovde ćemo ih izlistati (Tabela 1) s ciljem da na jednom mestu može mo ostvariti uvid u to koje prednosti može mo koristiti i koje slabosti može mo izbeći. Već i letimičan uvid u nedostatke bolonjskog procesa ukazuje nam da smo neke od njih sami proizveli

lošom primenom ili nemarnošću, nonšalantnošću i političkim manirizmom (desna strana Tabele 1).

Tabela 1

Deset prednosti i nedostataka bolonjskog procesa

Prednosti	Nedostaci
Jednosemestralni studij smanjuje ispitne obaveze u manje celine.	Pretvaramo fakultete u srednje škole; Nismo se dovoljno prilagodili jednosemestralnim studijama.
Povećava se prolaznost studenata, skraćuje se dužina studiranja.	Smanjuje se nivo stručnosti i kompetencija svršenih studenata.
Podiže se standard zaposlenih.	Ovaj proces košta, ali drži ga to kod nas ne finansira.
Profesori i asistenti primenjuju savremene nastavne metode, ostvaruju interakciju i samostalne prezentacije studenata, mala istraživanja.	Profesori i asistenti nisu prošli obuku za primenu novih nastavnih metoda; Bolonjski proces je stigao kao politička odluka, bez adekvatne pripreme kadrova koji će ga realizovati.
Više je profesora i asistenata za realizaciju nastave jer se radi u manjim grupama.	Nemamo dovoljno profesora i asistenata za realizaciju nastave i dalje radimo plenarno u grupama sa po 100 i više studenata.
Studira se u tri ciklusa: bachelor, master i DsC.	Trogodišnji bachelor nivo nije ono što treba studentima i društvu, kompenzuje se četvorogodišnjim studijem.
Uvodi se evaluacija rada nastavnika i asistenata: samoevaluacija i evaluacija od strane studenata.	Bolje prolaze profesori koji se „dodvoravaju“ studentima svojim niskim zahtevima za ispite i nezasluženo visokim ocenama.
Povećava se prosečna ocena na ispitima.	Smanjuje se obim literature i materije koju studenti trebaju savladati.
Ujednačuju se standardi na fakultetima u Evropi, omogućuje se transfer ispita i ECTS kredita, pospešuje razmena studenata – ujednačena forma.	Zanemarena je suština studiranja, mladi se nedovoljno osposobljavaju za moderno društvo promena, studij ne daje široku opšteobrazovnu bazu kao osnovu za osvajanje novih kompetencija potrebnih u celoti votnom učenju.
Povećava se transparentnost izbora kadrova u naučna i nastavna zvanja, pooštavaju se uslovi za izradu i objavljivanje naučnih radova.	Suđa va se broj onih koji mogu osvojiti akademska zvanja na postdiplomskom nivou.

Veliki broj slabosti u primeni bolonjskog procesa sami smo proizveli. Na primer, državna administracija uvela je ovaj proces bez obuke i priprema profesora i asistenata. Osim toga, država nije uložila potrebna sredstva, a svakom laiku je jasno da ovaj proces košta. Na primer, ako grupu od 200 studenata podelimo u male grupe od po 30 studenata, što je potrebno u prosvetnim zanimanjima, imaćemo šest do sedam grupa, a to je šest ili sedam puta više časova nastave, i to treba finansirati. Umesto takvih ulaganja, državna administracija kreće sa novim propisima, pravilnicima, normama i zahtevima prema profesorima i studentima.

Ključna prednost našeg tradicionalnog visokoškolskog sistema da su studenti dobijali široku opšteobrazovnu bazu za svoju struku ugrožena je uvođenjem bolonjskog procesa. Ovde se moramo zapitati jesmo li mogli zadržati tu prednost, a uvesti bolonjski proces. Odgovor je da jesmo. Kako? Trebalo je stvoriti uslove da studenti imaju dostupne izvore iz kojih će spremati seminarske radove, mala istraživanja, prezentacije i ispite, a to nam danas nije teško jer je stigao internet sa svim svojim prednostima, kakva je lak i brz pristup informacijama, izvorima i knjigama. Profesori koji su se potrudili da zadrže tu prednost nisu prepoznati od onih koji bi trebalo da ih nagrade, pa čak su u poziciji da ih porede sa kolegama koji nemaju ni približan rejting njihovom, koji nemaju radove, ali lako daju visoke ocene studentima. Dakle, umesto da zadržimo ovu prednost našeg tradicionalnog visokoobrazovnog sistema, mi smo ušli u proces devalvacije visokog obrazovanja i diploma koje se stiču na univerzitetima.

Zaključak

Bolonjski deklaracija je, pre svega, evropski dokument kojim se uređuje obrazovana politika zemalja članica potpisnica deklaracije. Osnovni cilj deklaracije je stvaranje jedinstvenog obrazovnog prostora, ali ipak, kao što i sam pojam sugerise (bolonjski proces) radi se o procesualnosti. Zbog toga i ne treba da čudi što se u nekim zemljama potpisnicama Bolonjske deklaracije tek odnedavno otpočelo sa njenom praktičnom primenom.

Pored konstatacije da je bolonjski proces nešto što zahteva duži vremenski period neophodan za njegovu potpunu primenu, on sa druge strane podrazumeva i niz reformi, odnosno promenu svih instanci jedne društvene zajednice. Bolonjska deklaracija je preteča bolonjskog procesa a tiče se prvenstveno visokog obrazovanja, otuda i zahtev za nizom promena kako u oblasti nastavnog procesa, tako i izmene uloge nastavnika i studenata.

Upravo, promena uloge oba aktera obrazovno-vaspitnog procesa ogledaće se u samostalnom angažmanu nastavnika i studenata. U pom pogledu smatramo da je još važnije da samostalni angažman učesnika nastavnog procesa mora da sadrži izvesnu dozu kritičnosti i kontinuitet u preispitivanju visokoškolskog nastavnog procesa. S obzirom na to da bolonjski proces zahteva duži vremenski period, bilo bi zanimljivo istraživanjem saznati odgovor na pitanje da li ovaj proces u našem vaspitno-obrazovnom sistemu donosi poboljšanja ili pogoršanja.

Ovde smo izložili li neke parametre za takvu analizu, a time, nadamo se, i doprine-li realnijem sagledavanju učinaka bolonjskog procesa u visokoškolskom sistemu Srbije.

Literatura

- Ајтола, Кивиниemi, Хонкимаки, Мухонен, Хуско 2009: H. Aittola, U. Kiviniemi, S. Honkimäki, R. Muhonen, M. Huusko & J. Ursin, The Bologna Process and internalization – Consequences for Italian academic life. *Higher education in Europe*, Vol.34, 303–312.
- Бек, Харт, Косник 2002: C. Beck, D. Hart & C. Kosnik, The Teaching Standards Movement and Cuurent Teaching Practices, *Canadian Journal of Education*, Vol. 27(2 -3), 175–194.
- Брајша 1994: P. Brajša, *Pedagoška komunikologija*, Zagreb: Školska knjiga.
- Клифт, Имра 1998: J. C. Clift & W. B. Imrie, The Design of evaluation for learning, *Higher Education*, Vol. 9 (1), 69–80.
- Кронбах 1963: L. J. Cronbach, Course improvement through evaluation. *Teachers College Record*, 64, 672–683.
- Дарлинг-Хамонд 1994: L. Darling-Hammond, A proposal for evaluation in the teaching profession. *The Elementary School Journal, Special Issue: Policy Initiatives for Developing in Teaching Profession*, Vol. 86(4), 530–551.
- Ђорђевић, Ђорђевић 1988: J. ЂorČević i B. ЂorČević, *Učenci o svojstvima nastavnika*, Beograd: Prosveta.
- Јанковић, Јарић 2009: A. Janković i I. Jarić, Uslovi rada nastavnog osoblja na Univerzitetu u Beogradu: Evaluacija rada nastavnika, *Filozofija i društvo*, 3, 3–22.
- Ковач-Церовић 2004: T. Kovač-Cerović, *Nacionalni izveštaj – Srbija*. Dostupno: http://www.mp.gov.rs/resursi/dokumenti/dok242-srp-SEECN_national_report_prospects.pdf [20. 10. 2011]
- Лаш 1996: К. Лаш, *Побуна елита и издаја демократије*, Нови Сад: Светови.
- Магна чарта университатум 1988: Magna Charta Universitatum, Bologna: Alma mater Studiorum saecularia Nona.
- Мек Клеланд, Еткинсон, Кларк, Ловел 1953: D. C. McClelland, J. W. Atkinson, R. Clark & F. L. Lowell, *The achievement motive*. New York: Appleton-Century-Crofts, Inc.
- Милановски, Хенмен 2000: A. T. Milanowski & H. G. Heneman, Assessment of Teacher Reactions to a Standards-Based Teacher Evaluation System: A Pilot Study. *Journal of Personnel Evaluation in Education*, Vol. 15(3), 193–212.
- Нешић 1998: B. Nešić, *Teme iz pedgoške psihologije*, Kosovka Mitrovica: Univerzitet u Prištini.

- Ново, Мурга-Менојо, Баотиска-Церо 2011: M. Novo, M. A. Murga-Menoyo & M. J. Bautista-Cerro, Educational advances and trends for sustainable development: A research project on educational innovation, *Journal of Baltic Science Education*, Vol. 9(4), 302–314.
- Пауел, Солга 2010: J. J. W. Powell & H. Solga, Analyzing the nexus of higher education and vocational training in Europe: A comparative – institutional framework. *Studies in Higher Education*, Vol. 35(6), 705–721.
- Педагошки лексикон 1996: Педагошки лексикон, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Портела, Александре, Кардосо 2009: M. C. Portela, Sá. F. Alexandre & A. R. Cardoso, Perceptions of the Bologna process: What do students' choices reveal? *Higher Education* (58), 465–474.
- Рајрдн 1998: K. K. Reardon, *Interpersonalna komunikacija – Gdje se misli susreću*, Zagreb: Alinea.
- Реичрт 2010: S. Reichert, The intended and unintended effects of the Bologna reforms. *Higher Education Management and Policy*, Vol. 22(1), 99–118.
- Сузић 2009: Н. Сузић, Форма и суштина болоњског процеса. *Дидактички путокази: часопис за наставну теорију и праксу бр. 50/2009*, 15–22.
- Сузић, Бранковић, Илић, Стојаковић, Лукић-Домуз, Милијевић 2004: N. Suzić, D. Branković, M. Ilić, P. Stojaković, D. Lukić-Domuz, i S. Milijević, *Interaktivno učenje IV*, Banja Luka: TT-Centar.
- Тодоровић 2010: K. Todorović, Osnovne pretpostavke efikasne nastave zasnovane na principima Bolonjske deklaracije, *Sociološka luča*, Vol. 4(1), 282–293.
- Тофлер 1970: A. Toffler, *Future shock*, New York: Bantam Books.
- Тофлер 1981: A. Toffler, *Future shock: The third wave*, New York: Bantam Books.
- УНЕСКО 2009: UNESCO, *World Conference on Education for Sustainable Development "Moving into the second half of the UN Decade"*, Retrived October 20, 2011 from <http://www.esd-world-conference-2009.org>.
- Вашичек, Будимир, Летинић 2007: V. Vašiček, V. Budimir i S. Letinić, Pokazatelji uspješnosti u visokom obrazovanju, *Privredna kretanja i ekonomska politika*, 110, 51–80.
- Вучић 1991: L. Vučić, *Pedagoška psihologija*, Beograd: Društvo psihologa Srbije.
- Вукасовић 2006: M. Vukasović, *Razvoj kurikuluma u visokom obrazovanju*, Beograd: Alternativna akademska obrazovana mreža.
- Вехт 2004: B. Wächter, The Bologna process: Developments and prospects, *European Journal of Education*, 39(3), 265–273.
- Жепић 1961: М. Ћепић, *Latinsko hrvatskosrpski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.

Nenad G. Suzić

Jelena T. Maksimović

THE BOLOGNA PROCESS AND STUDENT ACHIEVEMENT

Summary

In this paper, the authors introduced some of the demands of the Bologna declaration. They paid special attention to the theoretical examination of the new roles of teachers and to student achievement before and after the implementation of the Bologna process at the universities. Namely, the new role of a teacher, especially a university teacher, is such that his or her primary role of lecturer, carrier of knowledge and the source of information has been replaced with the new roles of coordinator, facilitator, listener and moderator of educational work. Precisely this change of the 'traditional' role of a university teacher before the Bologna process lead to the change of ex cathedra educational system in which the lockstep setting was primary. In addition to the shift in the role of a teacher, the authors indicate that the role of a student has noticeably changed. Unlike the so-called traditional instruction, where the students were primarily passive observers and learned receptively, in the Bologna process, the students are given the role of active participants, who in collaboration with the teacher take part in the instruction. At the end of this paper the authors introduced the advantages and disadvantages of the Bologna process with the remark that it is a good basis for the analysis of high-education system which we had in contrast with the one we created after the implementation of the Bologna process.

ATMOSFERA U PORODICI I ASOCIJALNO PONAŠANJE MLADIH

Apstrakt: *U radu se analiziraju rezultati istraživanja atmosfere u porodici i asocijalnog ponašanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi. Istraživanje je realizovano kao nomotetsko, jer je usmjereno ka traganju za opštim ili zajedničkim obilježjima porodične atmosfere učenika koji su ispoljili neke od oblika asocijalnog ponašanja. Drugim riječima, provjeravana je hipoteza da se mogu očekivati razlike u oblicima i intenzitetu manifestovanih oblika asocijalnog ponašanja s obzirom na razlike u porodičnoj atmosferi učenika u osnovnoj i srednjoj školi. Ovdje imamo na umu da se na tom uzrastu ne mogu očekivati svi oblici asocijalnog ponašanja, nego samo blaži oblici kao što su laganje, konzumiranje alkohola, droge, kockanje, pušenje duvanskih proizvoda i drugi.*

Oblici asocijalnog ponašanja učenika identifikovani su samoiskazom pomoću skale za ispitivanje raširenosti manifestovanih oblika asocijalnog ponašanja. U skali je prezentovano 14 različitih oblika asocijalnog ponašanja, za koje se pretpostavlja da su najčešći oblici asocijalnog ponašanja u školi i društvu. Učenici su odgovarali koliko često su manifestovali svaki od tih oblika na skali: „nikako“, „samo jedan put“ ili „više puta“. Na taj su način utvrđeni najfrekventniji oblici manifestnog asocijalnog ponašanja ali i kumulativni odgovori za svakog učenika na cijeloj skali i ustanovljen mogući raspon individualnih bruto rezultata od 14 do 42. Tako dobijeni individualni rezultati klasifikovani su u kategorije intenziteta oblika manifestnog asocijalnog ponašanja „nikako“, „povremeno“ i „često“.

Dobijeni rezultati su pokazali da su među anketiranim učenicima osnovne i srednje škole evidentirani svi oblici asocijalnog ponašanja, s manjim ili većim intenzitetom raširenosti, ali da su krađe i laganje najrašireniji oblici.

Osim toga, analiza relacija između relevantnih karakteristika porodične klime i raširenosti različitih oblika asocijalnog ponašanja je pokazala da je asocijalno ponašanje izraženije kod ispitanika koji žive bez roditeljskog staranja, a zatim kod ispitanika koji žive u nekompletnim porodicama; da asocijalno ponašanje mnogo češće manifestuju učenici kod kojih u odnosima sa majkom i ocem prevladavaju svađe i neslaganja; da je identifikovano najviše učenika koji povremeno i često manifestuju oblike asocijalnog ponašanja iz porodica u kojima prevladava klima svađa i neslaganja, te da veći stepen ispoljenog asocijalnog ponašanja manifestuju učenici koji žive u lošim materijalnim prilikama i učenici koji žive veoma loše.

Na osnovu tako distribuiranih rezultata izveden je zaključak da je potvrđena postavljena pretpostavka da se mogu očekivati značajne razlike u intenzitetu raširenosti asocijalnog ponašanja između učenika koji žive u različitim materijalnim prilikama.

Ključne riječi: asocijalno ponašanje, učenici, porodična atmosfera, osnovna škola, srednja škola.

* dkrneta@filozof.org

Uvodne napomene

Pojave asocijalnog ponašanja mladih sve više pobuđuju interesovanje šire javnosti. Opšti je utisak da se pojave različitih oblika asocijalnog ponašanja sve raširenije i da izmiču društvenoj kontroli. Većini stanovnika – laika se čini da su te pojave karakteristične samo za vrijeme ili mjesto u kome sada žive. Međutim, treba znati da to nije tako. To su pojave koje prate ljudski rod od njegova postanka, s tom razlikom što se samo mijenjaju pojavni oblici i intenzitet manifestovanja. Poznato je, naime, da je u svim društvima, od najnerazvijenih društvenih zajednica pa do savremenih društava, neprihvatljivo ponašanje djece i mladih postojalo u nekim oblicima i privlačilo pažnju, ne samo odraslih nego i zvaničnih društvenih institucija. U literaturi se, na primjer, navode riječi egipatskog sveštenika koje datiraju još od prije 4.000 godina prije nove ere, a koje su uklesane na jednom nadgrobnom spomeniku. Na tom spomeniku je zapisano: „Naša se zemlja degenerisala u ovim zadnjim danima. Postoje znakovi da je svet došao do konca, jer deca više ne slušaju roditelje“. Takođe je zabilježeno da je grčki filozof Sokrat konstatovao: „Deca sada vole luksuz. Ona imaju loše vladanje i prezir prema autoritetu. Ona pokazuju nepoštovanje starijih i vole brbljanje umesto učenja. Deca se više na dižu kada ulaze stariji u prostoriju. Ona protivreče svojim roditeljima, brbljaju pred društvom, pohlepno gutaju poslastice sa stola, prekrste svoje noge i tiranišu svoje učitelje“ (Jašović 1983).

S tim u vezi se veoma često postavljaju pitanja uzroka asocijalnog ponašanja, posebno kada se u javnosti pojave informacije o različitim destruktivnim, agresivnim ili tragičnim događajima. U traganju za odgovorima o uzrocima destruktivnih i nasilnih ponašanja obično se interes javnosti usmjeri na nedostatak brige u porodici ili na nedovoljno vaspitno djelovanje u školi. Apeluje se na nadležne službe i institucije da pojačaju mjere nadzora kako bi se destruktivna i nasilnička ponašanja, ako ne eliminisala iz društva, bar suzbila u intenzitetu javljanja.

Uzroci asocijalnog ponašanja

U pokušajima da se odrede suštinska obilježja ponašanja koje odstupa od društveno prihvatljivog ponašanja u određenoj socijalnoj sredini (prosocijalnog ponašanja), većina autora ukazuje na etiologiju (uzroke), fenomenologiju (oblike i intenzitet ispoljavanja), te društvenu reakciju i preventivu. U te svrhe se koriste različiti kriterijumi. Najčešće se kriminogeno ponašanje definiše kao oblik ponašanja koji je sankcionisan Krivičnim zakonom¹ države gdje se manifestuje, dok se prestupničko ponašanje definiše kao ponašanje koje je sankcionisano Zakonom o prekršajima, a blaži oblici neprihvatljivog ponašanja su oni koji

¹ Preciznija određenja krivičnog ponašanja se usklađuju prema društvenim uslovima i vremenu u kome se javljaju. Tako je evidentno da se u mnogim državama ovih dana mijenja Krivični zakon, a kao krivično djelo se smatra i učestće njenih državljana u ratovima na teritoriju drugih država.

su podložni moralnim osudama, tj. to su oni oblici ponašanja koji nisu u skladu s moralnim normama društva.

Upravo zbog složenosti asocijalnog i devijantnog ponašanja, shvatanja i pristupi u proučavanju uzroka kretala su se između dvije krajnosti. Tako, na primjer, prema jednim uzroke neprihvatljivog ponašanja pojedinaca treba tražiti isključivo u ličnosti pojedinca, a po drugima društveni odnosi i položaj pojedinca u društvu su jedini uzrok. Tako se u pedagoškoj teoriji bivšeg SSSR-a dugo smatralo da je delinkventno ponašanje pojedinca posljedica „ostataka klasne svijesti“.

Jedno od ekstremnih tumačenja neprihvatljivog ponašanja, da u ličnosti prestupnika treba tražiti dominantnog uzročnika takvog ponašanja, izložio je i talijanski psihijatar Lombroso osamdesetih godina prošlog vijeka. On je smatrao da se kriminalno ponašanje izaziva naslijeđenim predispozicijama, te da se unaprijed može pretpostaviti ko ima dispozicije da postane kriminalac. Svoje shvatanje Lombroso je zasnovao na antropološkim mjerenjima i statističkim podacima, ali takve rezultate nisu potvrdila kasnija istraživanja.

Međutim, kada nisu nađeni pouzdani pokazatelji o povezanosti tjelesnih karakteristika s kriminalnim ponašanjem, interes istraživača je usmjeren ka utvrđivanju psihičkih anomalija kao uzroka neprihvatljivog ponašanja mladih. Neki autori u SAD su čak smatrali da je kriminal moguće eliminirati jedino kada bi se iz društva uklonili „glupi“ ljudi. Smatralo se da lica s niskim intelektualnim sposobnostima nisu u stanju da shvate težinu i štetnost svojih postupaka. Čak je preovladavalo i shvatanje da su maloljetni delinkventi intelektualno inferiorniji od svojih vršnjaka nedelinkvenata (Petrović 1973), pa se u SAD smatralo da bi se iz društva trebalo isključiti maloljetnici, da bi se isključili i rđavi ljudi. Ni takva shvatanja nikada nisu naučno dokazana.

Osim niske inteligencije, psiholozi su ukazivali da je prestupničko ponašanje direktan izraz neprilagođenost pojedinca datim socijalnim uslovima, te da su to lica koja nisu integrisana i adaptirana na društvene odnose i sistem vrijednosti u društvu. Slično shvatanje također je bilo jako zastupljeno, s tim što je u osnovi prestupničkog ponašanja bilo shvatanje o frustraciji kao bitnom faktoru i mehanizmu izazivanja kriminaliteta i društveno neprihvatljivog ponašanja. Centralna kategorija ove teorije je agresija, koja se smatra posljedicom osujećenja u postizanju cilja, tj. agresija kao posljedica frustracije.

U psihološkoj i kriminološkoj literaturi (Vasiljević 1995; Vučinić 1995; Kron 1995; Momirović 1995; Momirović, Hošek 1997; Mrvić-Petrović, Nikolić-Ristanović, Wolf 1995; Obretković, Hošek, Momirović 1995; Hošek 1995; Hošek, Momirović 1995) konstatovano je da su uzroci neprihvatljivih ponašanja veoma različiti, a dosadašnja naučna istraživanja su dokazala da jedan faktor sam po sebi ne može biti uzročnik takvih pojava. Neprihvatljivo ponašanje djece i mladih uzrokuje *sindrom faktora* koji djeluju u društvu, školi, porodici i u ličnosti prestupnika, ali se može govoriti i o uslovima u kojima se takvo ponašanje lakše ili teže ispoljava.

Drugim riječima, empirijska istraživanja etiologije različitih oblika asocijalnog ponašanja doprinijela su da u objašnjenju nastanka kriminaliteta prevladava saznanje da takvo ponašanje izaziva sindrom faktora, ali i da se, osim faktora koji utiču direktno, govori i o djelovanju specifičnih i posredujućih faktora, koji ionako kompleksnu pojavu čine još kompleksnijom. Osim toga, naglašava se i značaj povoljne socijalne klime za nastanak i širenje oblika asocijalnog ponašanja. U tom kontekstu ukazuje se na značaj širih društvenopolitičkih i ekonomskih uslova ali i uticajih karakteristika socijalne sredine (npr. tolerancija različitih oblika kriminaliteta), koji u manjem ili većem stepenu pogoduju ne samo javljanju, nego i širenju oblika asocijalnog ponašanja. Tako je evidentno da neefikasne društvene mjere i spor sistem otkrivanja i sankcionisanja pojedinaca koji manifestuju različite oblike asocijalnog ponašanja, u velikoj mjeri doprinose širenju oblika asocijalnog ponašanja.

Međurazvijenijim tumačenjima nastanka asocijalnog ponašanja je i teorija anomalije koju je razvio E. Dirken. Po toj teoriji „korijen kriminaliteta“ se nalazi u samoj prirodi društva, u društvenoj sredini, i on je proizvod međuticaja ljudi, tj. „poremećaja društvene ravnoteže“ i „kriza u razvoju društva“. U takvim uslovima društvene norme, vrijednosti i druge integrišuće snage slabe, a jača stanje neorganizovanosti i nereda. To stanje Dirken naziva bezakonjem, nenormalnosti i anomalijom. Psiholozi su prihvatili ideju i uveli u objašnjenje i sintagmu psihološka anomalija, tj. stanje malodušnosti, kao dispozicija za prihvatanje i podršku vanje asocijalnog ponašanja.

U cjelini uzevši, dosadašnji napori istraživanja da se objasni etiologija, tj. da se utvrde uzroci asocijalnog ponašanja, bili su usmjereni u pravcu traganja za *univerzalnim* faktorima tj. za identifikovanjem faktora koji su u osnovi različitih oblika asocijalnog ponašanja. Drugim riječima, smatralo se da se uzroci nastajanja asocijalnog ponašanja pojedinaca ili grupa mogu i treba objašnjavati djelovanjem univerzalnih faktora u društvu, porodici, školi, te u ličnosti prestupnika. Kako takvi napori nisu urodili plodom i kako nisu postignuti zadovoljavajući rezultati, istraživači su konstatovali da je razumnije tragati za *specifičnim* faktorima, tj. tragati za faktorima koji utiču na nastajanje svakog pojedinačnog oblika asocijalnog ponašanja. Tako su ukazali da različiti faktori ili sindrom faktora utiče na asocijalno ponašanje tipa: dilažanje droge, organizovani kriminal, krađu automobila, nasilničko ponašanje i drugim.

Porodica i devijantno ponašanje djece i mladih

U lancu kauzalno vezanih uzroka asocijalnog ponašanja mladih u školi i društvu značajno mjesto zauzima porodična sredina i situacija u porodici, kao univerzalni faktor. Socijalni i profesionalni status porodice, a posebno atmosfera u porodici, igraju značajnu ulogu u ranom javljanju različitih oblika asocijalnog ponašanja.

U našem okruženju prevladava opšte uvjerenje da uslovi porodičnog života mogu biti odlučujući za kasnije ponašanje i aktivnosti pojedinca. Ovakav

stav je zasnovan na činjenici da se dijete u porodici nalazi od samog rođenja i da su porodični uslovi praktično prvi uticaji koje dijete prima neposredno poslije rođenja pa sve do potpune zrelosti. Takve konstatacije su psihoanalitičari iskazali čuvenom maksimom „Dijete je otac čovjeka“. Ovakva formulacija nedvosmisleno pokazuje da porodični uticaji u ranom djetinjstvu imaju presudnu ulogu u formiranju ličnosti, te da je za prosocijalni razvoj posebno važna porodična klima ili atmosfera u porodici. Osim toga, naglašava se značaj roditelja ne samo u formiranju higijenskih navika, navika hranjenja, formiranja navika vezanih za čistoću, nego i za usvajanja društveno prihvatljivih normi ponašanja, moralnih normi, socijalnih i ličnih stavova, vrijednosti.

U tom kontekstu došlo je do novih saznanja o ulozi porodice u nastajanju asocijalnih oblika ponašanja, pa se težište interesovanja istraživača pomjera sa socijalne uloge porodice prema unutrašnjim, dinamičkim, procesima u porodici. Tako je sedamdesetih i osamdesetih godina prevladavalo tumačenje da je socioekonomski status porodice *presudan* u nastajanju asocijalnih oblika ponašanja (Bročić 1962; Skaberne 1965; Todorović 1966; Aleksić 1972; Petrović 1973; Jašović 1983) i da je neprilagođenost porodice na nove sredinske uslove osnovni uzrok nastajanja poremećaja u ponašanju. Smatralo se da porodica, kao osnovna društvena ćelija razvoja djeteta, u novonastaloj situaciji doživljava snažne potrese i sukobe između svojih članova. Ona postaje sve više i više mjesto ukrštanja različitih interesa, potreba i sukoba, a manje mjesto harmonije i zadovoljstva. Umjesto sticanja samopouzdanja i lične stabilnosti, djeca doživljavaju tenzije, frustracije i strahove. Osim toga, formiraju se liberalniji odnosi među članovima porodice, koji su više demokratski a djeca izmiču ranoj kontroli. Takvi odnosi pretpostavljaju veći stepen dječije samostalnosti, ali pružaju veće mogućnosti javljanja vaspitne zanemarenosti, vaspitne zapuštenosti, pa čak i delinkvencije. Porodična disharmonija negativno utiče na razvoj mlade ličnosti, a posebno na njenu socijalizaciju i na moralni razvoj. Otuda i uobičajeno shvatanje da je najveći broj djece s problemima u ponašanju iz deficitarnih porodica.

Međutim, fenomenologija asocijalnog ponašanja se poslednjih decenija značajno promijenila. Naime pokazuje se da određene oblike krivičnog ponašanja najmanje čine pojedinci iz siromašnih porodica, već naprotiv – oni koji imaju bolji životni standard i koji pripadaju imućnijim slojevima društva. Radi se, prije svega, o članovima organizovanih kriminalnih grupa koje se bave organizovanim kriminalom, dilanjem droge, zloupotrebama položaja i odgovornosti, utajom poreza, pljačkanjem banaka, zločinima, iznudama i sličnim.

U tom smislu, prilikom empirijskog istraživanja vanja relacija između atmosfere u porodici i asocijalnog ponašanja, neophodno je utvrditi da li postoje značajne razlike u raširenosti i intenzitetu asocijalnog ponašanja kod učenika s obzirom na atmosferu koja prevladava u porodici iz koje potiču.

Koncepcija istraživanja

Istraživanje je koncipirano kao empirijsko-neeksperimentalni pristup zasnovan na korelacionim tipovima nacрта psiholoških istraživanja, tako da omogućava sagledavanje i utvrđivanje relacija (povezanosti i razlika) između različitih karakteristika porodične atmosfere, s jedne strane, i raširenosti oblika asocijalnog ponašanja, sa druge strane. Drugim riječima, istraživanje je realizovano kao nomotetsko, jer je usmjereno ka traganju za opštim ili zajedničkim obilježjima učenika koji su ispoljili neki oblik asocijalnog ponašanja. Ovdje imamo na umu da se na tom uzrastu ne mogu očekivati svi oblici asocijalnog ponašanja, nego samo blaži oblici kao što su laganje, konzumiranje alkohola, droge, kockanje, pušenje duvanskih proizvoda i drugi.

U analizi tako operacionalisanog problema metodološki je opravdano početi od generalne hipoteze da se mogu očekivati razlike u oblicima i intenzitetu manifestovanih oblika asocijalnog ponašanja s obzirom na razlike u porodičnoj atmosferi učenika u osnovnoj i srednjoj školi. Ovdje imamo na umu rezultate istraživanja Skabernea (Skaberne 1965), koji je pokazao da se još na ranom školskom uzrastu može identifikovati „socijalna problematičnost“ i utvrdio da je za kasnije delinkventno ponašanje „najsimptomatičnija laljivost, a da su agresivnost i slab školski uspjeh jednako važni prediktori, dok se za povučenost i nepopularnost ne može pretpostaviti značajniji uticaj na kasnije delinkventno ponašanje“.

Prema raspoloživim metodama i mogućnostima njihove primjene za ovo istraživanje je najprimjereniji i najrelevantniji empirijsko-neeksperimentalni pristup, ili servej metoda (Survey). Izborom servej (Survey) metoda za osnovnu metodu ovog istraživanja rukovali smo se prije svega njenim karakteristikama i pogodnostima. Polazi se od toga da je servej istraživačka metoda veoma pogodna za empirijska istraživanja, što pretpostavlja ne samo prikupljanje velikog broja različitih podataka od ispitanika na terenu među kojima i utvrđivanje socijalno-statusnih i iskustvenih obilježja kao relevantnih karakteristika ispitanika. Servej metodom se mogu veoma brzo i u različitim uslovima prikupiti mnogobrojni podaci od ispitanika koji se na drugačiji način teško mogu dobiti. Osim toga ova metoda omogućava primjenu raznovrsnih mjernih instrumenata i kompjutersku obradu podataka, što je veoma bitno za svako pa i ovo istraživanje.

Oblici asocijalnog ponašanja učenika identifikovani su samoiskazom pomoću skale za ispitivanje raširenosti manifestovanih oblika asocijalnog ponašanja. U skali je prezentovano 14 različitih (najčešćih) oblika asocijalnog ponašanja, a učenici su odgovarali da li su i koliko često napravili neku od navedenih radnji i procjenjivali „nikako“, „samo jedan put“ ili „više puta“. Za odgovor „nikako“ učenici su dobijali 1 bod, za odgovor „samo jedan put“ 2 boda i za odgovor „više puta“ 3 boda. Na taj su način utvrđeni najfrekventniji oblici manifestnog asocijalnog ponašanja ali i kumulativni odgovori za svakog učenika na cijeloj skali i ustanovljen mogući raspon individualnih bruto rezultata od 14 do 42. Tako dobijeni individualni rezultati klasifikovani su u kategorije intenziteta obli-

ka manifestnog asocijalnog asocijalnog ponašanja „nikako“, „povremeno“ i „često“

Odnosi u porodici analizirani su preko nekoliko varijabli i to: struktura porodice (kompletne porodice, nepotpune porodice, te djeca bez roditeljskog staranja); odnosi u porodici (posebno odnosi sa ocem i odnosi sa majkom); porodična klima ili atmosfera u porodici (kontrola, prihvatanje, pomoć i podrška, konflikti i načini rješavanja konflikata), te materijalne prilike u kojima žive.

S obzirom na to da je predmet ovog rada složen od kompleksne varijable analiza odnosa u porodici i manifestovanog asocijalnog ponašanja kod učenika, u analizi dobivenih rezultata sagledavane su i relacije između procijenjenih odnosa u porodici i asocijalnog ponašanja. Drugim riječima, *cilj ovog istraživanja je analiza relacija između odnosa u porodici, posmatranih kroz nekoliko bitnih aspekata: struktura porodice; socijalni status porodice; odnosi u porodici i porodična klima ili atmosfera u porodici, s jedne strane, i oblika asocijalnog ponašanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi: raširenost manifestovanih oblika asocijalnog ponašanja, s druge strane.*

Na osnovu tako postavljenog cilja istraživanja formulisana je i polazna hipoteza da *su odnosi u porodici vrlo različitog karaktera, te da ih u tom smislu možemo posmatrati kao vrlo jake izvore razlika u ispoljavanju različitih oblika asocijalnog ponašanja kod učenika osnovne i srednje škole.*

Uzorkom na kojem je provedeno istraživanje obuhvaćeno je 634 učenika iz osnovnih i srednjih škola sa područja zapadnog dijela Republike Srpske i zapadnog dijela Federacije Bosne i Hercegovine, proporcionalno njihovom učešću u strukturi učenika u osnovnim i srednjim školama. Tako je uzorkom obuhvaćen uzrast učenika od 13 do 19 godina, s tim što prosječan uzrast izražen kroz aritmetičku sredinu iznosi 15,35 i standardnu devijaciju 2,09 godina.

Na osnovu veličine uzorka, načina izbora jedinica u uzorak, kao i konačne strukture izabranih učenika prema relevantnim varijablama može se zaključiti da ovakav uzorak predstavlja dovoljno dobru osnovu za pouzdano izvođenje segmentarnih analiza, kao i relevantnih zaključaka i generalizacija, te da ispunjava osnovne metodološke zahtjeve za empirijska istraživanja korelacionog tipa.

Raširenosti oblika asocijalnog ponašanja

Procjene učenika o zastupljenost pojedinih oblika asocijalnog ponašanja pokazuju da postoje i razlike u raširenosti pojedinih oblika asocijalnog ponašanja, kako se može vidjeti iz rezultata koji su predstavljani u tabeli 1.

Izračunavanjem skalnih vrijednosti ili aritmetičkih sredina ($\bar{X}$) utvrđena je prosječna vrijednost ili prosječna raširenost za svaki navedeni i procijenjeni oblik asocijalnog ponašanja. Na osnovu tih pokazatelja može se konstatovati da su anketirani učenici različitim intenzitetom iskazali stepen manifestovanog asocijalnog ponašanja.

Uvid u tako distribuirane rezultate pokazuje da su, s manjim ili većim intenzitetom, evidentirani svi oblici asocijalnog ponašanja kod anketiranih uče-

nika, s tom razlikom što su kraČe i laganje mnogo rašireniji oblici asocijalnog ponašanja nego prosjačenje i prostituisanje.

Tako je evidentno da se utvrČene skalne vrijednosti ili aritmetičke sredine – $\bar{X}$ nalaze u rasponu od 1,87 za najfrekventniji oblik – „izvršio kraČu“ do 1,04 za najmanje frekventan oblik – „skitao i prosjačio“. Drugim riječima, tako distribuirani rezultati pokazuju da su različiti oblici asocijalnog ponašanja kod učenika zaista rašireni, s tim što njihov intenzitet varira od oblika do oblika, kako se to moĆe vidjeti iz rezultata koji su predstavljeni u tabeli 1.

Tabela 1: Distribucija rezultata intenziteta i oblika manifestnog asocijalnog ponašanja učenika

Oblici asocijalnog ponašanja	$\bar{X}$	Nikako	Samo jedan put	Više puta	Bez odgovora
		1	2	3	0
Izvršio kraČu	1.87	268 42.27	178 28.07	188 29.65	0 0.00
Lagao da bi izvukao neku korist	1.83	279 44.01	178 28.07	177 27.91	0 0.00
Pušio cigarete	1.55	404 63.72	104 16.40	125 19.71	1 .15
Opijao se	1.41	465 73.34	70 11.04	98 15.45	1 .15
Kockao	1.19	550 86.75	41 6.46	41 6.46	2 .31
Pušio travu	1.17	552 87.06	54 8.51	28 4.41	0 0.00
Bio drzak ili izazivao nered na javnom mjestu	1.15	555 87.53	49 7.72	26 4.10	4 .63
BjeĆao od kuće	1.12	568 89.58	50 7.88	16 2.52	0 0.00
BjeĆao iz škole	1.08	593 93.53	28 4.41	13 2.05	0 0.00
UĆivao drogu	1.07	592 93.37	21 3.31	16 2.52	5 .78
Švercovao, tapkario (dilao)	1.06	591 93.21	24 3.78	13 2.05	6 .94
UĆivao koristeĆi tablete	1.05	606 95.58	18 2.83	9 1.41	1 .15
Bavio se prostitucijom	1.05	612 96.52	8 1.26	14 2.20	0 0.00
Skitao i prosjačio	1.04	611 96.37	12 1.89	8 1.26	3 .47

Za najrašireniji oblik asocijalnog ponašanja – izvršio krađu – samo 42,27% učenika izjasnilo da nije „nikada“, dok se čak 29,65% izjasnilo da je to uradilo više puta, a 28,07% samo jedan put, čija je skalna vrijednost prva u rangu i iznosi $\bar{X} = 1,87$.

Slično su distribuirani i rezultati procjene raširenosti laganja radi neke koristi, čija je skalna vrijednost druga u rangu i iznosi $\bar{X} = 1,83$. Naime, samo 44,00% učenika se izjasnilo da nije nikada lagalo da bi izvuklo neku korist, dok se 28,07% izjasnilo da je lagalo samo jedan put, a čak 27,92% da je to uradilo više puta.

Među najraširenijim oblicima asocijalnog ponašanja su pušenje ($\bar{X} = 1,55$), jer se 19,72% anketiranih učenika izjasnilo da je to uradilo više puta i opijanje ($\bar{X} = 1,41$), kako se izjasnilo 15,45% učenika, a zatim kockanje ($\bar{X} = 1,19$), jer se 6,46% učenika izjasnilo da je to uradilo više puta, a isto toliko da je to uradilo samo jednom.

Među oblicima asocijalnog ponašanja najmanje je rašireno skitnja i prosjačenje ($\bar{X} = 1,04$), jer se 1,89% učenika izjasnilo da je to uradilo samo jednom, a 1,26% više puta. Zatim slijede „bavljenje prostitucijom“ i konzumiranje tableta ($\bar{X} = 1,05$), pa bavljenje švercom ($\bar{X} = 1,06$) i užitivanje droga ($\bar{X} = 1,07$).

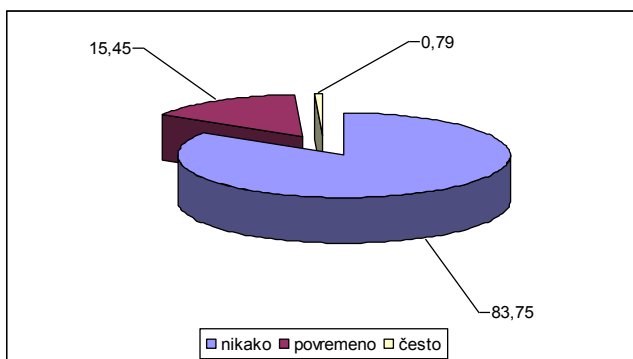
Na osnovu tako distribuiranih rezultata može se izvesti zaključak da su kod anketiranih učenika evidentirani svi oblici asocijalnog ponašanja, s manjim ili većim intenzitetom raširenosti, ali da su kraće i laganje najrašireniji oblici.

Tabela 2: Kategorije intenziteta manifestovanog asocijalnog ponašanja učenika

Kategorije intenziteta	Br.	%
Nikako	531	83.75
Povremeno	98	15.45
Često	5	.79

Osim toga, evidentno je da prevladavaju učenici koji nisu ispoljili asocijalno ponašanje, tj. oni koji su klasifikovani u kategoriju „nikako“, kakvih je 83,75%, zatim slijede oni učenici koji su povremeno ispoljili neki od različitih oblika asocijalnog ponašanja, kakvih je 15,45% i da je najmanje učenika, samo 5 ili 0,79% klasifikovano u kategoriju „često“. Drugim riječima, tako distribuirani odgovori pokazuju da mali procenat učenika – 0,79% često ispoljava, dok je mnogo veći procenat koji različite oblike asocijalnog ponašanja manifestuju povremeno, kako se to može vidjeti iz rezultata koji su predstavljeni u tabeli broj 2 i na grafikonu broj 1.

Grafikon 1: Distribucija rezultata procjene raširenosti oblika asocijalnog ponašanja učenika

Na taj se način može izvesti zaključak da su kod učenika prisutni različiti oblici manifestovanja asocijalnog ponašanja, iako je kod većine evidentno prosocijalno ponašanje ili odsustvo asocijalnog ponašanja.

Odnosa u porodici i asocijalno ponašanje učenika

U istraživanju relacija između odnosa u porodici i oblika asocijalnog ponašanja učenika analizirani su samo neki aspekti te povezanosti za koje se može pretpostaviti da imaju značajnijeg uticaja na asocijalno ponašanje. Oblici asocijalnog ponašanja učenika posmatrani su kao zavisna varijabla, a odnosi u porodici kao nezavisna varijabla. Kao relevantni aspekti odnosa u porodici analizirani su struktura porodica, odnosi sa majkom, odnosi sa ocem i porodična klima, dok su kao relevantni aspekti asocijalnog ponašanja analizirani: oblici asocijalnog ponašanja, neadekvatno ponašanje u školi i različiti oblici počinjenog nasilja.

Za analize relacija između tako operacionalizovanih odnosa u porodici i oblika asocijalnog ponašanja, te za interpretaciju tih relacija, izračunati su H-kvadrati, kao adekvatan statistički postupak kojim se mogu testirati različite hipoteze o postojanju statistički značajnih razlika među kompariranim i analiziranim varijablama.

U skladu sa takvim metodološkim konceptom istraživanja postavljen je i niz posebnih hipoteza. Opšta je pretpostavka da je opravdano očekivati razlike u smjeru i intenzitetu povezanosti između odnosa koji prevladavaju u porodici, s jedne strane, i oblika asocijalnog ponašanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi, s druge strane. Drugim riječima, u analizi relacija između tako operacionalizovanih nezavisnih i zavisnih varijabli pošlo se od alternativne hipoteze da iskustva stečena u različitim porodicama mogu biti izvor razlika i snažna determinanta asocijalnog ponašanja učenika. Dobiveni rezultati predstavljeni su u narednim tabelama.

Struktura porodice i oblici asocijalnog ponašanja

U okviru analize relacija između strukture porodice i oblika asocijalnog ponašanja učenika pošlo se od osnovne pretpostavke da se mogu očekivati značajne razlike u intenzitetu asocijalnog ponašanja, neadekvatnog ponašanja u školi i ispoljenog nasilja između učenika koji žive u kompletnoj porodici, nekompletnoj porodici i bez roditeljskog staranja. Ovako postavljena hipoteza zasnovana je na dosadašnjim saznanjima i iskustvima u vaspitno-obrazovnom radu (a posebno u radu centara za socijalni rad, drugih institucija i nevladinih organizacija koje se bave suzbijanjem ili prevencijom vaspitne zanemarenosti i vaspitne zapuštenosti) da se veći procenat asocijalnog ponašanja ispoljava kod mladih koji žive u inkompletnim (raspadnutim) porodicama, kao i u porodicama gdje su međusobni odnosi disharmonični i gdje djeca tokom ranog učenja nemaju dovoljno vaspitne brige, kontrole i usmjeravanja na prosocijalno ponašanje. U tom kontekstu postavljene su i posebne pothipoteze da struktura porodice može da bude izvor razlika u intenzitetu asocijalnog ponašanja učenika, njihovog neadekvatnog ponašanja u školi i ispoljenog nasilja.

Na takve zaključke upućuju i dobiveni rezultati međusobne povezanosti strukture porodice i intenziteta asocijalnog ponašanja učenika. Naime, dobiveni rezultati pokazuju da su utvrđene statistički značajne razlike u intenzitetu asocijalnog ponašanja između učenika koji žive u kompletnim ili nekompletnim porodicama ili koji žive bez roditeljskog staranja. Da su te razlike i statistički značajne, pokazuje dobiveni Pearson Chi-square: 26.2162, koji je uz 4 stepena slobode, statistički značajan na nivou 0,01 ($p=.000029$), kako se može vidjeti iz rezultata koji su predstavljeni u tabeli 3.

Tabela 3: Struktura porodice i intenzitet asocijalnog ponašanja

Struktura porodice/ živi u:	Raširenost asocijalnog ponašanja			Σ
	Nikako	Povremeno	Često	
kompletnoj porodici	406	71	1	478
	84.94%	14.85%	.21%	
nekompletnoj porodici	68	17	0	85
	80.00%	20.00%	0.00%	
bez roditeljskog staranja	55	10	4	69
	79.71%	14.49%	5.80%	
Total	529	98	5	632
	83.70%	15.51%	.79%	

Pearson Chi-square: 26.2162, $df=4$, $p=.000029$

Rezultati pokazuju da je raširenost asocijalnog ponašanja najizraženija kod ispitanika koji žive bez roditeljskog staranja (5,80%), da je ovakvo ponašanje znatno manje kod ispitanika koji žive u kompletnim porodicama (0,21%), a da nije uopšte rašireno kod ispitanika koji žive u nekompletnim porodicama

(0,00%). Osim toga, kod ispitanika koji žive u nekompletnim porodicama najfrekventnije je asocijalno ponašanje situacionog tipa (20,00%). S druge strane, asocijalno ponašanje nije uopšte rašireno kod ispitanika koji žive u kompletnoj porodici (84,94%), nešto manje kod ispitanika koji žive u nekompletnim porodicama (80,00%), a najmanje kod ispitanika koji žive bez roditeljskog staranja (79,71%).

Na taj je način potvrđena posebna hipoteza da struktura porodice može da bude izvor razlika u intenzitetu asocijalnog ponašanja učenika.

Odnosi s majkom i oblici asocijalnog ponašanja

U analizi relacija između odnosa sa majkom i oblika asocijalnog ponašanja učenika pošlo se od osnovne pretpostavke da se mogu očekivati značajne razlike u intenzitetu asocijalnog ponašanja, neadekvatnog ponašanja u školi i ispoljenog nasilja između učenika koji imaju različite odnose sa majkom. Odnosi sa majkom operacionalisani su preko najčešćih oblika komunikacije između djece i majke. U tom kontekstu komunikacija je definisana kao kontinuum gdje je pozitivna strana komunikacije ispoljavanje razumijevanja i podrške, srednji dio kontinuuma je opisan kao kombinovan ili – ambivalentan odnos, tj. odnos gdje se miješaju pozitivni i negativni oblici komunikacije do negativnog kraja kontinuuma koji je karakterističan po svađama i neslaganjima u komunikaciji majke sa djecom.

U tom kontekstu postavljene su i posebne pothipoteze da odnosi sa majkom mogu da budu izvor razlika u smjeru i intenzitetu asocijalnog ponašanja učenika.

Tabela 4: Odnosi s majkom i intenzitet asocijalnog ponašanja

Procijenjeni odnosi sa majkom	Raširenost asocijalnog ponašanja			Σ
	Nikako	Povremeno	Često	
Svađe i neslaganja	57	35	4	96
	59.38%	36.46%	4.17%	
Kombinovani – ambivalentni	112	34	0	146
	76.71%	23.29%	0.00%	
Razumijevanje i podrška	362	29	1	392
	92.35%	7.40%	.26%	
Total	531	98	5	634
	83.75%	15.46%	.79%	

Pearson Chi-square: 77.2444, df=4, p=.000000

Na osnovu dobivenih rezultata o međusobnoj povezanosti između uspostavljenih odnosa sa majkom (definisanih kao odnosi koji se manifestuju kroz: svađe i neslaganja, kombinovani, te kao ispoljavanje razumijevanja i podrške), s jedne strane i intenziteta asocijalnog ponašanja učenika, s druge strane, može

se konstatovati da su utvrđene značajne razlike u intenzitetu asocijalnog ponašanja kod učenika koji imaju različite odnose sa majkom. Te razlike su i statistički značajne, jer je dobiveni Pearson Chi-square = 77.2444, uz 4 stepena slobode, statistički značajan na nivou 0,01 ($p=.000000$).

Osim toga, rezultati pokazuju da učenici kod kojih u odnosima sa majkom prevladavaju svaČe i neslaganja mnogo češće nego ostali učenici ispoljavaju oblike asocijalnog ponašanja. Tako je evidentno da se u 4,17% kod te kategorije učenika oblici asocijalnog ponašanja manifestuju „često“ i čak 36,46% „povremeno“, a samo u 59,38% „nikako“, dok je kod učenika kod kojih prevladavaju razumijevanje i podrška samo u 0,26% slučajeva ispoljavanje asocijalnog ponašanja „često“, a u 7,40% slučajeva „povremeno“.

Drugim riječima, rezultati istraživanja pokazuju da postoji visoka povezanost između uspostavljenih odnosa sa majkom i intenziteta asocijalnog ponašanja, te da odnosi sa majkom mogu biti snažan izvor asocijalnog ponašanja učenika. Na taj je način potvrđena i posebna hipoteza da odnosi sa majkom mogu da bude izvor razlika u intenzitetu asocijalnog ponašanja učenika.

Odnosi s ocem i oblici asocijalnog ponašanja

I u analizi relacija između odnosa sa ocem i oblika asocijalnog ponašanja učenika pošlo se od osnovne pretpostavke da se mogu očekivati značajne razlike u intenzitetu asocijalnog ponašanja, neadekvatnog ponašanja u školi i ispoljenog nasilja između učenika koji imaju različite odnose sa ocem. Odnosi sa ocem operacionalisani su preko najčešćih oblika komunikacije između djece i oca. U tom kontekstu, komunikacija je definisana kao kontinuum gdje je pozitivna strana komunikacije ispoljavanje razumijevanja i podrške, srednji dio kontinuuma je opisan kao kombinovan ili – ambivalentan odnos, tj. odnos gdje se miješaju pozitivni i negativni oblici komunikacije do negativnog kraja kontinuuma koji je karakterističan po svaČama i neslaganjima u komunikaciji oca sa djetetom.

U tom kontekstu postavljene su i posebne pothipoteze da odnosi sa ocem mogu da budu izvor razlika u intenzitetu asocijalnog ponašanja učenika.

Dobiveni rezultati predstavljeni su u tabeli 5.

Tabela 5: Odnosi s ocem i intenzitet asocijalnog ponašanja

Procijenjeni odnosi sa ocem	Raširenost asocijalnog ponašanja			Σ
	Nikako	Povremeno	Često	
Razumijevanje i podrška	430 87.93%	57 11.66%	2 .41%	489
Kombinovani – ambivalentni	67 74.44%	21 23.33%	2 2.22%	90
SvaČe i neslaganja	34 61.82%	20 36.36%	1 1.82%	55
Total	531 83.75%	98 15.46%	5 .79%	634

Pearson Chi-square: 32.8236, df=4, p=.000001

Slično kao i u utvrĆenim relacijama u odnosima sa majkom i asocijalnog ponašanja, utvrĆeni su i rezultati meĆusobne povezanosti intenziteta asocijalnog ponašanja i prevladavajućih odnosa sa ocem. Naime, dobiveni rezultati raširenosti asocijalnog ponašanja pokazuju da se kod uĆenika koji sa ocem imaju odnose razumijevanja i podrške u manjem intenzitetu ispoljavaju oblici asocijalnog ponašanja nego kod uĆenika kod kojih u odnosima sa ocem prevladavaju svaČe i neslaganja. Te razlike su i statistiĆki znaĆajne, jer je dobiveni Pearson Chi-square = 32.8236, uz 4 stepena slobode, statistiĆki znaĆajan na nivou 0,01 (p=.000001), kako se moĆe vidjeti iz rezultata koji su predstavljeni u tabeli 5.

Osim toga, dobijeni rezultati pokazuju da uĆenici kod kojih u odnosima sa ocem prevladavaju svaČe i neslaganja mnogo ĆešĆe nego ostali uĆenici ispoljavaju oblike asocijalnog ponašanja. Tako je evidentno da se u 1,82% kod te kategorije uĆenika oblici asocijalnog ponašanja manifestuju „Ćesto“ i Ćak 36,36% „povremeno“, a samo u 61,82% „nikako“, dok je kod uĆenika kod kojih prevladavaju razumijevanje i podrška samo u 0,41% sluĆajeva ispoljavanje asocijalnog ponašanja „Ćesto“, a u 11,66% sluĆajeva „povremeno“ i 87,93% „nikako“. Na taj naĆin je potvrĆena posebna pothipoteza da odnosi sa ocem mogu da budu izvor razlika u intenzitetu asocijalnog ponašanja uĆenika.

PorodiĆna klima i oblici asocijalnog ponašanja

U okviru analize relacija izmeĆu klime i porodici i oblika asocijalnog ponašanja uĆenika pošlo se od osnovne pretpostavke da se mogu oĆekivati znaĆajne razlike u intenzitetu asocijalnog ponašanja, neadekvatnog ponašanja u školi i ispoljenog nasilja izmeĆu uĆenika koji ťive u porodiĆnim uslovima razliĆite klime. U tom smislu se analizi klime koja prevladava u porodici prilazi kao sistemu intimnih i uzajamnih relacija, veza i uticaja koji ostavljaju efekte na razvoj svakog pojedinog Ćlana a posebno na djecu.

S obzirom na to da porodicu kao cjelinu Ćini nekoliko osoba koje ťive zajedno (najĆešĆe roditelji i deca) i da svako od Ćlanova te porodice doprinosi

formiranju specifičnog načina života unutar porodice, u ovom radu je porodična klima operacionalisana kao klima u kojoj se članovima porodice pretežno daje podrška i ispoljava razumijevanje za njihove postupke ili se međusobni odnosi zasnivaju na čestim svačama i manje ili više izraženim neslaganjima. Stoga je postavljena posebna hipoteza da porodična klima može da bude izvor razlika u intenzitetu asocijalnog ponašanja učenika, njihovog neadekvatnog ponašanja u školi i ispoljenog nasilja. Dobiveni rezultati predstavljeni su u narednim tabelama.

U okviru analize relacija između porodične klime i oblika asocijalnog ponašanja učenika pošlo se od osnovne pretpostavke da se mogu očekivati značajne razlike u intenzitetu asocijalnog ponašanja između učenika koji žive u porodici koja ispoljava razumijevanje i pruža im podršku i učenika koji žive u porodici u kojoj prevladavaju svače i neslaganja. Dobiveni rezultati predstavljeni su u tabeli 6.

Uvid u tako distribuirane rezultate pokazuje da su utvrđene značajne razlike u raširenosti asocijalnog ponašanja između učenika s obzirom na kvalitativne razlike u porodičnoj klimi, kako se može vidjeti iz rezultata koji su predstavljeni u tabeli 3.3.4.1. Te razlike su i statistički značajne, jer je dobiveni Pearson Chi-square = 54.9881, uz 4 stepena slobode, statistički značajan na nivou 0,01 ($p=.000000$). Tako je evidentno da je najveći procenat učenika koji ne manifestuje oblike asocijalnog ponašanja iz porodica u kojima prevladava klima razumijevanja i podrške – 89,78%, zatim iz porodica gdje se ti odnosi miješaju – 73,47%, a najmanje iz porodica u kojim je klima svače i neslaganja – 60,53%. S druge strane najviše je učenika koji povremeno i često manifestuju oblike asocijalnog ponašanja iz porodica u kojima prevladava klima svača i neslaganja.

Tabela 6: Porodična klima i intenzitet asocijalnog ponašanja

Procijenjena porodična klima	Raširenost asocijalnog ponašanja			Σ
	Nikako	Povremeno	Često	
Razumijevanje i podrška	413	46	1	460
	89.78%	10.00%	.22%	
Kombinovani – ambivalentni	72	23	3	98
	73.47%	23.47%	3.06%	
Svače i neslaganja	46	29	1	76
	60.53%	38.16%	1.32%	
Total %	531	98	5	634
	83.75%	15.46%	.79%	

Pearson Chi-square: 54.9881, $df=4$, $p=.000000$

Na taj je način pokazano da porodična klima značajno korelira sa raširenošću oblika asocijalnog ponašanja, te se može zaključiti da je potvrđena poseb-

na hipoteza – da se mogu očekivati značajne razlike u intenzitetu asocijalnog ponašanja između učenika koji žive u porodicama koje ispoljavaju razumijevanje i pružaju podršku i učenika koji žive u porodici u kojoj prevladavaju svačje i neslaganja.

Materijalne prilike u kojima učenici žive i raširenost asocijalnog ponašanja

U skladu sa postavljenom hipotezom analizirani su i dobiveni rezultati o međusobnoj povezanosti materijalnih prilika u kojima učenici žive i raširenosti različitih oblika asocijalnog ponašanja. Dobiveni rezultati pokazuju da su utvrđene statistički značajne razlike u raširenosti asocijalnog ponašanja s obzirom na to u kakvim materijalnim prilikama učenici žive. Na takve zaključke upućuje i dobiveni Pearson Chi-square: 25.5265, koji je uz 8 stepena slobode, statistički značajan na nivou 0,01 ($p=.001269$), kako se može vidjeti iz rezultata koji su predstavljeni u tabeli 7.

Tabela 7: Materijalne prilike u kojima učenici žive i raširenost asocijalnog ponašanja

Materijalne prilike	Raširenost asocijalnog ponašanja			Σ
	Nikako	Povremeno	Često	
Veoma dobre (pripada imućnijima)	60	9	0	69
	86.96%	13.04%	0.00%	
Pobre (pripada dobro stojećim)	201	40	1	242
	83.06%	16.53%	.41%	
Osrednje (pripada srednjem sloju)	226	36	1	263
	85.93%	13.69%	.38%	
Loše (nekako sastavlja kraj sa krajem)	32	11	3	46
	69.57%	23.91%	6.52%	
Veoma loše (jedva preživljava)	6	2	0	8
	75.00%	25.00%	0.00%	
Total	525	98	5	628
	83.60%	15.61%	.80%	

Pearson Chi-square: 25.5265, $df=8$, $p=.001269$

Uvid u tako predstavljene rezultate pokazuje da najveći stepen ispoljenog asocijalnog ponašanja manifestuju učenici koji žive u lošim materijalnim prilikama, tj. koji se izjašnjavaju da nekako sastavljaju kraj sa krajem, kako se izjasnilo 6,52% da „često“ i 23,91% „povremeno“ ispolji neki od oblika asocijalnog ponašanja. Zatim slijede učenici koji žive veoma loše, tj. oni koji su se izjasnili da jedva preživljavaju, koji asocijalno ponašanje „povremeno“ ispoljavaju u 25,00% slučajeva. S druge strane, i među učenicima koji žive u boljim materijalnim prilikama rašireno je asocijalno ponašanje i to tako što oni koji pripadaju

dobro stojećim u 16,53% slučajeva asocijalno ponašanje ispoljavaju „povremeno“, a oni koji žive veoma dobro, tj. koji pripadaju imućnijima u 13,04% slučajeva.

Na osnovu tako distribuiranih rezultata izveden je zaključak da je potvrđena postavljena pretpostavke da se mogu očekivati značajne razlike u intenzitetu raširenosti asocijalnog ponašanja između učenika koji žive u različitim materijalnim prilikama.

Ovakav rezultat očigledno pozitivno korespondira sa opštim uvjerenjima da su djeca iz loših materijalnih prilika nosioci asocijalnog ponašanja u školi i društvu, iako je evidentno da na ovoj listi oblika asocijalnog ponašanja ne nalaze oni oblici asocijalnog ponašanja koji se klasifikuju kao krivični, koji na uzrastu učenika nisu česta, već sporadična pojava, kao što su ubistva, teške krađe, upotreba oružja, sistematsko zlostavljanje slabijih lica i drugi.

Umjesto zaključka

Na osnovu rezultata istraživanja utvrđeni su najfrekventniji oblici asocijalnog ponašanja učenika u školi i u društvu, kao i statistički značajne razlike u smjeru i intenzitetu raširenosti asocijalnog ponašanja između učenika koji potiču iz različitih porodičnih uslova. Istraživanje je koncipirano kao empirijsko-neeksperimentalni pristup zasnovan na korelacionim tipovima nacrtu psiholoških istraživanja, a realizovano kao nomotetsko, jer je usmjereno ka otkrivanju opštih ili zajedničkih obilježja učenika koji su ispoljili neki oblik asocijalnog ponašanja.

Dobijeni rezultati su pokazali da su među anketiranim učenicima osnovne i srednje škole evidentirani svi oblici asocijalnog ponašanja, s manjim ili većim intenzitetom raširenosti, ali da su krađe i laganje najrašireniji oblici. Tako se za najrašireniji oblik asocijalnog ponašanja – izvršio krađu – čak 29,65% izjasnilo da je to uradilo više puta, a 28,07% samo jedan put, a da se 28,07% izjasnilo da je lagalo samo jedan put, a čak 27,92% da je to uradilo više puta. Osim toga, među najraširenijim oblicima asocijalnog ponašanja su pušenje, jer se 19,72% anketiranih učenika izjasnilo da je to uradilo više puta i opijanje, kako se izjasnilo 15,45% učenika, a zatim kockanje jer se 6,46% učenika izjasnilo da je to uradilo više puta, a isto toliko da je to uradilo samo jednom.

Osim toga, analiza relacija između relevantnih karakteristika porodične klime i raširenosti različitih oblika asocijalnog ponašanja pokazuju:

- da je asocijalno ponašanje izraženije kod ispitanika koji žive bez roditeljskog staranja, a zatim kod ispitanika koji žive u nekompletnim porodicama;
- da asocijalno ponašanje mnogo češće manifestuju učenici kod kojih u odnosima sa majkom i ocem prevladavaju svađe i neslaganja;
- da je identifikovano najviše učenika koji povremeno i često manifestuju oblike asocijalnog ponašanja iz porodica u kojima prevladava klima svađa i neslaganja.

Osim toga, najveći stepen ispoljenog asocijalnog ponašanja manifestuju učenici koji žive u lošim materijalnim prilikama, tj. koji se izjašnjavaju da neka-ko sastavljaju kraj sa krajem, zatim učenici koji žive veoma loše, tj. oni koji su se izjasnili da jedva preživljavaju.

Na osnovu tako distribuiranih rezultata izveden je zaključak da je potvrđena postavljena pretpostavka da se mogu očekivati značajne razlike u intenzitetu raširenosti asocijalnog ponašanja između učenika koji žive u različitim materijalnim prilikama.

Literatura

- Aleksić 1972: T. Aleksić, *Metodika otkrivanja krivičnih dela maloletnika*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Bročić 1972: M. Bročić, Društveni uzroci vaspitne zapuštenosti i prestupništva kod omladine, Beograd: *Gledišta br. 2*.
- Vasiljević 1995: V. Vasiljević, Sistem krivičnih sankcija i mogućnosti suprotstavljanju kriminalu, *Psihologija kriminala*, vol. 1, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju.
- Vučinić 1995: B. Vućinić, Uticaj nekih psiholoških faktora na kriminalni recidivizam, *Psihologija kriminala*, vol. 4, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Ilić 1995: D. Ilić, Analiza motiva koji stoje u osnovi prestupničkog ponašanja, *Psihologija kriminala*, vol. 1, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Ignjatović i dr 1995: I. Ignjatović, B. Delić, K. Momirović, Konstrukcija i metrijske karakteristike jednog testa za procjenu infatilne inferiornosti, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, Beograd: Filozofski fakultet i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Jašović 1978: T. Jašović, *Kriminologija maloletničke delinkvencije*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Knežević 2003: G. Knežević, *Koreni amoralnosti*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd: Institut za psihologiju.
- Knežević, Kron, Vućinić 1995: G. Knežević, L. Kron, B. Vućinić, Tipovi ličnosti „normalnih“ učenika, *Psihologija kriminala*, vol. 1, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Knežević, Kron 1997: G. Knežević, L. Kron, Tipovi ličnosti maloletnih delinkvenata, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, Beograd: Filozofski fakultet i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Krneta 1979: D. Krneta, Ličnost kao faktor u nastanku delinkvencije, Sarajevo: *Naša škola*, broj 5–6.
- Krneta 1979: D. Krneta, O sadržaju pojma "vaspitna zapuštenost", Banjaluka: *Bilten Prosvjetno pedagoškog zavoda Banjaluka*, broj 7–8, str. 69–73.

- Krneta 1980: D. Krneta, Slobodne aktivnosti učenika u preventivi maloljetničke delinkvencije, Sarajevo: *Naša škola*, broj 3–4.
- Krneta, Marjanović 1987: D. Krneta, A. Marjanović, Izvori konflikata između učenika i nastavnika u osnovnoj školi, Sarajevo: *Naša škola*, br. 7–8.
- Krneta 2005: D. Krneta, Etiologija i fenomenologija asocijalnog ponašanja, u: *Socijalna psihologija*, Banjaluka: Fakultet za poslovni inženjering i menadžment.
- Krneta, Koledin 2006: D. Krneta, G. Koledin, Osobine ličnosti i narkomanija, *Didaktički putokazi*, broj 41. Zenica: Pedagoški fakultet i Pedagoški zavod.
- Krneta 2014: D. Krneta, Socijalno-statusna obilježja učenika i raširenost počinjenog nasilja, Pale, *Radovi Filozofskog fakulteta*, broj 15, knjiga 2.
- Kron 1995: L. Kron, Ničim provocirano latentno nasilje: katatimični homicid, *Psihologija kriminala*, vol. 1, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
- Kron 1995: L. Kron, Tipovi ubica, *Psihologija kriminala*, vol. 4, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
- Kron 1995: L. Kron, Depresivne ubice, *Psihologija kriminala*, vol. 4, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
- Kron 1995: L. Kron, Paranoidne ubice, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, Filozofski fakultet i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- Kurdek, Fine, Sinkler 1995: L. A. Kurdek, M. A., Fine, R. J. Sinclair: *School adjustment in sixth graders: Parenting transitions, family climate, and peer norm effects*. *Child Development*, 66, 430–445.
- Matić 1974: O. Matić, *Ispitivanje ličnosti maloletnih delinkvenata*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Mihić, Zotović, Jerković 2006: I. Mihić, M. Zotović, I. Jerković, Struktura i sociodemografski korelati porodične klime u Vojvodini, *Psihologija*, vol. 32, 297–312 Beograd: Društvo psihologa Srbije.
- Momirović 1995: K. Momirović, Kraj jednog mita, još jedan dokaz da ne postoji faktor eta, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, Beograd: Filozofski fakultet i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Momirović, Hošek 1997: K. Momirović, A. Hošek, A., Osobine ličnosti maloletnih delinkvenata, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, Beograd: Filozofski fakultet i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Momirović i dr. 1995: K. Momirović, A. Hošek, D. Radovanović, D. Radulović, Uticaj konativne dezorganizacije i amoralnosti na intenzitet kriminalnog ponašanja, *Psihologija kriminala*, vol. 4, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju.

- Momirović 1995: K. Momirović, Uticaj inteligencije na sklonost ka laganju, *Psihologija kriminala*, vol. 4, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju.
- Momirović i dr. 1999: K. Momirović, B. Wolf, D. Popović, *Uvod u teoriju mjerenja i interne metrijske karakteristike kompozitnih mjernih instrumenata*, Priština: Univerzitet u Prištini, Fakultet za fizičku kulturu.
- Marvić-Petrović i dr. 1995: N. Mrvić-Petrović, V. Nikolić-Ristanović, B. Wolf, Faktorska struktura neotkrivenog kriminalnog ponašanja u doba maloletništva, *Psihologija kriminala*, vol. 1, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju.
- Obradović 2008: V. Obradović, *Delinkventno ponašanje*, Sarajevo: Kantonalna javna ustanova „Porodično savjetovalište“.
- Obretković i dr. 1995: M. Obretković, A. Hošek, K. Momirović, Uticaj socioloških faktora na rano odavanje kriminalnom ponašanju, *Psihologija kriminala*, vol. 4, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju.
- Petrović 1973: M. Petrović, *Vrednosne orijentacije delinkvenata*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Popadić 2009: D. Popadić, *Nasilje u školama*, Beograd: Institut za psihologiju.
- Radovanović i dr. 1997: D. Radovanović, B. Wolf, A. Hošek, K. Momirović, O osobinama ličnosti delinkvenata sa ranim sklonostima ka kriminalnom ponašanju, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, Beograd: Filozofski fakultet i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Radulović i dr. 1997: D. Radulović, B. Vučinić, V. Gojković, O stepenu amoralnosti maloletnih i punoletnih delinkvenata, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, Beograd: Filozofski fakultet i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Rakić 1968: B. Rakić, Zapažanja problemskih ponašanja u preventivi vaspitne zanemarenosti i delinkvencije, Novi Sad: *Pedagoška stvarnost*, broj 7.
- Rot 1989: N. Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Simović-Hiber i dr. 1995: I. Simović-Hiber, V. Obretković, V. Nikolić-Ristanović, A. Hošek, Prilog prognozi kriminalnog ponašanja u odsustvu socijalne kontrole, *Psihologija kriminala*, vol. 1, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Singer, Mikšaj-Todorović 1989: M. Singer, Lj. Mikšaj-Todorović, *Delinvecija mladih*, Zagreb: Fakultet za defektologiju sveučilišta u Zagrebu.
- Skaberne 1965: B. Skaberne, Prevencija kriminaliteta i djeca osnovne škole, Ljubljana: *Revija za kriminalistiko in kriminalogijo*, br. 1.
- Todorović 1966: A. Todorović, *Prestupništvo maloletnika u industrijskim naseljima*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

- Hošek 1995: A. Hošek, Ličnost lopova, *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, Beograd: Filozofski fakultet i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Hošek 1995: A. Hošek, Sociološke karakteristike kriminalaca, *Psihologija kriminala*, vol. 4, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju.
- Hošek, Momirović 1995: A. Hošek, K. Momirović, Relativni uticaj socioloških i psiholoških faktora na kriminalnu patologiju u porodici i pripadanje pro-kriminalnim grupama, *Psihologija kriminala*, vol. 4, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju.
- Hošek, Momirović 1995: A. Hošek, K. Momirović, Uticaj socijalnih prilika na delinkventno ponašanje maloletnika, *Psihologija kriminala*, vol. 4, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Centar za primenjenu psihologiju.

Dragoljub M. Krneta

FAMILY CLIMATE AND ASOCIAL BEHAVIOUR OF YOUNG PEOPLE

Summary

This paper analyses the results of research about family climate and asocial behaviour of elementary and high-school pupils. The research is nomothetic, since it is aimed at looking for general or shared features of family climate of students who expressed some of the forms of asocial behaviour. In other words, we tested the hypothesis that there could be the differences in form and intensity of manifested patterns of asocial behaviour considering the differences in family climate of elementary and high-school learners. We keep in mind that at that age not all forms of asocial behaviour can be expected, only the mild forms, such as lying, alcohol and drug abuse, gambling, smoking and others.

Forms of asocial behaviour were identified by pupils' statements on the scale measuring prevalence of asocial forms of behaviour. The scale included 14 different forms of asocial behaviour, which were considered to be the most frequent in school and society. The students replied how often they manifested each of these behavioural patterns at the scale: 'never', 'only once', or 'many times'. In this way, we determined the most frequent forms of manifested asocial behaviour and the cumulative response for each pupil. We also ascertained possible span of individual gross results ranging from 14 to 42. Those individual results were classified into categories of different intensities of asocial behaviour: „never“, „occasionally“ and „frequently“.

The results showed that among the pupils of elementary and high school who were surveyed all forms of asocial behaviour were registered, with higher or lower intensity, thefts and lying being the most common.

Aside from that, the analysis of the relation between relevant features of family climate and the spread of different forms of asocial behaviour suggested that asocial behaviour was most prominent in examinees who lived without parental care, and then in examinees from incomplete families; asocial behaviour was more manifested in pupils whose relationships with their mothers and fathers were dominated by quarrels and disagreements; there were the most pupils whose behaviour occasionally and frequently manifested asocial patterns from families in which the climate of arguments and disagreements prevailed, and that the higher degree of asocial behaviour was manifested in pupils who lived in poor material circumstances and who lived very badly.

On the basis of the results we came to the conclusion that the original hypothesis that we can expect significant differences in the intensity of spread of asocial behaviour between pupils who lived in different material circumstances was confirmed.

НАУКА И ДРУШТВО

Апстракт: У овоме се раду, кроз анализу односа науке и друштва, настоје дефинисати фактори који одређују методолошке и епистемолошке норме у науци. Могу се разликовати два приступа у разумевању узрока раста и развоја научног знања – интерналистички и екстерналистички. Интерналистички приступ наглашава само унутрашње факторе који утичу на раст и развој научног знања. Екстерналистички приступ, међутим, наглашава психолошке, друштвене, економске и политичке факторе, као и друге спољне мотиве и околности у којима се формира научно знање. Једно од главних питања које постављамо је: Шта одређује садржај научног знања? Да ли је то истинито знање о свету или један поглед на свијет који испољава интересе, утицаје и ставове различитих друштвених група?

Кључне речи: наука, друштво, екстернализам, интернализам, научно знање.

Уколико анализирамо историју развоја филозофије науке, можемо разликовати два дивергентна приступа у тумачењу узрока и чинилаца научне промене, интерналистичку позицију и екстерналистичку перспективу. У интерналистичком приступу се тврди да у науци само унутрашњи фактори условљавају токове раста и развоја научног знања.¹ Поређење између различитих интерпретација које претендују на то да дају адекватно објашњење истог подручја искуства врши се на основу односа научних теорија и евиденцијалне подршке која јој се даје, као и на основу одлика саме тео-

* biljana.radovanovic9@gmail.com

¹ Интерналистичко становиште заступају нпр. логички позитивисти, који сматрају да на садржај научних теорија и на решења научних проблема не утичу спољашњи фактори. У каснијем периоду свога рада логички позитивисти у значајној мери коригују своје учење, нпр. филозофско становиште Филипа Франка, иако припада логичком позитивизму, представља учење које се у великој мери удаљава од првобитних поставки овог правца. У тексту „Ланац који повезује знаност са филозофијом“ Франк разматра из којих разлога прихватамо неке од општих принципа науке, јер они нису искуствене чињенице које је лако усвојити. Ако наше искуство може да поткрепи више различитих општих принципа, на основу чега онда бирамо неки од ових принципа радије него неки други? За објашњење њиховог прихватања потребно је навести психолошке, антрополошке и социолошке аргументе, сматра Франк. У самој физици можемо да пронађемо само неке од разлога зашто су ти општи принципи прихваћени, али не и све. Филозофија науке је део науке о човеку и за њено разумевање потребно је консултовати и знања из психологије и социологије, наглашава Франк (Frank 1985a: 103).

рије о којој је реч.² У екстерналистичком приступу не истичу се фактори који се заснивају на самој природи научног знања, већ они који се тичу психолошких, социјалних, економских, политичких и других вансазнајних мотива и околности у којима се појављује и формира одређено научно становиште. Екстерналистички вид објашњења раста и развоја научног сазнања наглашава да социјално окружење и друштвене околности битно одређују и усмеравају природу и ток развоја науке, као и да научна истина није апсолутна и вечна, већ, сходно датим историјским и епохалним приликама, релативна и променљива. Такође, интерналистички оријентисани теоретичари сматрају да наука настоји да дође до објективног сазнања о свету, док релативисти и представници социјално конструктивистичких схватања истичу да су научне теорије друштвено детерминисана и конструисана знања која имају циљ да протежирају и остварују интересе одређених друштвених слојева и група.

Данас у филозофији науке више и нема изразито интерналистичких концепција. Све више се признаје значај разних социјалних чинилаца који условљавају и организују токове научног рада и утичу на: садржај, поступке формулисања и процедуре прихватања одређених научних теорија. Распрострањено је уверење да у научним споровима и борби конкурентских идеја значајну улогу у усвајању неког програма или учења често играју психолошки и друштвени фактори. Индивидуална сазнања о свету увек настају у оквирима друштвено прихваћених образаца мишљења, усвојених парадигми и прећутних колективних претпоставки. Карл Попер³ сматра да се понекад теоријске обраде исте емпиријске области у тој мери разликују да се може говорити о другачијим врстама искуства. Овај став даље развија Кун наглашавајући да се истраживачи, који су раздвојени научним револуцијама и који делују у оквиру другачијих теоријских парадигми, у ствари не разумеју јер живе у различитим световима.⁴ Будући да користе специ-

² Међутим, да ли је могуће, узимајући у обзир само унутрашње факторе, објаснити избор научних проблема, појаву одређених научних питања у појединим епохама, као и немогућност да се у одређеним фазама развоја науке одмах дође до готове и развијене научне теорије?

³ Велика заслуга Поперове методолошке концепције огледа се у томе што је, у покушају да одговори на изазове с којима се сусрео логички позитивизам, отворила врата за поступке смелијег формулисања теорија, као и увиђање да историјски и друштвени фактори играју значајну улогу у поступцима научног рада и одлучивања. Наредне методолошке концепције у оквиру филозофије науке све више ће следити ове тенденције за признавањем значаја психолошких детерминанти и утицаја социјалног окружења.

⁴ Кун тврди да теоретичари који говоре о истом подручју искуства из различитих парадигматских оквира, с обзиром на променљивост значења основних термина у њиховим концепцијама, у ствари живе и раде у *различитим световима*, јер појмовни апарат који користе на потпуно другачији начин организује читаво подручје искуства. Стога Кун каже „... сами подаци су се променили. То је онај по-

фичне категоријално-референтне оквири, они имају несамерљиве погледе на свет.⁵

Индивидуално искуство је омогућено и одређено овим социјалним околностима. Чланови једног друштва деле исти појмовно-категоријални апарат, базично искуство и доживљај света, групне циљеве и вредности као и заједничке стандарде и социјално детерминисана значења. У процедурама преношења колективних образаца мишљења у свест појединца посредују развијени језички и ванјезички системи знакова. Комуникација међу члановима заједнице омогућава да се одрже колективни облици промишљања у друштву, а устаљени механизми настанка и одржавања групних образаца мишљења спречавају, односно отежавају промене и одступања од уврежених модела.

Усвајајући позицију *лингвистичког релативизма*, о томе да се један појмовни оквир не може учинити разумљивим у другом, и одбијајући позитивистичку поставку о постојању неутралног посматрачког језика и његовом могућем превођењу на теоријски језик, релативисти прихватају *епистемички релативизам*, кроз став да се свака теорија може задржати наспрам било којих сведочанстава. Из тога даље закључују да теорије нису само различити погледи на свет, већ су, како то сугерише Кун, супротни светови, различите стварности. Превођење супарничке теорије тумачи се, по аналогији из антропологије, као сусрет две непознате културе. Не можемо ни да потврдимо ни да побијемо оно што је у другом појмовном оквиру рекла супарничка концепција. Релативисти сматрају да се не можемо дистанцирати од своје индивидуалне и генеричке природе, као и да тешко можемо учинити отклон од социјалног или културног миљеа у којем живимо

следњи смисао у којем можемо желети да кажемо да научници после револуције раде у једном другачијем свету“ (Кун 1974: 193).

⁵ Поперови и Кунови ставови били су подстицај каснијим релативистичким и конструктивистичким учењима, иако им то није била намера. Они су били оштри противници таквог начина посматрања њихових идеја. Кун у делу *Структура научних револуција* наглашава да он своје ставове сматра интерналистичким и да је против екстерналистичког начина интерпретације свог рада. Он сматра да, ако је ово његово дело допринос социологији науке, онда је суштина овог доприноса погрешна. Куново наглашавање друштвених и изваннаучних фактора (пре свега позиције и улоге научне заједнице и научних институција и тимова) при смењивању научних теорија утицало је на многе касније теоретичаре, а пре свега на Фајерабенда, који заступа релативистичку позицију у филозофији науке. Фајерабенд сматра да значајну улогу у процесу промене научних теорија играју идеологија и друштвена пропаганда. У делу *Наука у слободном друштву* [*Science in a Free Society*] он се залаже за ослобођење свих облика живота и традиција од науке. Фајерабенд негодује против тога што наука има привилеговани положај у западној култури, и у књизи *Опроштај од разума* [*Farewell to Reason*] залаже се за културни релативизам у циљу што већег задовољства и добробити грађана.

и радимо. Различита друштва и епохе стварају особене критеријуме, правила и стандарде за процену рационалности и успешности научног знања.⁶

У последњим деценијама двадесетог века, у оквиру методолошког приступа научном сазнању, дошло је до тзв. *социолошког обрта*.⁷ Знатан број теоретичара науке и самих научника наглашава у својим студијама да се наука не може разумети а да се не узме у обзир целокупни историјски, економски, политички и друштвени контекст у којем делују научник и научна заједница. Овај период у развоју филозофије науке обележен је превлашћу теорије, за коју теоретичари кажу да у потпуности детерминише: наше опажање, прикупљање чињеница, конфигурисање експеримената као и да управља тумачењем прикупљених података.⁸ У налету ових концепцијских промена замах у свом развоју добијају методолошки ставови социологије сазнања. Социолози сазнања увек су наглашавали значај спољних фактора у процесу научног рада, али се тек са конструктивистима заступа теза да је садржај научних теорија социјално и културално детерминисан, односно да је условљен сâм начин виђења и тумачења искуствених датости.⁹ Своју радикализацију ове постпозитивистичке тенденције и усмерења

⁶ Релативистички поглед на природу науке данас најчешће заступају социолози науке, као и постмодернистички и феминистички оријентисани теоретичари науке. Такође, релативистички приступ науци присутан је код единбуршких социолога науке и код социјалних конструктивиста.

⁷ Б. Барнс и С. Шејпин у уводном тексту *Природни поредак*, за истоимени зборник *Природни поредак: Историјске студије научне културе* [*Natural Order: Historical Studies of Scientific Culture*], који представља прву збирку студија случаја Единбуршке школе, анализирају разлоге који су довели до социолошког обрта. Они сматрају да се наука данас тумачи и разумева на другачији начин. Њен задатак није више да открива природу или да је рационално реконструише, већ је њен циљ да врши конструкцију саме стварности. Ови аутори истичу да, у научним круговима, све више расте интересовање за проучавањем наше природне спознаје [natural knowledge], која је резултат целокупног начина живота и која представља конструкцију, а не откривање стварности. С обзиром на то да се научне теорије процењују на основу анализе и разматрања спољних утицаја, можемо да потврдимо да се наука данас разумева и тумачи као део културе. Барнс и Шејпин истичу да је некада врло битна разлика између интерналистичких фактора и екстерналистичких утицаја, данас лишена неке веће важности (Barnes and Shapin 1979: 9–13).

⁸ Значајне филозофске расправе, вођене у 20. веку у оквиру методологије и филозофије науке, нагласиле су и то да научне теорије нису пресудно одређене искуством, као и да нема сигурних критеријума на основу којих би се у науци доносили рационалне одлуке поводом дилеме да ли треба или не усвојити одређену научну теорију.

⁹ У одређеном броју студија случаја анализирају се утицаји и фактори из макросоциолошке равни. Проналазе се сличности и паралеле између политичких тенденција, друштвене климе, економске ситуације, социјалних фактора, историјских прилика, на једној страни, и на другој страни, научних идеја и учења које одређени научник заступа. С обзиром на то да научник никада не делује у социјалном вакууму, природно је да одређене идеје из шире макросоциолошке сфере де-

имале су у *строгом/јаком програму социологије сазнања* Единбуршке школе.¹⁰

Будући да смо направили разлику између инхерентно научних и оних спољних фактора (психолошких, социјалних, економских, политичких...), можемо даље анализирати који од њих су пресудни и одлучујући. Повезана с тим је и проблематика о томе: да ли ови, тзв. спољни фактори утичу једино на организацију и околности одвијања научне делатности или се тичу и самог садржаја научних теорија? Неки теоретичари сматрају да спољни чиниоци, кроз сложене процедуре и механизме рада и одлучивања у научним заједницама, утичу искључиво на усвајање и одбацивање научних теорија. Радикалнији у приступу тврде да екстерни утицаји који делују на стварање одређене теорије битно одређују и сâм њен садржај. Када се настанак и обликовање научних теорија објашњавају деловањем спољних фактора, често се тврди да се и научне чињенице које су њима обухваћене, стварају и одређују у овим процесима деловања спољних детерминанти.¹¹

лују подстицајно на појаву, прихватање или одбијање одређених идеја. Међутим, као што се делује у складу са општим друштвеним тенденцијама, тако се често делује у настојању да се изнесу и заступају супротни и другачији ставови. Стога се може говорити о интеракцијама и референтном одношењу, али не и о томе да се научне идеје развијају увек у складу са друштвеним тенденцијама. Сматрамо да научне идеје настају и развијају се у складу, насупрот или мимо друштвених токова и утицаја.

¹⁰ Истицање утицаја и деловања социјалних фактора на науку има дугу традицију у социологији. У чему се огледа новина и особеност приступа представника Единбуршке школе? Прво, наука се посматра као друштвена творевина која се у *целини* мора објаснити деловањем социјалних фактора. Дакле, не само спољашње околности организације научног рада него се и настанак, утицај и прихватање одређених научних теорија морају објаснити социолошки. Друго, *сви* облици знања, па и они најегзактнији у оквиру математике и осталих природних наука, који су се традиционално објашњавали интерналистички, објашњавају се деловањем социјалних детерминанти. Такође, новина коју доносе единбуршки социолози тиче се другачијег начина поимања суштине настанка научних теорија. Наиме, они сматрају да се научне теорије не формирају искључиво на основу искуства, као ни да су у целини у њему утемељене. Битну улогу у њиховом настанку, тј. конструкцији имају социјални фактори, па се стога њихова природа и порекло морају објаснити проналажењем ових социјалних детерминанти.

¹¹ Без обзира на то да ли су детерминанте у односу на садржај науке унутрашње или спољашње, треба видети које су правилности у темељу ових утицаја. Специфичан контекст и околности могу бити случајни, али да ли можемо рећи како је мера њиховог утицаја ипак тачна и прецизна? Односно, могу ли се показати и доказати њихова снага, мера и трајање? Да ли су ови фактори и детерминанте само повољне околности и тенденције или нужни закони и правила која несумњиво воде продуковању баш одређеног научног садржаја? Ако су на делу правилности, имамо ли инструменте и методе који би могли да одреде и покажу ове утицаје? Конкретне студије случаја су реконструисале шири друштвени контекст настанка

Дакле, у блажој варијанти екстерналистичких идеја научна заједница и друштво утичу на организацију научног рада, а у екстремној варијанти ове спољне идеје обликују и садржај научних теорија и идеја.¹²

Понекад се код конструктивиста екстерналистички приступ у тумачењу знања заснива и утемељује на истицању мериторне позиције заједнице научника и истраживача. Научна заједница доноси правила научног рада и обликује процедуре одлучивања у науци. Доказивање да се све одлуке доносе унутар заједнице научника јесте за многе теоретичаре довољно за заснивање социјалног објашњења знања. Међутим, премештање тежишта одлучивања са научника на научну заједницу може се посматрати и као одређени облик интернализма, у којем се интерне процедуре одлучивања у науци поимају као природан и стандардан начин на који се врше теоријска обликовања и уобличавања знања.

Уколико социјална средина битно одређује науку, како научна знања постижу универзални статус и вредност? Шта је, по социјалним конструктивистима, мерило за прихватање одређене научне теорије? Ако консензус научника утемељује друштвени кредибилитет теорије, онда је њено важење засновано кроз процесе социјалних интеракција и загарантовано у процедурама одлучивања које се одвијају у научној заједници. Постојање друштвене заједнице појављује се као услов могућности да знање о свету буде утемељено.¹³

и прихватања одређене научне теорије, а да ли су је тиме објасниле у смислу нужности њеног садржаја?

¹² Насупрот становишту представника социологије сазнања, Александар Коаре истиче да су значајну улогу у развоју науке увек имала филозофска схватања и идеје која су доминирале у друштву. „Историја научне мисли, онако како је ја схватам и трудим се да је примењујем, тежи да ухвати ток те мисли у самом кретању њене стваралачке делатности. Тога ради, најважније је опет поставити проучавана дела у њихову интелектуалну и духовну средину, тумачити их у зависности од духовних навика, од тога што воле или мрзе њихови аутори” (Коаре 1981: 12). Коаре наглашава да се доста говори о утицају науке и научних сазнања на развој филозофије, наравно с правом, али да се мало и недовољно говори о обратном правцу деловања, о утицају филозофије на настајање и обликовање научних идеја (Коаре 1981: 16). Александар Коаре се слаже са Филипом Франком „... да се разлози за прихватање, или против прихватања, извесних научних теорија не свде увек на разматрање техничке вредности дотичне теорије, тј. на њену способност да нам пружи једно кохерентно објашњење феномена о којима је реч, него то прихватање зависи, веома често, од многобројних других чинилаца. Тако, на пример, у случају коперниканске астрономије требало је бирати не само између једне простије и друге, сложеније теорије о небеским кретањима, него и између једне физике која је изгледала једноставнија (Аристотелове) и друге, која је изгледала сложенија; између поверења у чулну перцепцију – као што је добро запазио Бекон (Bacon) – и њеног одбацивања у корист теоријске спекулације, итд.“ (Коаре 1981: 15).

¹³ Међутим, око многих теорија и идеја у историји науке постојао је консензус па ипак су се касније показале као неодрживе и неосноване. Уколико су

Може се поставити начелно питање: каква је и колика улога екстерних чинилаца у науци? Лакатош сматра да она није ни велика ни одређујућа за иманентни ток развоја саме науке. Интернална историја науке је примарна и аутономна, а екстернална, као секундарна, треба да објасни само она могућа нерационална одступања од ње. Иманентни ток развоја науке аутономан је, рационалан у свом карактеру и објашњава се на основу њему инхерентних закона и принципа. Унутрашњи процеси и токови развоја науке јесу објашњавалачка основа за разумевање оних спољашњих и контекстуалних околности и утицаја.¹⁴

Ако можемо настанак одређених теорија да објаснимо екстерналистички, треба ли да на тај начин објаснимо ширење и глобално преузимање и усвајање одређених идеја? Овде се појављује противречност, наиме, ако социјални фактори играју пресудну улогу у јављању одређених учења, како онда треба објаснити чињеницу да се одређене научне теорије, које настају и обликују се у специфичној друштвеној клими, са лакоћом усвајају и заступају и у потпуно различитим социјалним срединама. Значи ли то да социјална средина условљава јављање одређеног учења, али да не спречава преузимање и ширење неког другог? Како објашњавамо функционисање ових социјалних фактора када понекад говоримо о њиховом утицају, а понекад рачунамо на њихов изостанак?

У науци се често одлуке о прихватању конкурентских теорија доносе на основу неких спољних, ваннаучних критеријума и разлога. Уколико

разлози важења одређене теорије засновани само у процедурама одлучивања и слагања у научној заједници, а не у карактеристикама саме научне теорије или у њеном складу са стварношћу, онда се научно знање заснива на нестабилним и променљивим основама. Оваква социологизација води консензуалној теорији истине и потпуној банализацији поступака и метода научног одлучивања.

¹⁴ Лакатош сматра да је најбоља она историја науке која у већој мери успева да у својој интерпретацији одстрани екстерналне чиниоце и која постиже објашњавалачку обухватност и целовитост без наглашавања спољашњих фактора. У филозофији науке се постиже већи прогрес уколико значајнији део историје науке коју описујемо можемо да изложимо као рационалан. Наравно, он признаје да је у науци било и да ће увек бити догађаја који се не могу уклопити у ток рационално реконструисане историје науке, али да је потребно трагати за оним методологијама чији изабрани принципи рационалности чине објашњивим што већи део историје науке. Реконструкција научне рационалности представља стварање њене интерналне историје. Међутим, овако приказана наука није реалистично и верно приказивање свих процеса у научној пракси, те се стога и Лакатош слаже да у циљу стварања целовите слике, интернална историја мора бити допуњена екстерналном историјом. Писање спољне историје науке налази се у домену социолога, тврди Лакатош. Он треба да објасни ирационалне, субјективне, контекстуалне, социјалне, науци спољне околности и факторе, који, додуше, могу понекад да играју и неку важнију улогу у научном животу и раду. Међутим, добра методологија науке не оставља превише простора социолозима и њиховим екстерним објашњењима, сматра Лакатош.

се ови разлози не тичу самог садржаја научног знања, значи ли то да они нису науци инхерентни? Методологија научног сазнања као битна својства научних теорија истиче њихову адекватност, једноставност, корисност... Економски, друштвени и психолошки разлози који могу довести до тога да се одлучимо за једну, а не за неку другу теорију, често не показују у довољној одређености и јасности последице извршених избора. Питање је да ли је прихватање неке теорије заиста економски исплативије, да ли је она кориснија, друштвено прихватљивија, да ли је заиста једноставнија од других или би њено усвајање условило додатну потребу ревидирања и усклађивања ставова и теорија у другим областима знања и живота.

Сматрамо да екстерналистичка објашњења у односу на интерналистичка никада нису довољно јасна, несумњива и теоријски заснована. Позивање на интересе, друштвене околности и економске разлоге не може да објасни сâм садржај научног знања нити може да понуди несумњива образложења његовог усвајања. Социјални контекст настанка или практични облици коришћења неке идеје нису у директној вези са њеном истинитošћу, јер је друштвено окружење не чини погрешном или исправном. Наука се као социјална делатност не може објаснити искључиво друштвеним факторима.

Релативизам и конструктивизам као теоријске оријентације у епистемологији и методологији јесу последица и оправдање претходно усвојеног става да је друштво инстанца која све детерминише. Различити облици конструкције знања стварају се у различитим социјалним срединама, отуда је и само знање релативно у односу на ове социјално-културне разлике. Код релативиста и конструктивиста може се критиковати то што науку епистемолошки изједначавају са осталим видовима објашњења појава и ствари у свету. У њиховим приказима више се не уочавају они токови и процеси рада који би били инхерентно научни.¹⁵

Такође, ако проглашавамо искуствене чињенице конструкцијом научне заједнице, не доводимо ли тиме у питање саму позицију науке? Традиционална идеја о суштини и циљевима науке почива на ставу да одређени ниво искуствених података и чињеница није ствар конвенције. У оквиру конструктивистичке теоријске позиције, велики број теоретичара ће се сложити око тога да су научне теорије конструисане, али не и око тога да су чињенице конструисане. Ако су чињенице у науци социјално конструисане, онда измењено друштвено окружење може да продукује сасвим друга-

¹⁵ Који је циљ, односно која је сврха релативизма? Ако је циљ да се објасни разноликост и разноврсност знања, онда можемо закључити да се из те позиције лако прелази у позицију у којој се заступа став да је сваки облик веровања исправан, као што тврде единбуршки социолози. Дакле, ако је циљ да се објасни разноврсност облика знања, а не да се укаже на саму природу знања, онда се већ унапред усваја став да су легитимни разни облици знања. Стога, релативизам и не објашњава разлоге постојања многих видова знања, него теоријски оправдава и одобрава његове различите облике.

чије научне податке и датости. Константност значења научних чињеница, у условима промене научних теорија и парадигми, раније се сматрала нужном за науку и њено знање, а данас се у конструктивистички оријентисаним теоријским круговима развој у науци везује за промену у значењу научних чињеница. Да ли се такве промене, које се заснивају на измени значења основних термина, могу сматрати прогресивним и напредујућим корацима у развоју науке? Конвенционализам и конструктивизам као теоријске оријентације могу бити спојиве са појмом науке и научног знања уколико се њихов интерпретативни захвати задрже на нивоу научних теорија. Говорити о конвенционалном карактеру најелементарнијих датости, чињеница се, као што смо већ истакли, коси са самом идејом научног знања.

Ако прихватимо становиште да се наука развија по њој инхерентним факторима и разлозима,¹⁶ можемо поставити као проблем: зашто је баш одређени истраживач у одређеном периоду развоја науке дошао до неког открића, формулисао баш ту теорију...? Уколико психолошки и социјални фактори не играју значајну улогу, онда произлази да је било ко и било где (не и било када, јер то зависи од ступња развоја одређене науке), ко је образован у датој научној области, могао да дође до неке формуле, закона, открића... Историја развоја науке сведочи нам да то ипак није тако. Тешкоће које се јављају у покушају да се дође до одговарајућег решења неког научног проблема око којег се понекад труде тимови и генерације научника, говоре о томе да су у свим повољним и неповољним околностима пресудну улогу за долажење до научног открића имали инвентивност и гениј научника у настојању да се дође до поузданог сазнања.¹⁷

Социолошки оријентисане теорије о природи и пореклу научног знања постављају питање о томе зашто је у одређеном временском периоду, епохи, друштвено-економском систему, политичкој клими, доминантним верским убеђењима... неко научно учење било подржано и усвојено, тј. које су социјалне претпоставке мотивисале или засновале његову друштвену рецепцију. Значајне и вредне студије случаја пронашле су корелацију између друштва и знања, али нису показале јаке детерминацијске везе

16 Наравно, уколико говоримо да се наука развија по њој инхерентним разлозима, неопходно је да претпоставимо утемељеност, стабилност и константност предмета којим се она бави. Дакле, потребна је непромењивост објекта њене анализе, без обзира на то да ли је реч о искуству које је интерсубјективно проверљиво, о стварности, о истини, о суштини ствари...

¹⁷ Разматрајући ову тематику, потребно је разлучити поступке који су довели до настанка неке теорије, као и оне процедуре које су омогућиле или спречиле прихватање неке теорије. Ако се социологија сазнања бави односом између научника и социјалног окружења, она треба да размотри начин на који научник реагује на те друштвене околности и подстицаје, а не да се са начелно усвојене позиције релевантности и значајног утицаја ових фактора испитује њихово дејство. Важно је разјаснити начин на који научник може да реагује на те утицаје, јер на исте факторе научници могу реаговати у различитој мери.

које условљавају продукцију одређеног научног садржаја. Сматрамо да ове социјалне детерминанте неоспорно утичу на поступке и процедуре прихватања, заступања и смене научног знања, али не могу да формирају само то знање нити да продукују његов садржај. Друштвене околности не могу да створе знање, могу само да буду подстицај или ометајући фактор за његов развој и појаву. Стога и даље истичемо како постоје: 1. науци инхерентни разлози унутрашњег развоја науке и научних теорија, као и 2. социјални фактори који се односе на могућности заступања и усвајања одређених теоријских концепција.

Релативизам правила је погубан како за интернализам тако и за екстернализам. Као што нас релативизовање правила и принципа гура од интерналистичких ка екстерналистичким објашњењима, тако и допуштање релативизма ослабљује и осиромашује теоријска објашњења која долазе из подручја социјалног контекста и психолошких мотива, будући да се критеријум одабирања и процене деловања ових екстерних детерминанти не може прецизно засновати.

Међусобне везе друштва и науке никада у историји човечанства нису биле јаче и значајније. На делу су узајамни утицаји и условљавања. Савремено друштво у потпуности се заснива на научно-техничким облицима организације и продукције живота и рада.¹⁸ С друге стране, дугорочна, скупа и сложена научна истраживања, каква се данас спроводе широм савременог света, немогуће је извршити без логистичке подршке целокупног друштва. Ако погледамо уназад, кроз историју, увек су велика научна открића и проналасци индуковали значајна померања и на друштвеном плану. Наука је својим постигнућима и открићима деловала на одређене сегменте друштва, али савремено доба показује и обрнут процес, да друштво у великој мери утиче на науку. Ово је разлог из којег се конструктивисти одлучују за то да целокупну природу науке посматрају као социјално детерминисану и условљену.¹⁹

18 Технологија у савременом друштву више не служи само производњи добара већ и производњи и развоју знања. У области материјалне производње коришћење технике и технологије има за циљ усавршавање начина продукције ствари, робе... Ово је стандардна примена знања и открића. Међутим, примена технологије у области знања и информација може да мења и усавршава начине и средстава доласка до сазнања. Развој информационих технологија довео је до промене самог концепта знања (Novosel 1980: 133). Производња и примена знања уз помоћ технологије смањују и мењају улогу човека у процесу долажења до открића. Из тог се разлога иновације из ове области називају информатичком револуцијом.

¹⁹ Међутим, у својим радовима конструктивисти нису успели да заснују и потврде основну тезу свог теоријског програма. Из несумњивости тезе да на организацију научног рада и процедуре научног истраживања делују социјални фактори и друштвена кретања, не може се доказивати идеја да је и сâм садржај научних теорија под утицајем ових спољних социјалних детерминанти. Постојање каузалне везе између друштвених детерминанти и самог научног знања остаје само претпоставка. Ако бисмо и усвојили њихову теоријску позицију и претпоставили да је на-

Када је реч о деловању друштва на науку у ранијим периодима, могли смо да уочимо утицај који социјално окружење у једном посредном смислу има на науку, као и да разматрамо у којој мери животно, идејно, идеолошко, економско, политичко, верско окружење као подстицај или усмеравајући фактор може да има на развој научних идеја. Данас, с обзиром на природу и облике научног рада, организација научног истраживања мора бити друштвено подржана и финансирана. Научна открића све су мање производ индивидуалних напора, а све више резултат континуираног и организованог рада читавих тимова научника. Није могуће замислити научна истраживања а да она нису друштвено и институционално заснована. Због своје сложености и свеобухватности, ова истраживања неретко захтевају и удруживање средстава и тимова научника из више земаља.²⁰ С обзиром на друштвено подржане акције истраживања у науци, можемо све више и да говоримо о томе да је наука, кроз одабирање предметног поља свог интересовања и кроз потребу да се трага за одређеним облицима решења проблема, данас све више социјално условљена и детерминисана као и да је утицај друштва на науку постао директнији, снажнији и свеобухватнији.

Литература

- Баграмиан 2008: M. Baghramian, Relativism about science, in (ed.) S. Psillos, and M. Curd, *The Routledge Companion to Philosophy of Science*, London and New York: Routledge.
- Балашов и Розенберг 2002: Y. Balashov, A. Rosenberg, (eds.), *Philosophy of Science, Contemporary Readings*, Routledge, London and New York: Routledge.
- Барнс и Шејпин 1979: B. Barnes, and S. Shapin, *Natural Order: Historical Studies of Scientific Culture*. Beverly Hills and London: SAGE Publications.
- Барнс 1974: B. Barnes, *Scientific Knowledge and Sociological Theory*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Барнс и Блур 1982: B. Barnes, and D. Bloor, Relativism, rationalism and the sociology of knowledge, in M. Hollis, and S. Lukes (eds.), *Rationality and relativism*, Cambridge: MIT Press.

ука у погледу садржаја својих научних теорија друштвено детерминисана, како можемо, консеквентно се држећи њиховог објашњавалачког модела, објаснити да научници који спадају у исти социјални миље поводом истог проблема имају различита теоријска решења?

²⁰ У вези са овим појављује се још један проблем. Експерименти који се данас изводе у физици, најчешће су веома скупи, а њихово понављање је компликовано и сложено. Стога тешко да данас можемо говорити о томе да је транспарентност и истинитост података добијених на тај начин загарантована тиме што свако може да понови експеримент. О томе говори Колинс у својој књизи *Changing Order* (Collins 1985).

- Бер 2001: V. Ber, *Uvod u socijalni konstruktivizam*, Beograd: Zepter Book World.
- Бергер и Лукман 1966: P. L. Berger and T. Luckmann, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, London: Penguin Books.
- Берчић 2002: В. Берчић, *Filozofija Bečkog kruga*, Zagreb: Kruzak.
- Блур²1991: D. Bloor, *Knowledge and Social Imagery*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Ејер 1959: A. J. Ayer, *Logical Positivism*, New York: The Free Press.
- Карнап 1985: R. Carnap, *Metodološka narav teorijskih pojmova*, u: N. Sesardić (pr.), *Filozofija nauke*, Beograd: Nolit.
- Колинс 1985: H. Collins, *Changing Order: Replication and Induction in Scientific Practice*, Beverly Hills: CA Sage.
- Кун 1974: Т. Кун, *Struktura naučnih revolucija*, Beograd: Nolit.
- Лакатош 1985: I. Lakatoš, *Historija nauke i njezine racionalne rekonstrukcije*, u: N. Sesardić (pr.), *Filozofija nauke*, Beograd: Nolit.
- Новаковић 1998: С. Новаковић, *Научни реализам и антиреализам у савременој методологији*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.
- Новосел 1980: P. Novosel, *Neke društvene posljedice nove informacijske tehnologije*, u: D. Rodin (pr.), *Znanost, tehnika, društvo*, Zagreb: Fakultet političkih nauka.
- Њутн-Смит 2000: W. H. Newton-Smith, (ed.), *A Companion to the Philosophy of Science*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Њутн-Смит 2002: В. Х. Њутн-Смит, *Рационалност науке*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета у Београду.
- Попер 1973: К. Попер *Логика научног открића*, Београд: Нолит.
- Псилос и Керд 2008: S. Psillos, M. Curd, (ed.), *The Routledge Companion to Philosophy of Science*, Abingdon: Routledge.
- Саркар и Пфајфер 2006: S. Sarkar, J. Pfeifer (eds.), *The Philosophy of Science: An Encyclopedia*, New York – London: Routledge Taylor & Francis Group.
- Сесардић 1985: N. Sesardić, (prir.), *Filozofija nauke*, Beograd: Nolit.
- Синђелић 2005: С. Синђелић, *Релативност научне рационалности*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета.
- Тарнер и Рот 2003: S. P. Turner and P. A. Roth, *Philosophy of the Social Sciences*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Фајерабенд 1985: P. Fajerabend, *Kako zaštititi društvo od nauke?*, u: N. Sesardić (pr.), *Filozofija nauke*, Beograd: Nolit.
- Фајерабенд 1978: P. K. Feyerabend, *Science in a Free Society*, London: New Left Books.
- Фајерабенд 1987a: P. Fajerabend, *Protiv metode*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Фајерабенд 1987b: P. Feyerabend, *Farewell to Reason*, London: Verso/New Left Books.

- Франк 1985a: P. Frank, Lanac koji povezuje znanost sa filozofijom, u: N. Sesardić (pr.), *Filozofija nauke*, Beograd: Nolit.
- Франк 1985b: P. Frank, Prekidanje lanca, u: N. Sesardić (pr.), *Filozofija nauke*, Beograd: Nolit.
- Хакинг 2012: I. Heking, *Socijalna konstrukcija-ali čega?*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Халес 2011: S. D. Hales, (ed.), *A Companion to Relativism*, Oxford: Wiley-Blackwell.
- Хемпел 1997: K. Hempel, *Filozofija prirodnih nauka*, Beograd: Plato.
- Хесе 1990: M. Hesse, U odbranu objektivnosti, 3-4, Beograd: Gledišta, str. 53–66.
- Холис и Лукс 1982: M. Hollis, and S. Lukes, *Rationality and relativism*, Cambridge: MIT Press.

Biljana M. Radovanović

SCIENCE AND SOCIETY

Summary

By analysing the relationship between science and society in this paper, we try to define factors determining the methodological and epistemological norms in science. There may be two different types of approach to understanding the cause of growth and development of scientific knowledge - the internalist and the externalist ones. The internalist approach emphasizes the internal factors influencing the growth and development of scientific knowledge. The externalist one, however, stresses the psychological, social, economic and political factors, as well as other outward motives, and circumstances in which scientific knowledge is formed. One of the main questions we put is: What is the content of scientific knowledge determined by? Is it determined by the true knowledge of the world or by the view of the world reflecting interests, influences and attitudes of various social groups?

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И НАСТАВА СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ

Апстракт: Поборници глобализације доживљавају овај динамични економски, политички и културни процес као цивилизацијски напредак, док њени противници виде у њој деструктивну силу која означава поделе и сукоб цивилизација. Развој комуникационих технологија који је умногоме допринео остварењу циљева глобализације, условио је и ревалоризацију знања, вештина и способности које се стичу током васпитно-образовног процеса, а самим тим и оних из области књижевности и језика. Утицај глобализацијских трендова/усмерења у савременом школству Републике Србије може се уочити у стандардизацији знања, појављивању нових наставних садржаја, метода и облика рада, као и наставних средстава и у предметима који су од виталног националног интереса какав је настава српског језика и књижевности.

Кључне речи: глобализација, настава, процес, српски језик и књижевност, школство, васпитно-образовни процес.

Глобализација је један од најприсутнијих појмова данашњице, који, према мишљењу многих теоретичара овог процеса, у значајној мери симболизује дух савременог доба. У исто време, она је најчешће навођени разлог и узрок бројних промена у свим областима друштва. У првим анализама глобализације, из деведесетих година прошлог века, углавном се указује на процесе и појаве у економији, привреди, трговини, транспорту и телекомуникацији, до којих је дошло захваљујући убрзаном развоју информационих технологија и њиховој примени у поменутиим областима.

У којој мери су овај појам и процес дешавања и промена који он подразумева постали неизоставни део свакодневног савременог живота, говори мноштво научних радова и симпозијума о глобализацији и њеном утицају на поједине сфере живота – глобализација и култура, глобализација и проблеми екологије, глобализација и савремени спорт, глобализација и медији, глобализација и идентитет, глобализација и патриотизам, глобализација и музика, глобализација и менаџмент, глобализација и хришћанство, глобализација и ислам, глобализација и Христос и сл.

Осамдесетих и деведесетих година 20. века, глобализација је представљана као појава која ће радикално променити услове живота људи, до-

* ognjica@yahoo.com

принети општој интеграцији рушењем свих граница и донети благостање човечанству.¹

Од почетка овога века, посебно од половине прве деценије, све више се истичу појаве које указују на карактеристике економских и друштвених промена које доводе у сумњу претпоставке о просперитету који глобализација доноси човечанству. Радови о глобализацији живота, хомосексуализма, зла, безумља, беде, радне снаге – указују да се упоредо са напретком у економији, политици и привреди, дешавају и промене које остављају негативне последице у култури, традицији и идентитету великог дела човечанства.

Указујући на разлику између *глобализације* као објективног друштвеног процеса и *глобализма* као идеологије, Зоран Аврамовић истиче да је, упркос тежњи идеолога демократије да овај процес означи као решење савремених проблема, глобализација противречан процес чији је исход неизвестан (Аврамовић 2005: 5). Поменути аутор глобализам разуме као идеју око које се концентрише нови поглед на свет и напор да се конституише једна наднационална творевина са јединственим простором, која укида историјски изграђене институције, вредности, схватања.

Хиперглобалисти у глобализацији виде отелотворење неумитне историјске нужности и интеграцију света. За скептике она је само мит, пројекат доминације Запада, американизација света. Први у њој виде могућност за цивилизацијски напредак, други деструктивну силу која изазива сукоб цивилизација (Печујлић 2003).

Хиперглобалисти су уверени да свет националних економија, суверених држава и самосвојних култура припада прошлости – незадрживе економске силе (транснационални финансијски капитал, корпорације и ММФ) претварају националне економије у своје локалне јединице, националне државе у „живе мртваце“, а информатичко-медијска револуција и њени производи најављују крај националне културе и идентитета (Исто).

Скептици, с друге стране, сматрају да је економска глобализација мит, као и интеграција света или смрт националних држава јер управо оне креирају глобализацију и успостављају правила по којима ће се развијати светска економија. Пјер Бурдије, Ноам Чомски, Сузан Џорџ и други антиглобалистички активисти тврде да је глобализација неолибералини пројекат утицајних група, снажна идеја која оправдава глобално „дивљање“ капитализма, односно беспризорно стицање профита на рачун маргинализованих појединаца и група (Исто).

Мирослав Печујлић указује на то да оба супротстављена гледишта запостављају две битне димензије глобализације – она је објективни процес који карактерише компресија времена и простора, све тешња међузави-

¹ Глобализација се најчешће одређује као процес међународног повезивања, јачања улоге међународних институција и стварање претпоставки за изградњу „светског друштва“. Међународни интеграциони процеси одвијају се ширењем светског тржишта капитала, роба, радне снаге и услуга (Аврамовић 2005).

сност друштава и незадржив успон транснационалних сила и институција, али и променљива историјска форма, јер њену социјалну природу одређује моћ глобалне елите, од чијег интереса, идеала и илузија зависи да ли ће бити демократска или ауторитарна, хумана или асоцијална (Печујлић 2003: 9).

Још пре десет година Јовица Тркуља је уочио да је, упркос чињеници да о глобализацији постоје бројне монографске студије и готово непрегледна литература од преко двеста хиљада интернет страница, ова тема више позната него сазната, због чега постоји недоумица – да ли је глобализација потчињавање или шанса, процес или пројекат (Тркуља 2003: 19). Потребу да се стварају и „решавају“ недоумице овог типа Владимир Вулетић разуме као идеолошко-мисаоне конструкције утицајних друштвених група којима се скреће пажња са стварних друштвених проблема. Поменути идеју аутор поткрепљује Волернстеиновом тврдњом да дискурс глобализације у ствари представља огромно неразумевање савремене реалности, игнорисање стварних питања и погрешно разумевање кризе у којој се свет налази. Управо због тога, Вулетић смисао напора да се глобализација разуме као процес или пројекат види у томе што ће на тај начин бити могуће одредити однос према овом феномену и даље реаговање (Вулетић 2003).

Глобализација намеће униформни „англосаксонски неолиберални модел друштвеног развоја“, који се заснива на раздвајању социјалног живота и економије, на потискивању јавне сфере и на владавини економских критеријума и постварених отуђених сила моћи над целокупним животом људи и њиховим слободама (Ивановић 2008: 231).

Економска ефикасност и социјална инфериорност неолиберализма у области привреде имају своје пандане у области културе. Мирослав Печујлић указује на утицај информатичко-медијске револуције и њених културних производа (серије, музички спотови, филмови, вести), који прелазе границе и утичу на преобликовање локалног културног простора. Доживљај света и културни идентитет скоро не приметно се преиначују под утицајем слика са екрана, које детериторијализују духовни живот, хомогенизују укус, забаву, животне стилове и формирају културу богату глобалним информацијама. На културној равни глобализација се углавном исказује као наметање „универзалне“ масовне културе и вредности које она протезира, што би требало да прекроји и потисне у заборав националне особености мањих друштава, чиме би се назначио пут за стварање „екуменског друштва“, којим би биле трајно конзервиране предности и привилегије једних и недостаци и ускраћености других и сл.²

Станоје Ивановић разликује два правца процеса глобализације: један у капиталистичким земљама, а други у малим земљама и земљама у

² Зоран Аврамовић глобализацију Србије доживљава као американизацију привреде, културе, забаве и спорта у Србији. Идеја глобализације по њему је успостављање новог начина господарења светом који своје упориште има у елити америчког друштва (Аврамовић 2003).

транзицији (у бившим земљама социјалистичког економско-друштвеног уређења), у којима су поред заједничких економских, посебно важне друштвено-политичке промене. Иако је основна природа процеса глобализације иста у оба правца, разлика је у неким посебним околностима у којима се глобализација одвија. Процес транзиције, као дугорочно и организовано преусмеравање постсоцијалистичких земаља и њихових привреда ка тржишном систему, подразумева либерализацију привређивања, слободно тржиште, приватизацију друштвеног богатства, изградњу институција грађанског друштва и ширење грађанских друштвених вредности. Ивановић указује да се могућност интеграције у заједницу европских земаља заснива на принципима које је утврдила Европска унија. Они обухватају непрегледан број норми, стандарда и захтева које треба испунити да би се земље у транзицији укључиле у овај систем (Ивановић 2008: 226).

Ново друштво карактерише убрзан техничко-технолошки развој и све већа улога знања.³ Зато је све присутнији термин *друштво знања и предузетништва*. Глобализација је неодвојива од модернизације, која покреће непрегледни низ међусобно условљених промена. Ширење нових технологија, посебно информатичких и комуникационих, роботике и биотехнологије, захтева прилагођавање радне снаге и увођење послова за које су потребна нова знања и способности. Технизација и модернизација друштва условиле су појаву изражених демографских транзиција, смањивање састава и броја чланова породице, нагло опадање утицаја религије, стално временско продужавање и садржинско проширивање образовања, нагло увећање броја високих школа и универзитета, непрекидан пораст занимања, све уже специјализације, индивидуализам, професионално затварање, универзализацију тржишта и новца и др.

Широм планете успоставља се економија утемељена на знању,⁴ због чега је улога знања и управљања знањем кључно стратешко питање сваке компаније. Знање се посматра као средство за остваривање друштвених и економских резултата. „Радници знања“ су најважнији појединачни капитал предузећа. Они чине интелектуални капитал, који данас ствара готово 80% економске вредности и на коме се заснива конкурентска предност. Створене вредности и вредност компаније резултат су снаге интелек-

³ Економски комитет за економску сарадњу Пацифичке Азије (АПЕС) економију засновану на знању дефинисао је на следећи начин: „Производња, расподела и употреба знања је главни покретач раста, стварања богатства и запослености у свим привредама“ http://media.rgemonitor.com/papers/0/Chapter_1.1_The_Global_Competitiveness.

⁴ Знање данас представља једини значајан извор предузећа. Традиционални ресурси предузећа (земља, природни ресурси, радна снага) нису изгубили на значају, али су остали секундарни. Они се стичу уколико постоји знање. Знање и информације чине интелектуални капитал који се на тржишту претвара у вредност само уколико може да послужи стварању предности (Шарчевић 2013).

туалног капитала. Задатак савременог менаџмента је да употреби знање које компанија поседује и да га претвори у интелектуални капитал.

Оперативна дефиниција управљања знањем односи се најпре на оне организационе процесе у којима се остварује синергијско пословање комбиновањем и процесуирањем информација и података уз помоћ информационе технологије са креативношћу и иновативношћу људских бића.

Чињеница да знање постаје водећа производна снага захтева нужне промене у образовању и иновације у организацији, садржајима и облицима учења, техници и технологији наставе. Продор технологије у образовно-васпитни процес тумачи се двоструко: једни у томе виде већу могућност за свестрани развој личности, а други опасност од шематизовања образовног процеса, занемаривања индивидуалних разлика и, посебно, гушења сазнајних и мисаоних процеса и способности ученика (Ивановић 2008: 235).

Знање и иновација представљају темељне факторе опстанка и развоја. Главни продукти нове економије, а и њене примарне сировине, постали су *документовано и заштићено знање*: иновације, оперативни процеси, патенти, корпорацијске базе знања и сл. Раст научног знања заснива се на идеји о непрекидном решавању проблема ма колико се они продубљивали и увећавали.

Поједини теоретичари истичу да је у савременом, постиндустријском друштву *управљање знањем и променама* до којих оно доводи приоритетна друштвена стратегија. У условима високе нестабилности, неизвесности и мењања окружења, спремност за промене, флексибилна употреба знања и креативност, најзначајније су компетенције људи у савременим организацијама. Знање, креативност, иницијативност и спремност за промене услов су развоја, опстанка и успеха организација, али и квалитети који издвајају појединце у друштву знања (Ђуришић-Бојановић 2007: 211).

Мирослава Ђуришић-Бојановић у раду *Спремност за промене: нове компетенције за друштво знања* покушала је да одговори на питање да ли је могуће креирати образовни модел који би у већој мери подстицао и развијао особине, таленте, когнитивне стилове, знања и вештине младих и који би их на тај начин припремио за успешно функционисање у неизвесном и променљивом окружењу (Исто: 216). Ауторка указује на мултиперспективни приступ у настави којим се различите наставне теме проучавају из перспективе различитих наука и домена људске делатности и унутар кога се разматрају чињенице из различитих извора. Она, такође, примећује да се претежно трансмисивне методе рада у савременом школству замењују интерактивним и кооперативним, а да групни рад замењује фронтални и индивидуални. У таквом наставном контексту развија се и подржава креативност и когнитивна флексибилност. Кључни елементи подстицања *креативности и спремности на промене* јесу стварање отворене, стимулативне средине за учење, у којој ће доминантне вредности бити уобличене око става да се *преиспитивањем и сукобљавањем различитих, несагласних идеја ствара интелектуално најстимулативнија клима, као и да је могућ од-*

нос сарадње с неистомишљеницима (Исто). Плуралистички образовни контекст развија идеју о свету разлика, промена и неизвесности, али и став да је управо та чињеница најбољи подстицај за иницијативност, иновативност и креативност појединца, што јесу основне психолошке претпоставке спремности за промене (Ђуришић-Бојановић 2005б; Максић 2006). Овакав концепт наставе преузет из образовних система западноевропских земаља, ауторка види као једини који би могао да одговори захтевима *одрживог развоја*, који знање и креативност истиче као примарни ресурс *успешних организација и појединаца* и који се заснива на спремности за промене и управљање променама као централним процесима *развијених економија* (Ђуришић-Бојановић 2007: 213). Јасно је да је промена у филозофији корпорација довела и до промене у филозофији образовања. Кључне речи по-стиндустријске организације су *знање, развој, промена и иновативност*.

У земљи у којој су незапосленост и несигурност главне карактеристике свакодневице тешко да би, као основа новог концепта наставе, *за рад младих у друштву знања* могла да послужи теза: *Коегзистенција различитости чини основ конституисања плуралистичког демократског модела у образовању из кога проистиче обликовање одређених педагошких стратегија* (Исто: 221). Ако је друштво знања неизвесно, организационо променљиво, према чему ће се усмерити систем образовања?⁵

Остаје питање о каквом знању је реч, које је то знање које може било коју савремену организацију да води у напредак и развој? Зоран Аврамовић покушава да одговори на ово питање указујући на постмодернистичке теорије, које, као мисаони израз глобализацијских процеса, уместо традиционалног знања које именују као метанарацију, истичу да време у коме живимо тражи нове форме знања о тзв. малим причама. Аврамовић скреће пажњу на теорију Лиотара (1988) по којој су промене у области знања истовремено промене у друштву. Ново друштво је друштво компјутера, информација, научног знања. Компјутерско знање и компјутерски језик омогућавају нове облике комуникације. Из таквих околности следи промена у области предавања знања, односно усмеравања према компетенцијама, а не идеалима. Ново знање није намењено образовању елите, већ снабдевању система учесницима способним да привремено осигурају улогу прагматичних радних места која су потребна институцијама. У том смислу, образовне установе постмодерног друштва биће све функционалније са све мање осмишљавања и суштине (Аврамовић 2005: 18).

Реформе образовних система⁶ крајем 20. и у првој деценији 21. века својом бројношћу показују до које мере су промене на глобалном нивоу

⁵ „У времену постмодерне, човјек је суочен с неизвјесношћу и једино може бити сигуран у несигурност. Човјека треба научити суочавати се с неизвјесношћу, а при том усвојити и његовати основне људске вриједности“ (Јукић 2013: 415).

⁶ Јасно је да су реформе образовања одговор на измењене услове друштвеног развоја и на измењене захтеве у погледу структуре и квалитета знања која су

изазвале готово истоветне промене у националним системима образовања⁷ – измене наставних програма, усавршавање наставника на бројним курсевима и семинарима, информатизација и рационализација наставног процеса, инклузија, укључивање људских права у наставне садржаје, развојни планови, усавршавање управљања, стандардизација и сл. Лисабонском стратегијом из 1991. као циљеви даљег развоја (до 2010) планирани су повећавање улагања и подстицање приватног улагања у образовање, као и приближавање циљева националних политика образовања заједничким циљевима европског образовања ради стварања јединственог модела образовног система. Као битан предуслов остварења ових циљева схваћена је могућност коју нуди информационо-комуникациона технологија, па је зато 2002. година одређена као рок до којег је потребно постићи комплетно интернет-умрежавање школа и остварити компјутерску писменост свих наставника.

Академик Босилка Ђорђевић је у раду *Глобализација и образовање и школа* анализирала промене које је изазвала глобализација у образовним системима Канаде, Велике Британије⁸ и Србије, и дошла до закључка да су се у свакој од ових земаља појавили бројни и сложени проблеми, али да је малим или недовољно развијеним земљама посебно тешко. Њен закључак је да би ове земље у циљу очувања сопственог идентитета и културе требало да предлоге великих и моћних земаља примају са дозом резерве, кри-

потребна. Оне, између осталог, треба да допринесу ефикасном образовању и припремању младих за живот и рад у измењеним социјалним, културним и технолошким условима (Ивановић 2008: 236).

⁷ У погледу наставних програма, стандарда и процењивања OECD је предложио да се: осавремени наставни план и програм; креирају нови наставни планови и програми за занимања усклађена са захтевима тржишта рада и потребама привреде; наставни план и програм прилагоди ученицима и студентима. За наставнике OECD је предложио мере: смањити садржај наставних програма; смањити број ученика по одељењу, а посебно у градским областима; створити опсежну стратегију за обуку наставника; побољшати плате наставника; побољшати кретање студената и наставника и размену идеја и искустава (Ивић 2001: 110).

⁸ Анализирајући последице глобализацијских процеса на образовање у Канади Џери Мандел и Едвард Голдсмит (2003) указују да је неопходно разумети кључну улогу коју образовање има у политичком животу једне нације. Напад на образовни систем аутори квалификују као напад на историју, културу и вредности нације. И Марк Смит указује на примеру образовног система Уједињеног Краљевства на негативан утицај глобализације на националне образовне системе, задирање у њихову аутономију и суверенитет националне државе. У раду под насловом *Globalization and the Incorporation of Education* (Глобализација и обједињавање образовања) Смит анализира дубоке импликације глобализације на процес васпитања и рад наставника – промене у начину конципирања и реализације наставе, као и укупној оријентацији образовања стварају „профит генерације“, људе који стварају профит за власнике капитала и који су изгубили осећај за колективне циљеве и етику (према Ђорђевић 2008: 827–839).

тички и стваралачки, имајући у виду неисказане циљеве ових земаља, посебно када су у питању образовање и култура (Ђорђевић 2008: 839).

Глобализацијски токови постављају пред образовање захтеве који радикално мењају позицију образовања и васпитања, знања и вредности⁹, циљева и задатака које школа има у овом тренутку, позицију наставника и ученика. При том се све промене у старту проглашавају као једино могућа решења за излазак из суморне садашњице образовања, уз инсистирање на неодољности и брзини која је потребна за њихово увођење у систем. Знања која садашњи наставници имају нису довољна да би могли да одговоре захтевима које пред њих ставља нови систем образовања, па се зато упућују на разне семинаре који ће им омогућити да достигну знања и вештине потребне да постигну „*бар најнеопходнија знања* да би могли удовољити растућим потребама и измењеним захтевима својих ученика“ (Стојановић-Ђорђевић 2011: 221). Звучи нелогично да се рад наставника у том делу и толикој мери прилагођава захтевима ученика, али ова конструкција открива још једну од битних промена у образовању везану за позицију ученика – он постаје центар образовног процеса, чиме је поремећена равнотежа дидактичко-методичког троугла. Наставници бирају теме и садржаје према интересовањима ученика, они су ти који одређују шта ће и како учити. У том смислу мења се и филозофија образовног процеса – образовање се не реализује уз свест о расту и развоју усмереном према зони наредног развоја.

Реформа образовног система у Србији започета је 2001. године, са идејом да допринесе превазилажењу проблема земље у транзицији и створи услове за брже интегрисање својих грађана у европски радни и образовни простор. Реформи образовног система у Србији претходиле су анализе основног¹⁰, средњег и високог¹¹ школства које су утврдиле стање које је би-

⁹ Глобализација афирмише културу материјализма и „тоталитарног индивидуализма“. Чулна култура је природни израз друштва које је оријентисано на профит. Грамзивост и журба су одлике капиталистичког начина стицања. Какав је то човек који се помаља на таласу глобализације? Он заборавља на свој духовно-национални идентитет и препушта се материјалистичким уживањима светског друштва. Наравно, то друштво није „светско“ већ друштво у коме су главни режисери најбогатије државе и мултинационалне корпорације (Аврамовић 2005: 8).

¹⁰ Образовни систем функционише на нивоу сиромаштва. Током деведесетих година издаци за основно образовање су преполовљени. Нема новца за инвестиције, опрему, школска учила, педагошке иновације, а ни средства за додатну обуку и напредовање наставника. Не постоје јасни и објективни критеријуми за финансирање материјалних потреба школа. Школске зграде и простор су неодговарајући. Већина школа не поседује лабораторије и опрему, радионице, кабинете, рачунарску и комуникациону опрему, спортске терене, библиотеке и читаонице итд. Наставници имају запањујуће ниске плате. Не постоји осмишљен систем стручног усавршавања наставника. Наставни програм је преобиман, сувише крут и недовољно селективан. Уџбеници су широко доступни ученицима, али је њихов квалитет дискутабилан. У школи се примењују превасходно традиционалне методе

ло резултат деценијског живота и рада у тешким економским и ратним условима. Закључак свих анализа био је да образовни систем није ефикасан, а као путеви изласка из тешке ситуације наведене су управо све оне мере које су зацртане Лисабонском стратегијом. Истраживачки тим је, користећи позитивна искуства других земаља и међународних организација које се баве образовањем (Европска унија, OECD, Светска банка, UNESCO и др.), дао препоруке за побољшање стања у образовању и утврдио циљеве: обезбедити квалитетно образовање за све; подићи квалитет процеса учења и ефикасност образовања; утврдити стандарде знања; развијати образовање одраслих и доживотно образовање на принципу „друштва које учи”; подићи квалитет образовања и једнакост у погледу његове доступности; остварити повећање финансијских ресурса за образовање и промену система финансирања образовања; започети реконструкцију и побољшање школског простора уз повећање квалитета школског окружења; донети националне стандарде о простору, опреми, квалификацији наставника, школском програму и уџбеницима; успоставити *образовни информациони систем* у чему је кључна набавка хардвера, одговарајућег софтвера и специјализованих програма; у циљу јачања људских ресурса у образовању повећати плате наставницима, организовати додатне обуке и стручна усавршавања; повећати квалитет наставних садржаја и смањити обим наставног програма; уводити *иновације* у школски програм, као што су *рачунарска писменост, појачана обука из страних језика, еколошко образовање, образовање за активно учешће у демократском друштву*; променити структуру наставног програма – дефинисати обавезни, изборни и факултативни наставни програм; дефинисати основне стандарде за стварање и израду уџбеника и омогућити конкуренцију у издавању уџбеника; донети стандарде знања и обезбедити квалитет ученичких постигнућа (Ивић и др. 2001).

На први поглед рекло би се да се ради о успостављању образовног система, а не о изменама, али глобализацијски захтеви и јесу у тој мери радикални да ствари мењају из темеља. У том циљу најпре је извршена убрзана компјутеризација школа и факултета што је именовано као развој информатичког образовања. Потом је изједначен статус страног (енглеског језика) са матерњим. Треће обележје глобализације образовања тиче се школских знања, а односи се на одбацивање наставних програма и прихва-

наставе кроз учење. Мотивисаност код наставника и ученика је ниска. Не постоји вредновање образовног система, док су постојеће процене школских постигнућа неадекватне (Ивић 2001: 117–145).

¹¹ Током 2001. и 2002. године Европска асоцијација универзитета спровела је анализу универзитета у Србији (European University Association, <http://www.eua.be/index.php>)

Извештај је доступан на адреси: http://www.ns.ac.yu/stara/novosti_dogadja-ji/evaluacija/opstiSr.pdf.

тање курикулума. Уз ова три кључна обележја глобализације образовања иду и пратеће активности, као што су: семинари за све учеснике образовања, преузимање искустава развијених држава, укључивање експерата у образовне институције, давање донација итд. (Зиновјев према Аврамовић 2002).

Како је време показало, реформа образовно-васпитног система која је у Републици Србији започета пре десет година није била резултат осмишљене националне стратегије, јер није била заснована на стручним и научним сазнањима и стварним потребама друштва у транзицији, већ на политичкој одлуци да се у кратком временском периоду изврше промене које ће образовни систем наше земље на одређени начин прилагодити страним политичким захтевима и мерилима.

Већ у општем циљу реформисаног образовања истакнута је нова димензија образовања – образовање за демократију, односно *оспособљавање ученика да активно и одговорно учествују у економском, друштвеном и културном животу и доприносе демократском, економском и културном развоју друштва*. Вредности демократског друштва уткане су у циљеве и задатке програма образовања који, између осталог, треба да омогући *укључивање у процесе европског и међународног повезивања; усвајање, разумевање и развој основних социјалних и моралних вредности демократски уређеног, хуманог и толерантног друштва; уважавање плурализма вредности и омогућавање, подстицање и изградња сопственог система вредности и вредносних ставова који се темеље на начелима различитости и добробити за све; спречавање понашања која нарушавају остваривање права на различитост; развијање способности за живот у демократски уређеном друштву* (Службени гласник РС – Просветни гласник, август 2004).

Промене школског система основног и средњег образовања предвиђене реформом образовања у Републици Србији 2003. године (Реформа образовања у Србији, Школски програм 2002/2003) утемељене су на *децентрализацији, деполитизацији и демократизацији школе* као општим принципима на којима се заснивају изградња, усавршавање и реализација школског програма. Држава, односно министарство, губи ингеренције и одговорности за школски систем у целини, пошто се оне спуштају не само на регионални и локални већ и на ниво појединачне школе. Међу дужностима и обавезама школе је израда школског програма, односно курикулума. Школски програм је својеврстан израз демократских вредности, садржаја и процедура, усмерен на изградњу функционалних знања и умења за потребе информационог, технолошког, глобалног друштва. Школски програм је флексибилан – школама и наставницима остављен је простор и могућност да методички и садржински уравнотежено излазе у сусрет разноврсним образовним и другим потребама својих ученика. Образовање је засновано на стандардима и усмерено на процесе и исходе учења, а не на представљање садржаја појединих академских дисциплина. Уведене су образовне

области,¹² што омогућава да се наставни садржаји организују у веће целине – теме. Страни језик добија статус базичног предмета – предмет који се учи на свим нивоима и представља својеврсну базу, основу образовања (Исто: 53). Нов концепт образовања води ка курикулуму, а као један од разлога због којих су промене неопходне наведено је да *програми нису у функцији културног и економског развоја друштва* (Исто: 44).

На сваку од наведених новина у образовном систему критички се осврнуо Жан-Мишел Леклер, експерт Савета Европе током свог предавања одржаног на Међународној конференцији о реформи курикулума, јануара 2002. године. Истичући чињеницу да школе морају одговорити захтевима савременог света, он је скренуо пажњу да је прелазак на наставу засновану на курикулуму велика промена која у себи носи и низ опасности.¹³ „У Великој Британији претерана слобода коју су школе имале у избору курикулума сматра се кривцем за опадање нивоа компетитивности земље на међународном плану [...] У САД необавезујући курикулуми проглашени су кривцем за „довођење нације у опасност“, слично се десило и у Холандији и у скандинавским земљама (Школски програм 2003: 71).

Треба скренути пажњу на неколико кључних тачака реформе које су садржане у радном нацрту општих основа школског програма из 2003. године. Како је циљ реформе био успостављање образовања за потребе информационог, технолошког, глобалног друштва и како појам основне писмености није више подразумевао само језичку и математичку већ и медијску и информатичку писменост, измењена је и позиција наставе српског језика и књижевности. Са измењеним називом (Матерњи језик), најшире наставно подручје у дотадашњем образовном систему постало је део образовне области *Језик, књижевност и комуникација*, чији су основни циљеви¹⁴ развијање рецептивних језичких вештина (слушање и читање), вешти-

¹² Као образовне области из којих се одабирају садржаји предложене су: друштвене науке, филозофија и култура; језик и комуникација; математика, природне науке и технологија; уметности; физичка и здравствена култура.

¹³ Протекле две деценије, обележене изразитим интересовањем за курикуларни приступ, карактеристичне су у истој мери и по развоју и умножавању процедура за евалуацију, којима се проверава степен усвојености знања. Сматрало се да се тако добијају најупотребљивији и најубедљивији индикатори квалитета образовања. Чињеница је, међутим, да се у оквиру дисциплина најлакше може извести мерење знања. Насупрот томе, постигнућа интердисциплинарног карактера могу се вредновати само кроз способности и ставове, који су често неухватљиви [...] сама идеја курикулума искључује национално, јер је курикулум пре свега локални инструмент, кроз који се огледа способност сваке школске установе и њених наставника да користе своју аутономију (Школски програм 2003: 72).

¹⁴ Циљеви и исходи за образовну област Језик, књижевност и комуникација дефинисани су у складу са *Заједничким референтним оквиром за учење, наставу и евалуацију језика Савета Европе* (Council of Europe, 2001: Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment. Cambridge,

на језичке продукције (говорење и писање), богаћење маште и развијање креативности. Уместо целина наставног програма *Језик, Књижевност и Култура говора* уведене су области *Језичка рецепција, Језичка продукција, Интеракција, Медијација, Интеракција са текстом, Знање о језику, Знања о књижевности и Медијска писменост*. Међу наведеним исходима наставе матерњег језика на крају обавезног образовања 12 исхода везано је за знања о језику и књижевности, док су за остале области везана 32 исхода. Међу исходима наставе језика налазе се и следећи: *познаје основне језичке и комуникацијске приручнике и зна да се служи њима или поседује одговарајући лексичко-терминолошки фонд*. Једини исход у којем се помињу знања гласи *поседује основна социolingвистичка знања о матерњем језику и његовом окружењу* (Опште основе школског програма 2003: 33).

Од 2004. године најмлађи основци у српским школама од првог разреда уче и енглески језик. О месту српског језика, као матерњег, и енглеског језика у реформисаном обавезном образовању можда најречитије говоре постављени циљеви:

Циљ наставе матерњег језика у првом циклусу јесте да ученик користи основне технике читања и писања на писму (писмима) матерњег језика, као и друге језичке компетенције ради успешног комуницирања, читања и разумевања различитих врста текстова, проширивања сопствених знања и размене искустава (Исто: 35).

Циљ наставе страног језика као основног предмета у првом циклусу је да оспособи ученика да на страном језику комуницира на основном нивоу у усменом и писаном облику о темама из њиховог непосредног окружења. У исто време настава страних језика треба да: 1. подстакне развијање свести о сопственом напредовању ради јачања мотивације за учење језика; 2. олакша разумевање других и различитих култура и традиција; 3. стимулише машту, креативност и радозналост; 4. подстиче употребу страног језика у личне сврхе и из задовољства (Исто: 39).

Наставна пракса показује да се реализација наставе српског језика и енглеског језика у значајној мери разликује. Настава енглеског језика потпомогнута је бројним и интересантним наставним средствима – постерима, CD-овима са веселим песмама, цртаним филмовима, уџбеницима који плеће богатством различитих садржаја, боја и илустрација. Ученици свакодневно науче по нешто ново и за то мало добију велике похвале. Настава српског језика у свести ученика изједначава се са диктатима, проверама и писменим вежбама. Иако су знали да причају још пре него што су дошли у школу, од првог школског дана уче не о српском језику, већ *српски (језик)*. Сем словарице, других постера који би илустровали неку језичку појаву или правописно правило нема. Звучне читанке, слајдови, постери са прича-

ма у сликама, слике писаца, научно-образовне емисије, чинили су некада неизоставна наставна средства у настави српског језика и књижевности. Постојале су не само школске већ и одељенске библиотеке са књигама из лектире. Последњом реформом домаћа лектира је укинута, а ученици ослобођени читања дужих књижевних дела. Текстови у читанкама су све краћи, како би могли да буду прочитани на часу.

Опште основе школског програма нису прихваћене, али то није зауставило реформу основношколског система, која је спроводи последњих десет година усвајањем бројних правилника и стандарда, организовањем семинара за стручно усавршавање наставника, реализацијом пројеката *Корак*, *Школа без насиља*, *Инклузија у образовању*, *Образовање за људска права* и сл. Сем преласка на курикулум, сви остали циљеви који су зацртани у Школском програму реализовани су: либерализовано је тржиште уџбеника, усвојени су стандарди, уведене компетенције, усвојен Правилник о оцењивању ученика у основном образовању и васпитању, којим је уведено формативно оцењивање, обавезно вођење портфолија ученика и сл. Наставници су збуњени и у недоумици – да ли је реформа имала за циљ да бијрократизује образовање или да га побољша и унапреди (в. <http://www.scribd.com/doc/129088046/Ko-i-kako-vrednuje-obrazovanje-u-Srbiji>)?

У документу *Ко и како вреднује образовање у Србији* Уније синдиката просветних радника Србије коментарисани су резултати анализе заступљености матерњег језика у образовним системима европских земаља. У већини земаља фонд часова матерњег језика је далеко већи од фонда предвиђеног за остале предмете, што, нажалост, није случај у нашем образовању. Анализа података је показала да наши основци најмање уче матерњи језик у Европи. Према информацијама PISA тестова, часови матерњег језика у Србији трају недељно у просеку 145, а у земљама OECD-а 217 минута. Млађи основци у Србији имају 5 часова недељно, а старији 4, док ђаци у Шведској, Грчкој, Јапану и Француској имају 12 часова недељно, у Бугарској 10, у Немачкој 9, а у Русији 7, уз додатне часове за наставу књижевности. Занимљиво је да је наш наставни план из 1883. предвиђао фонд часова српског језика примерен данашњим европским стандардима: 10 у првом, 8 у другом, 6 у трећем и 5 у четвртном разреду. Закључак је да, приликом реформе наставних планова и програма, из европских модела није, нажалост, преузето оно што је важан предуслов квалитета наставе, већ су копирани пројекти и активности који имају смисла само у оквиру одређених социјалних и образовних система. У истом документу професори српског језика указују на озбиљне недостатке образовних стандарда за српски језик, за крај основног образовања, који су у пракси тешко применљиви, јер су искази углавном нејасни, непрецизни и неоперативни, садрже мноштво захтева непримерених узрасту ученика и сл. (*Ко и како вреднује образовање у Србији* 2013: 41). Аутори такође истичу да је ревизија стандарда неопходна, јер не постоје они који би требало да обухвате циљеве везане за

национални и културни идентитет. У тестовима за завршни испит преовлађују неуметнички текстови и одломци из дела страних аутора, што представља директно игнорисање образовних и васпитних циљева наставе српског језика (Исто: 45).

Наставни програми коментарисани су и у Стратегији развоја система образовања у Републици Србији до 2020. (<http://www.mpn.gov.rs/vesti/arhiva/119-specijalna-2012/369-strategija-razvoja-obrazovanja-u-republici-srbiji-do-2020-godine>). Аутори стратегије, професор Ивић и његови сарадници, указују да су наставни програм обимни и нефлексибилни и да још увек представљају листу тема и садржаја, што онемогућује тематску наставу. Критикована је мала заступљеност модерних облика рада (активна настава, истраживачке методе), који би требало да допринесу хармонизацији система образовања у Србији са европским простором образовања: „Без модерних облика рада немогуће је конципирати развој земље на принципима паметног, одрживог и инклузивног развоја (Еуропе 2020, 2010), развити компетенције потребне за живот у савременом друштву (ЕУ 2009), нити обучити радну снагу тако да се прилагођава технолошким променама и новим облицима организације рада и доприноси повећању продуктивности, конкурентности, привредном расту и стопи запослености (Агенда за нове вештине и нова радна места 2010)“ (Стратегија развоја система образовања у Републици Србији 2012: 68). Јасно је да наставни програми нису проблем сами по себи, већ да се не уклапају у визију постмодерног образовања, у којој је место друштвених наука и посебно наука о језику и књижевности одређено функционалношћу, односно практичношћу знања. У постиндустријском друштву практична знања постављена су изнад хуманистичких, па је у складу са тиме и потреба да се у систем образовања укључе оне дисциплине које нуде таква знања.

На дискриминациони став према знањима о језику и књижевности указује и чињеница да се међународним тестовима TIMS и PISA проверавају знања из природних наука и да се знања из језика или књижевности не садрже ни у једном од њих. И број образовних стандарда¹⁵ упућује на фаворизовање вештина и способности читања, разумевања прочитаног и писаног изражавања у односу на теоријска знања из области језика и књижевности, па је у складу са тиме однос ових стандарда на основном нивоу 26:9, на средњем нивоу 29:16 и на напредном нивоу 21:8. У оквиру вештине читања и разумевања прочитаног више се потенцира вештина разумевања не-књижевних него књижевних текстова: *успоставља везу између информација исказаних у линеарном и нелинеарном тексту (нпр. проналази детаљ/део који је приказан на илустрацији, у табели или на дијаграм); повезује и обје-*

¹⁵ Образовни стандарди за први и други циклус образовања прате структуру области из неусвојеног радног нацрта Општих основа школског програма (*Језичка рецепција, Језичка продукција, Интеракција, Медијација, Интеракција са текстом, Знање и језику, Знања о књижевности, Медијска писменост*), а не постојећих наставних програма.

дињује информације исказане различитим симболичким системима (нпр. текст, табела, графички приказ); представља текст у одговарајућој нелинеарној форми (уноси податке из текста у дату табелу или дијаграм). Када се упореде књижевнотеоријски појмови, чије усвајање је предвиђено оперативним циљевима у важећим наставним програмима,¹⁶ и они који су садржани у стандардима, уочава се радикално смањење захтева – ученици на основном нивоу препознају књижевне родове на основу формалних одлика поезије, прозе и драме, на средњем нивоу разликују лирску од епске песме, а на напредном нивоу тумаче особине јунака позивајући се на текст!

Велике промене десиле су се на тржишту уџбеника. Либерализација овог тржишта и укидање монопола на издавање уџбеника и наставних средстава, који је до тог времена имало предузеће Завод за уџбенике, донела је, нажалост, много више лоших и неодговорних, него добрих и одговорних издавача. Међу првима, и по први пут, појавили су се и страни издавачи (Klett, Educa). Када су у питању уџбеници за наставу српског језика, уочљиво је повећање броја приручника који чини комплет – читанка, уџбеник за српски језик, радне свеске, наставни листови, збирке тестова (...) Аутори читанки остварили су право да, поред садржаја који су предвиђени наставним програмом за одређени разред, сачине и допунски избор текстова. Тако је и било могуће да се у читанци за трећи разред издавачке куће Едука (аутори М. Цветковић и др.) нађу текстови *Моја бака пљачкаш банке*, легенда из Велике Британије *Паукова мрежа*, шведска народна прича *Џин из Скалунде*, и сл., који репрезентују вредности далеке и непримерене нашем националном коду.

Текст *Моја бака пљачкаш банке* преузет, како кажу аутори читанке, дословно из уџбеника у Великој Британији, говори о 68-годишњој Ајви Хамонд, која је сан сваког детета о омиљеној баки. Упркос огромној љубави према унуцима и плетиву, нашла се у затвору због пљачке. Живела је срећним, али неиспуњеним животом, јер никада није урадила ништа узбудљиво, па је зато решила да опљачка локалну банку. Иако се, на неки начин, покајала што је од благајнице узела 100 фунти, које нису биле њене, начелник полиције изјавио је да бака неће бити помилована јер *злочин је злочин и мора бити кажњен!*

Јунак бајке *Доктор Свезналић* Браће Грим је сиромашни сељак кога обузме силна жеља да постане доктор, односно да се обогати у тренутку када види како један доктор лепо живи. На питање као да постане оствари своју намеру добија савет: *То је час посла! Прво купи буквар: то ти је она*

¹⁶ У настави српског језика и књижевности образовни циљеви постављени су у сва сазнајна подручја, као што су: проучавање књижевних дела, упознавање књижевнотеоријских појмова, сазнавања прототипске основе и стваралачке историје дела, упознавање језичких појава и појмова, нормативне граматике и стилских могућности језика, разумевање лингвистичке и књижевнонаучне терминологије и сл.

књига где се напред налази певац. Друго: претвори своја кола и два вола у новац, па тим новцем купи одела, и све остало што је потребно за докторов занат. Треће: поручи да ти намалају фирму с речима: Ја сам доктор Свезналић, па је прикуј изнад кућних врата. Сељак је послушао савете и, захваљујући томе што је успео да превари и самог цара, постао славан човек.

У истој читанци налази се и текст *Свети Сава и сељак без среће*, у којем сиромашног сељака, који тражи своју срећу по свету, људи које среће саветују у чему ће пронаћи срећу: у раду, реду, поштењу, добром здрављу, мирном, лепом и задовољном животу, а Свети Сава му даје савет да срећу потражи и нађе у себи самом. Пошто је послушао савете, сељак је заиста постао задовољан и срећан, али се често подсећао да је срећа била у његовим рукама и његовој глави.

Питање је за који модел среће и достизања среће би ученици требало да се опredeле.

Легенда из Велике Британије *Паукова мрежа* говори о војнику који је учествовао у *страшној борби за ослобођење своје земље*. Пошто су губили битку, он и његови другови су се у журби повлачили са бојног поља, *бежећи у страху за своје животе (...)* Младић је трчао веома брзо, испуњен страхом и очајем, тако да је ускоро изгубио све своје саборце (...) Сакривен у пећини очајнички је дозивао Бога (...) када је завршио своју очајничку молбу за помоћ (...) Срце му се стегло при помисли да ће непријатељ пронаћи склониште и убити га (...) Младић је осетио да му срце дивље и неконтролисано лупа (...)

Описана ситуација и осећања јунака ове легенде у супротности су са моделом понашања који је уграђен у свест српског народа. Мотив борбе за ослобођење земље био је дуго доминантан у књижевним текстовима у читанкама, али су ти текстови нудили сасвим друкчији модел понашања и вредности – по цену живота нису остављани ни другови, саборци нити бојно поље. Осећање очаја и страха могла је да изазове само мисао о поразу.

У нашем народном стваралаштву постоји предање о пауковој мрежи које објашњава зашто у нашем народу постоји веровање да се пауци не убијају: Богородица се, бежећи пред прогонитељима, са тек рођеним Христом, сакрила у једну пећину. На улазу у пећину, паук је исплео мрежу која је заварала прогонитеље. Богородица је тада благословила паука и рекла да га људи више не убијају. Питање је зашто се ово или било које друго предање српског народа није нашло у читанци? Уместо тога, у читанци за други разред издавачке куће Едука (аутори М. Манојловић, С. Бабуновић) попуњени су текстови страних аутора: Лучије Тимијати, Халфдаан Расмусена, Асприда Линдгрена¹⁷, Артура Шопенхауера, Феликса Салтена, Рабиндранта Тагоре и др.

¹⁷ Јунак приповетке *Смолендски укротитељ бикова* је Адам Енгелбрект, права грдосија од бика кога је укротио мали, шмркави седмогодишњак речима:

Од 2004. године до данас штампање комплекта уџбеника за српски језик и књижевност усавршено је до те мере да наставници уз њих добијају и наставне планове (глобални и оперативне за сваки месец), као и комплет припрема. Апсурдно је да се планирањем наставе баве људи који нису и њени реализатори, а још је поразније што се припреме за наставу, које би требало да су дело инвенције, креативности, стручности и познавања ученика и свих других радних околности, посматрају и деле као роба. Један од основних задатака школе јесте да развија и подстиче креативност, а на овај начин је убијена управо код оних који би требало да је највише имају.

Закључак

Поборници глобализације доживљавају овај динамични економски, политички и културни процес као цивилизацијски напредак, док њени противници виде у њој деструктивну силу која означава поделе и сукоб цивилизација. Развој комуникационих технологија који је умногоме допринео остварењу циљева глобализације, условио је и ревалоризацију знања, вештина и способности које се стичу током васпитно-образовног процеса, а самим тим и оних из области српског језика и књижевности.

Реформски процеси започети почетком 21. века донели су низ промена у образовању којих смо на прави начин постали свесни тек када су се показали њихови први резултати. У првом тренутку изгледало је да све иницијативе полазе из жеље да се унапреди систем школства у Србији, да би временом и са појављивањем извештаја европских комисија и експертских група постало јасно да је у питању копирање стратегија развоја образовања на европском нивоу. Национални критеријуми и циљеви замењени су европским, пре него што је добијен статус кандидата за приступање Европској унији. Национална стратегија развоја образовања до 2020. усвојена је када су се завршиле све измене којима су, током последњих десет година, правилници о најбитнијим елементима образовног система, прилагођени европским захтевима.

Оно што је у овом тренутку сасвим извесно јесте да је на изазове глобализације потребно осмишљено деловати и утврдити стратегију којом ће се заштити српски језик као највећа национална вредност и темељ националног и културног идентитета. Знања о језику и књижевности нису знања којима ће се увећати профит и остварити добит, али су она, и у овом као и у свим претходним временима, потребна човеку да би могао да разуме и себе и свет око себе. Као и сви процеси у досадашњој историји човечанства и глобализација ће имати време трајања. Наш задатак је да не дозволимо да уруши неповратно оно у чему је наш народ имао вековима свој завичај – српски језик.

„Дојди да те поћешем мејду рогове!“, који је пошто је сместио бика у шталу и добио као награду двадесет комада јаја, објаснио присутнима: „Ма, он вам је обичан бик. Само према њему треба бити мало љубазан!“

Литература

- Аврамовић 2002: З. Аврамовић, *Невоље демократије у Србији*, Нови Сад: М. Б. Прес.
- Аврамовић 2006: З. Аврамовић, *Апорије образовања за демократију*, Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Вулетић 2003: V. Vuletić, Rivalski pristupi u izučavanju globalizacije, u: M. Vučinić (ured.), *Aspekti globalizacije*, Beograd: Beogradska otvorena škola, 23–34.
- Ђорђевић 2008: Б. Ђорђевић, Глобализација и школа и образовање, у: *Педагошка стварност*, LIV, 9–10, Нови Сад: 827–841.
- Ђуришић-Бојановић 2007: М. Ђуришић-Бојановић, Спремност за промене: нове компетенције за друштво знања, у: *Зборник Института за педагошка истраживања*, год. 39, број 2, Београд: Институт за педагошка истраживања, 211–224.
- Ивановић 2008: С. Ивановић, *Социологија образовања*, Јагодина: Учитељски факултет.
- Ивић 2001: I. Ivić i dr., *Sveobuhvatna analiza osnovnog obrazovanja u SRJ*, UNICEF, Beograd, 117–145.
- Јовановић 2003: М. N. Jovanović, Globalizacija i evropske vrednosti, u: M. Vučinić (ured.), *Aspekti globalizacije*, Beograd: Beogradska otvorena škola, 34–42.
- Јукић 2013: R. Jukić, Moralne vrijednosti kao osnova odgoja, u: *Nova prisutnost* 11, 3, Zagreb, 401–417.
- Опште основе школског програма (радни нацрт) 2003, Београд: Министарство просвете и спорта Републике Србије.
- Печујлић 2003: М. Pečujlić, Dva lika globalizacije, u: M. Vučinić (ured.), *Aspekti globalizacije*, Beograd: Beogradska otvorena škola, 8–19.
- Реформа образовања у Србији, Школски програм 2002/2003, Београд: Министарство просвете и спорта Републике Србије.
- Стојановић-Ђорђевић 2011: Т. Стојановић-Ђорђевић, Глобализација, образовање и школа, у: Д. Бошковић, М. Анђелковић (уред.), *Друштвене кризе и (српска) књижевност и култура*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 211–224.
- Тркуља 2003: J. Trkulja, Globalizacija kao potčinjavanje ili šansa, u: M. Vučinić (ured.), *Aspekti globalizacije*, Beograd: Beogradska otvorena škola, 19–23.
- Шарчевић 2012: М. Шарчевић, Знање као кључни фактор конкурентске предности и унапређивања иновативности, у: *Зборник радова Економског факултета*, 7, Пале: Економски факултет, 73–80.

<http://www.scribd.com/doc/129088046/Ko-i-kako-vrednuje-obrazovanje-u-Srbiji>

<http://www.mpn.gov.rs/vesti/arhiva/119-specijalna-2012/369-strategija-razvoja-obrazovanja-u-republici-srbiji-do-2020-godine>

Snežana P. Marković

GLOBALIZATION AND THE TEACHING OF THE SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE

Summary

The proponents of the globalization experience this dynamic economic, political and cultural process as the civilization progress, while its opponents see in it a destructive force that indicates the divisions and the clash of civilizations. The development of communication technology which has greatly contributed to achieving the goals of globalization, conditioned the revaluation of knowledge, skills and abilities that are acquired during the educational processes, and consequently those in the process of learning language and literature. The impact of globalization trends/directions in the contemporary educational system in the Republic of Serbia can be seen in the standardization of knowledge, in the appearance of new educational contents, methods, forms of work, and teaching aids, and in the cases of vital national interest such as the teaching Serbian language and literature.

ПУТНА СТАНИЦА *ASAMO* У ИСТОРИЈСКИМ ИЗВОРИМА

Апстракт: У раду се презентују подаци о проблемима убијације путне станице Asamo (Требиње) и комуникације Ad Zizio – Epitaurgo. Мишљења истраживача о убијацији овог насеља и путне станице су различита. Од станице Ad Zizio (Укишћи) пут се рачвао у два правца. Један крак је ишао обалом мора, а други кроз унутрашњост провинције Далмације. Оба крака су се поново спајала у једну комуникацију у станици Скодра. Археолошки налази са југа провинције Далмације (источна Херцеговина) указују на то да је на овом подручју релативно рано била развијена мрежа римских комуникација.

Кључне речи: комуникација, насеља, јужна Далмација, Ad Zizio, Asamo.

Коначно покораване Илирика постигнуто је гушењем далматско-панонског устанка (од 6. до 9. године н. е.), а његово административно припајање Римском царству добија свој коначни облик образовањем провинције Далмације, чији је јужни дио обухватао подручје данашње источне Херцеговине. Након освајања територије Илирика и успостављања власти, Римљани домаћем становништву остављају извјесну аутономију коју ће пратити процеси урбанизације и романизације од I до IV вијека (Cicero. knj. V, pis. IX; V–X; V–XI; XIII 77; Vell. II 39, 3; II 96; II 110-116; II 114; II 115, 1; Strab. IV 6, 10; VII 5, 5; App. III 10, 11; 14, 16-19, 21, 22, 27, 28; Ptol. II 14, 4; Plin. HN III 142; III 148; Dio. XLVII 21, 6; XLIX 34, 1-3, 35, 2-4; 36; 37, 6; 38, 3-4; LIV 20, 2; LIV 24, 3; LIV 34, 4; LV 2, 4; LVI 12-14; LVI 15, 3; Liv. XXVI 24; XXVII 30; XXIX 12; XL 42; XLII 26; XLIII 18-20; XLV 43; Полиб. II 8-12; III 16; V 108; XVIII 47; Zippel 1877: 37, 130; Вулић 1926a: 38-54; Вулић 1926b: 54-75; Betz 1939: 3; Novak 1944: 44-48; Novak 1953: 37; Pašalić 1957: 245-300; Jagenteufel 1958: 9; Novak 1960: 36; Mócsy 1962: 546; Zaninović 1966: 27-92; Zaninović 1967: 5-101; Papazoglu 1967: 123-144; Suić 1967: 179; Rendić-Miočević 1967: 253-310; Wilkes 1969: 15, 46-77, 156, 165, 172, 174, 176; Marić 1973: 109-135; Pašalić 1975: 21-26; Garašanin 1967: 104-117; Marić 1976: 53-54; Bojanovski 1988: 22-36).

Епиграфски споменици, разноврсни археолошки налази и наративни извори донекле освјетљавају ове процесе на простору Херцеговине; свједочећи, истовремено, како у овом дијелу Илирика процес романизације почиње у приближно исто вријеме када и на обали Јадрана. Пронађени археолошки остаци, пак, указују на све сегменте живота античког друштва на простору данашње источне Херцеговине (Dio. Vol. 6, LV 29, 3; LV 30, 2; LV 30, 5; LV 33, 1; LV 34, 4; Vol. 7; LVI 12, 2; LVI 12, 5; Vell. II 114, 4-5; Вулић 1926: 54-75; Jagenteufel 1958: 10; Wilkes 1969: 46-77; Nagy 1970:

* gligorijas@yahoo.com

459-466; Suić 1976: 11; Bojanovski 1977: 67-98; Bojanovski 1988: 55-65). Римљани на стратешки важним тачкама подижу читав систем утврђења које прати изградња путева, подизање насеља, насељавање италског становништва и испужених војника-ветерана те давање грађанских права. У вријеме када су заузели јужни Илирик, Римљани су познавали нови начин градње циглом и каменом, уз примјену малтера (Plin. HN III 33, 21; Tac. Ann. I 20; Balif 1893: 7-8; Domaszevski 1902: 158-211; Mayer 1940: 134-136; Bojanovski 1974: 26-28; Pašalić 1953: 286; Zaninović 1967: 5-28; Pašalić 1969: 103-104; Martinović 1974: 12-18; Bojanovski 1980: 41-72; Zaninović 1980: 178; Paškvalin 1986: 153-156; Bojanovski 1988: 66-67). Отуда и у источној Херцеговини знатан број градина које се на основу археолошког материјала могу приписати римском систему одбране (нпр. у Полицама, на Црквини, узвишењу које доминира лијевом обалом Требишњице) (Evans 1883: 98-99, 103; Sergejevski 1962a: 78; Odavić 1973: 59; Odavić 1975: 65-70; Odavić 1978: 149-154).

Савременији начин градње примијењен је и при трасирању комуникација чији остаци на терену – уз писану изворну грађу – чине основ за успјешно истраживање античких комуникација на југу Далмације. Ово подручје су, од запада према југоистоку, пресијецале двије комуникације које су представљале саставни дио основног путног правца провинције Далмације: Аквилеја–Салона–Дирахијум. Значајне податке за топографију, утврђивање путних станица и римских комуникација на овом подручју доноси *Tabula Peutingeriana* (Tab. Peut. V 467, 468, 469, 470; Шкриванић 1975: 50-51).

Из станице Вид код Метковића (*Narona* XXII) комуникација је ишла преко станица Тасовчићи (*Ad Turres* XIII), Столац (*Dalluntum* XIV) и Градац код Љубиња (*Pardua* XVI); и потом долазила у станицу Моско или Укшићи (*Ad Zizio* XXVIII), гдје се налазило раскршће путева. Један крак пута се из станице Моско или Укшићи одвајао према југу преко станица Требиње (*Asamo* XX), Цавтат (*Epitauro* XX), Рисан (*Resinum* XX), Улцињ (*Vicinium* XV), Будва (*Batua* XX), и Скадар (*Scobre*). Други крак се из станице *Ad Zizio* одвајао источно, идући кроз унутрашњост провинције преко станица (*Leusino* XII) – Паник, (*Sallunto* XVII) – Ријечани, (*Sanderua* VI) – Никшић, (*Varis* XI) – највјероватније Повија, нема прецизне убикације, (*Sallunto* XVIII) – претпоставља се да се налази између Спужа и Повије, (*Halata* X) – такође нема прецизне убикације, сматра се да је треба тражити код Спужа, (*Bersumno* XVI) – Подгорица, (*Sinna* XX) – налази се вјероватно код Вуксан Лекића, (*Scobre*) – Скадар, гдје су се спајала оба крака пута (Tab. Peut. V 467, 468, 469, 470; Шкриванић 1975: 50-51).

Itinerarium Antonini наводи нешто другачије податке: Вид код Метковића (*Narona* XXV), Столац (*Dallunto* XL), Паник (*Leusinio*)... Антонинов итинерар доноси само збирне дистанце, не наводећи све станице, па тако ни *Asamo* (Требиње) и *Ad Zizio* (Укшићи), иако је ова посљедња у то вријеме раскрсница путева (Itin. Ant. 337, 338, 339).

Значајне податке за мрежу путева на југу провинције Далмације наводи Плиније Старији, који биљежи да је од ушћа ријеке Нароне удаље-на 100 хиљада корака колонија Епидаур, а иза ње су градови римских гра-ђана Ризинијум, Акрувијум, Бутуа и Улцинијум („...a Narone amne C. p. Abest Epidaurum colonia ab Epidauro sunt oppida civium Romanorum, Rhizini-um, Acruium, Butuatun, Olcinium ...“(Plin. HN III 22).

Клаудије Птоlemeј је на својим картама одредио математички поло-жај градова на овој комуникацији, која је водила обалом мора – односно њихове географске координате, ширину и дужину – не помињући станице *Ad Zizio* и *Asamo*. Он наводи податке за сљедеће градове и локалитете: Епи-даур, дужина 44°40' – ширина 42°20'; Ризинијум, дужина 44°40' – ширина 42°15'; Акрувијум, дужина 44°45' – ширина 42°; Ризонски залив, дужина 45° – ширина 42°; Бутуа, дужина 45° – ширина 41°45'; Улцинијум, дужина 45° – ширина 41°30' (Ptol. II 16, 3; II 16, 7; Kozlić 1980: 103-188; Цермано-вић-Кузмановић 1975: 19-20; Ptol. VI).

Равенски Географ у свом итинерару, на комуникацији која иде оба-лом мора, наводи градове сљедећим редосљедом: „*Burzumi, Aleta, Saluntum, Butua, Decaderon, Buccinium, Rucinium, Epitaurum id est Ragusium, Asamon, Zidion, Pardua ide est Stamnes, Tures, Narona...*“ (Rav. Cosm. IV 16; V 14; Medini 1978: 69-83).

Исто тако, Гвидон у своме дјелу „*Geographica*“ градове у приобал-ном дијелу јужне Далмације, који се налазе на овој комуникацији, помиње сљедећим редосљедом: „*Lissum, Diode, Codras, Buccinium, Budua, Dedade-ron, Epitaurum ubi nunc est Ratisium, Assidium, Praetorium, Turres, Narona...*“ (Gvi. Geog. 114).

Подручје Требиња је привукло пажњу истраживача крајем XIX и почетком XX вијека, приликом трагања за трасом пута Епидаурум–Скодра. Тада је указано на археолошке налазе и локалитете из разних епоха на под-ручју Требиња, али ми у оквиру овога рада, везаног за проблем убикације комуникације *Ad Zizio–Epitaurum* и путну станицу *Asamo*, због ограничено-сти теме нисмо у могућности да појединачно обрађујемо све те археолошке локалитете и налазе, што ће бити наш наредни задатак (Hoernes 1881: 146-150; Cons 1882: 370-371, 380, 390-398; Evans 1883: 92-93, 103).

У модерној историографији, која обухвата последњи вијек истра-живања римских насеља и комуникација на обали Јадрана и његовом зале-ђу, изношена су различита гледишта о убикацији путне станице *Asamo*. Х. Конс је убицира у Дубровник (Cons 1882: 370–371, 380, 390-398.), а слич-ног мишљења је и А. Мајер, који ову станицу смјешта у Лапад код Дубров-ника (Mayer 1940: 141-145). За разлику од њих, К. Милер станицу *Asamo* смјешта у Слано (Tab. Peut. V 468, 469, 470, 482, 483; Шкриванић 1975: 50-51.), а А. Еванс у Требиње (Evans 1883: 95-96). В. Томашек је убицира у За-тон код Дубровника (Tomaschek 1880: 548-549, 553), док Г. Шкриванић на-води да је ова станица неодређена (Шкриванић 1975: 50-51).

За истраживање античких комуникација на југу Далмације, поред наведених литерарних извора, служе и материјални остаци. Приликом теренског истраживања на подручју Билеће (локалитети Паник и Мируше) и Требиња (локалитети Будоши, Врбно, Горица, Полице и Бихово), поред остатака пута, пронађени су фрагменти миљоказа, као и остаци усијека и насеља (Čremošnik 1961: 172-182; Bojanovski 1962: 11-12; Sergejevski 1964: 93-95; Alföldy 1969: 135; Čremošnik 1976: 41-164; Bojanovski 1977: 67-70).

Истражујући комуникацију Нарона–Леусинијум, Д. Сергејевски је овај пут идентификовао са трасом цесте која је посвједочена у античким итинерарима, а поједине станице из итинерара је пронашао и на терену. *Dilunto* је убицирао у Столац, станицу *Pardua* у Градац код Љубиња, *Ad Zizio* код Моска, а *Leusino* у Паник код Билеће. Такође је, на основу историјских извора и стања на терену (остаци миљоказа, трагови пута на терену, темељи римских насеља на овом правцу), утврдио да се овај пут рачвао на раскрсници *Ad Zizio* (коју он убицира у Моско), гдје је и данас раскрсница и пут за Љубомир (Sergejevski 1962a: 73-105; Sergejevski 1962b: 111-113). Осим тога, овај аутор наводи да комуникација Нарона–Леусинијум по налазима са терена одговара путу који је описан у античким изворима. По њему број миља, односно растојање између станица, мјестимично не одговара стварном стању на терену. Исто тако, он наводи да историјски извори по том питању нису у потпуности усаглашени (Sergejevski 1962a: 73-105), истичући – на основу теренских истраживања – да је комуникација Нарона–Леусинијум–Скодра изграђена послјије пута Епидаурум–Андерба–Скодра. Радови на овој комуникацији почели су, према његовом мишљењу, када је намјесник Далмације био Публије Корнелије Долабела (14–20. године), а довршена је за вријеме владавине цара Клаудија (41–54. године) (Sergejevski 1962a: 73-105; Sergejevski 1962b: 111-113).

За разлику од Сергејевског, И. Бојановски наводи – на основу теренског рада и историјских извора – да се станица *Ad Zizio* може убицирати једино у Укшиће (у атару Љубомира), доводећи у везу са тим и топоним Зидак у Укшићима, односно горњем Кртињу. Дакле, ова станица није била у Моску, како тврди Сергејевски, него седам километара сјеверније, у Укшићима. Сергејевски је под великим утицајем Појтингеријане пут Нарона–Леусинијум сматрао засебном комуникацијом, која се код путне станице *Ad Zizio* укључује на магистралу Епидаурум–Андерба. Бојановски, пак, сматра да је пут Нарона–Леусинијум главни магистрални правац, док је комуникација Епидаурум–Андерба њен прикључак. Исто тако, ставови ове двојице истраживача су се разликовали и по питању убикације станице *Asamo* (Sergejevski 1962a: 73-105; Sergejevski 1962b: 111-113): Сергејевски трасу пута *Ad Zizio–Asamo–Epitauro* трасира преко Требиња, при чему се не изјашњава о тачном положају станице *Asamo*, док Бојановски Требиње идентификује са овом станицом (Sergejevski 1962a: 73-105; Sergejevski 1962b: 111-113; Čremošnik 1968: 151-152; Bojanovski 1973: 137-187; Bojanovski 1983: 7-35).

Бојановски наводи да се са раскрснице *Ad Zizio* један крак пута спуштао према југу на Будоши, локалитет Мрамор. У предјелу Равни, у близини Атељевића торине, Сергејевски је забиљежио фрагменте три миљоказа. На овом локалитету је уочио и остатке античког пута ширине око три метра (три километра јужно од Моска) (Sergejevski 1962a: 73-105; Bojanovski 1983: 7-35). Траса пута се даље спуштала на Врбно, локалитет Мраморје, у влакама Нинковића (предио Трновска долина – благо улегнуће у крашкој висоравни, које се налази у атару села Будоши). Сергејевски је на овом локалитету пронашао четири одломка од три миљоказа (Sergejevski 1962a: 73-105; Bojanovski 1983: 7-35). Пут се даље спуштао у село Невцијеће, кроз кланац између брда Лица и Кипина (Bojanovski 1983: 7-35).

По Сергејевском, пут се од овог села спуштао преко данашњег насеља Горица, гдје је комуникација прелазила преко ријеке Требишњице у самом насељу, између Градине у Горици и Црквине у Полицама. Мјештани тврде да се у вријеме ниског водостаја на овом мјесту могу видјети камени стубови старог моста, а сам топоним упућује на његово раније постојање (Sergejevski 1962a: 73-105). Еванс и Сергејевски сматрају да је комуникација између Градине у Горици и Црквине у Полицама пролазила кроз данашње Требиње. У Полицама на Црквини пронађени су остаци праисторијске и римске керамике. Према тврдњама ових истраживача, наниже у равници, уз Требишњицу, налазе се трагови античких насеобина и фрагменти римског цријепа и цигле. На основу тога Еванс путну станицу *Asamo* смјешта на лијеву обалу Требишњице, нешто ниже од Црквине у Полицама; тачније, између Алексине Међе и Полица, негдје код Гељева моста (Evans 1883: 95; Sergejevski 1962a: 73-105). Такође, и Сергејевски комуникацију води преко Требиња, без изјашњавања о тачном положају станице *Asamo* (Sergejevski 1962a: 73-105; Sergejevski 1962b: 111-113).

Бојановски, међутим, наводи како је могуће и да је комуникација прелазила преко Требишњице непун километар узводно, на Стругама у Горици, то јест код локалитета који су претходно наведени. Комуникација је, по њему, затим заобилазила Црквину у Полицама кроз седло које се налази са њене југоисточне стране (Bojanovski 1983: 7-35). Даље, траса пута се спуштала кроз Горње Полице поред Бранковића куле па на старо корито Требишњице код Придвораца и даље на Алексину Међу, трасом данашњег пута у Чичево. Са трасом комуникације од Полица до Алексине Међе слажу се А. Еванс, Д. Сергејевски и Г. Новак (Evans 1883: 95; Sergejevski 1962a: 73-105; Novak 1967: 53; Bojanovski 1983: 7-35). На основу археолошког, топографског и ходолошког приступа, Бојановски закључује да путну станицу *Asamo* треба лоцирати у Полице тј. у Требиње (Bojanovski 1983: 7-35).

Пут *Ad Zizio–Asamo–Epitauro* потврђен је на цијелом правцу од Љубомира до Цавтата. Међутим, постоји проблем око убикације путне станице *Asamo* у Требиње. Истраживачи су неусклађеност Појтингеријане са стањем *insitu*, а у вези са удаљеношћу путне станице *Asamo* у односу на *Ad*

Zizio и *Epitauro*, објашњавали грешкама у извору. Међутим, милијација између ових путних станица слагала би се са изворима уколико би почињала од крајње тачке оних мјеста кроз чију територију је комуникација пролазила. На основу Појтингеријане и Антониновог итинерара, пронађених налаза и обиласка терена, ова путна станица би се могла убицирати у просторне оквири данашњег града Требиња (Tab. Peut. V 468, 469, 470, 482, 483; Itin. Ant. 337, 338, 339; Шкриванић 1975: 50-51).

Траса пута је од Требиња ишла поред старог корита ријеке Требишњице ка Мокром пољу, гдје је Еванс у атару села Бихово пронашао одломак миљоказа са натписом (ILJug 966; Evans 1883: 95-96, 101; Sergejevski 1962a: 77-78). [. . ?] / [. . ?] / [*princip(es) max(im)i p(eren)n(es) / [a]c vic(toriosissimi) semp(er) Aug(usti) b(ono) r(ei) / p(ublicae) n(ati)* (ILJug 966). Горњи дио натписа са именима царева је пропао. А. Еванс и Д. Сергејевски су датирали миљоказ у вријеме царева Валентинијана I (364–375. године) и Валенса (364–378. године) (Evans 1885: 96-97; Sergejevski 1962a: 77, sl. 3). За разлику од њиховог читања, И. Бојановски је у слободној интерпретацији натпис ишчитавао (Evans 1883: 96-97; Bojanovski 1977: 89-91): *DN (duo) Fl. Valentinianus et Fl. Valens principes maximi perennes ac victoriosissimi semper Augusti bono rei publicae nati* (Bojanovski 1977: 89-91). Бојановски наводи да би овај фрагмент миљоказа са непотпуним натписом евентуално могао припадати и другим владарима из IV вијека. Формула „*bono rei publica nati*“ уобичајена је и на миљоказима Јулија Апостате (361–363. године) (Bojanovski 1977: 89; Šačić 2011: 190).

Комуникација је даље ишла ка југу пресијецајући Лучки До, око 3 км ваздушном линијом од Петковића. Мало јужније од новог пута који води према селу Лука, у атару села Бихово, Еванс је пронашао осам одломака миљоказа, међу којима и један са натписом (Evans 1883: 95-96, 101; Sergejevski 1962a: 76-78). *Ti(iberius) Claud[ius Dru]si fil(ius) / Caesa[r Aug(ustus) Ger]manic(us) / pont(ifex) m[ax(imus) tr(ibunicia) p(otestate) VII imp(erator) XV] / co[(n)s(ul) III p(ater) p(atricie) cen]s(or)* (ILJug 962). Миљоказ се налазио поред комуникације *Asamo* (Требиње) – *Epidaur* (Цавтат), која је ишла преко Главске, Пољица и Расовца. А. Еванс као *terminus post quem* настанка овог миљоказа узима период у којем је Клаудије вршио службу цензора (47/48. године), када падају и његов седми трибунат и четврти конзулат; петнаести пут је император, док је *pater patriae* постао 42. године. Однедавно се тврди да је ова комуникација изграђена за вријеме цара Тиберија (14–37. године) и намјесника Далмације Публија Корнелија Долабеле (14–20. године), али да је градња настављена и за вријеме цара Клаудија (41–54. године) (Sergejevski 1962a: 76-77, br. 106, tab. II; Bojanovski 1977: 88, sl. 9; Škegro 1999: 106, br. 145; Šačić 2011: 188-189). На овом локалитету је пронађено још седам фрагмената миљоказа без натписа, што је А. Еванса навело на претпоставку да се ради о високој колони у Клаудијеву част (Evans 1883: 101-102). И. Бојановски сматра да за такво нешто нема аналогија, јер је и на другим стајалиштима мјестимично налажено више миљоказа. У сва-

ком случају, вјерује се да је комуникација Епидаурум–Андерба имала велику важност будући да су миљокази постављани на најважнијим прометним саобраћајницама (Tomaschek 1880: 548-549, 553; Hoernes 1881: 146-150; Cons 1882: 370-371, 380, 390-398; Bojanovski 1977: 87-88).

Од претходно поменутог Лучког Дола пут је пролазио између села Пољице и засеока Петковићи. Сергејевски наводи да су му становници Петковића скренули пажњу на комаде миљоказа западно од села, које он није могао пронаћи. Даље, траса пута је ишла на Зелени Дуб ка Главској (ILJug 958; Sergejevski 1962a: 76-78; Imamović 1988: 122). Бојановски биљежи да је на основу теренских истраживања у селу Главска, мјесто Мраморје, пронашао два миљоказа који су касније загубљени (ILJug 956; ILJug 957; Bojanovski 1983: 7-35). Исто тако, и Сергејевски истиче да је на овом локалитету пронашао два фрагмента миљоказа који су се загубили (ILJug 956; ILJug 957; Sergejevski 1962a: 76; Bojanovski 1983: 7-35). Од мјеста Мраморје траса пута се кретала према Иван Крсту. Према Евансу и Сергејевском, римски пут је прелазио херцеговачко-далматинску границу у селу Главска, у мјесту Иван Крш (ILJug 956; ILJug 957; Sergejevski 1962a: 76; Bojanovski 1983: 7-35).

За разлику од њих, Бојановски тврди да траса пута није ишла наведеним правцем. Према његовом мишљењу, комуникација је ишла од Главске преко Отара и Обода, а не преко Иван Крста (по њему је погрешно навођење Сергејевског – Иван Крш) (Bojanovski 1983: 23). Одатле се спуштала преко Плата, тачније преко висоравни Бабине греде, па преко насеља Обод у град Епидаур (Цавтат) (Marinović 1959: 121-127; Sergejevski 1962a: 75-76; Novak 1966: 3-84; Lučić 1966–1967: 537-547; Imamović 1988: 121-122; Cambi 2006: 185-217).

На закључак да је ова комуникација изграђена за вријеме намјесништва Публија Корнелија Долабеле (14–20. године) (Rendić-Miočević 1964: 338-364; Marinović 1959: 121-127), упућују и два натписа, пронађена у ближем окружењу Цавтата. Први натпис је познат од XVI вијека (CIL III 1741), а нађен је – као и дијелови кипа који је највјероватније приказивао Долабелу – међу рушевинама једне четвороугласте куле између Цавтата и Обода. Натпис је вјероватно подигнут у част Публија Корнелија Долабеле и његове дужности у провинцији Далмацији (Rendić-Miočević 1964: 338-364). Други натпис, такође посвећен овом намјеснику, откривен је у Цавтату (Novak 1965: 97-108; Marinović 1959: 121-124; Rendić-Miočević 1963: 156-158; Novak 1967: 29-32). Натпис указује на то да га је подигла VI добровољачка кохорта (*cohors VI voluntariorum*). Сматра се да су ови натписи односно споменици Публију Корнелију Долабели подигнути од стране становника Епидаура у знак захвалности због изградње комуникације која их је повезивала са ближим и даљим окружењем (Novak 1965: 97-108; Marinović 1959: 121-124; Rendić-Miočević 1963: 156-158; Novak 1967: 29-32).

Закључак

Видимо да су у модерној историографији мишљења о убикацији станице *Asamo* веома разноврсна, што се може објаснити различитим тумачењима картографских приказа и непознавањем трасе пута на терену. У току досадашњих истраживања о траси пута Нарона–Епидаурум и спорним путним станицама (*Ad Zizio*, *Asamo*), формирала су се три основна мишљења. Прво је да је комуникација од Нароне ишла на ушће Неретве, Неум, Стон, Слано, Дубровник и Цавтат. Друга варијанта је да је комуникација ишла више кроз унутрашњост, правцем Вид (*Narona*) – Хутово поље (*Ad Turres*) – Попово поље (*Dilunto*) – Попово поље (*Pardua*) – Требиње (*Ad Zizio*) – неодређено (*Asamo*) – Цавтат (*Epitauro*). Треће мишљење је да је овај пут ишао дубље кроз унутрашњост правцем Вид (*Narona*) – Клепци (*Ad Turres*) – Столац – Билећа (*Ad Zizio*) – Требиње (*Asamo*) – Цавтат (*Epitauro*).

У раду смо презентовали податке везане за проблем убикације путне комуникације на југу провинције Далмације од станице Вид код Метковића (*Narona*) до раскрснице Укшићи (*Ad Zizio*) и станице Требиње (*Asamo*). Приликом истраживања античких комуникација и путних станица на југу Далмације ослањали смо се на писану изворну грађу и остатке пута на терену, размотривши и различита мишљења модерних историографа о убикацији станице *Asamo*. Јасно је да су различити правци трасирања путне комуникације Нарона–Епидаурум довели и до разлика у убицирању путних станица (*Ad Zizio* и *Asamo*), те да локација путне станице *Asamo* до данас није поуздано утврђена.

Милијација између путних станица *Ad Zizio–Asamo–Epitauro* слагала би се са изворима уколико би почињала од крајње тачке оних мјеста кроз чију територију је комуникација пролазила. На основу обиласка локалитета Моско, Љубомир и Требиње, као и на основу података из Појтингеријане и Антониновог итинера, сматрамо да се станица *Ad Zizio* може убицирати на Љубомирском пољу; с тим да смјештај путне станице *Ad Zizio* на Љубомирском пољу одговара дистанци раздаљине приказаној на Појтингеријани и Антониновом итинеру ако се милијација односи на раздаљину од крајње тачке станице *Ad Zizio*, кроз чију територију је цеста пролазила, до крајње тачке станице *Asamo*. Међутим, мали је број налаза који би данас олакшали сигурну убикацију ових путних станица. Иако знатан број налаза иде у прилог тези да се антички *Asamo* може убицирати у данашње Требиње, остаје да се на овом подручју проведу систематска истраживања која би то и потврдила.

На основу Појтингеријане, Антониновог итинера, као и досадашњих, претходно поменутих теренских истраживања (на подручју Стоца, Битуње, Забрђа, Пољица, Убоска, Горњег Градца, Љубомира, Укшића, Моска, Паника, Билеће, Ријечана, Требиња и Цавтата), може се рећи да се пут који је из правца Нароне долазио до раскрснице *Ad Zizio* рачвао у два прав-

ца. Ријеч је о једној комуникацији са два огранка исте важности. Оба крака пута су дио велике дужне комуникације Аквилеја–Дирахијум. Један крак је ишао преко станице Требиње (*Asamo*) – Цавтат (*Epitaurō*), па даље данашњом црногорском обалом до станице Скадар (*Scobre*). Други крак пута је од раскрснице Укшићи (*Ad Zizio*) ишао преко станица Паник код Билеће (*Leusino*) кроз унутрашњост јужне Далмације до станице Скадар (*Scobre*), гдје су се оба крака пута спајала у једну комуникацију, која је даље ишла ка Драчу и Солуну. О важности оба крака пута свједоче фрагменти миљоказа са натписима који су пронађени *insitu*. Сматра се да је трасу пута Епидаурум–Андерба, на којој се налазе поменуте путне станице *Ad Zizio* и *Asamo*, почео да гради намјесник Далмације Публије Корнелије Долабела (14–20. године), а да је завршена за вријеме цара Клаудија (41–54. године). Додатне поправке овог пута проведене су највјероватније у III и IV вијеку, о чему свједоче поменути натписи пронађени у атару села Ријечани (Никшић) и Бихово (Требиње). Како видимо, у наративним и картографским изворима се често не слажу подаци о путним станицама и удаљеност између њих. Противрјечност информација из историјских извора у односу на стање на терену, утицала је на настанак бројних и различитих мишљења везаних за ова питања.

Извори

- Антонинов Итинерап 1848: *Itinerarium Antonini, Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, Berlin: Ed. G. Parthey et M. Pinder.
- Апијан 1877: Appiani, *Romanorum Historiarum quae supersunt*, Paris: Ed. Firmin Didot.
- Белеј 1822: Velleius Paterculus, *Historia Romana*, Londini.
- Гвидон 1860: Gvidonis, *Geographica*, Berlin: Ed. M. Pinder-G. Parthey.
- Дион 1914: Dio's, *Roman History*, London: Ed. Earnest Caru.
- Плиније 1906: C. S. Plinii, *Naturalis Historiae*, Lipsiae: Ed. B. G. Teubner
- Појтингерова табла 1916: *Itineraria Romana, Römische Reisenwege an der Han Der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart: Ed. C. Müller.
- Птоlemeј 1883: C. Ptolemaei, *Geographia*, Paris: Ed. C. Müller und C.P. Fischer, Firmin Didot.
- Птоlemeј 1990: C. Ptolemäus, *Cosmographia*. Stuttgart: Ed. Alfred, P. Zeller, Parkland.
- Полибије 1906: Полибије, *Историје* I, II, Нови Сад. Матица српска (предговор, превод и коментар: М. Рицл).
- Равенат 1860 : Ravenatis, *Anonymi Cosmographia*, Berlin: Ed. M. Pinder-G. Parthey.
- Страбон 1853: Strabonis, *Geographica*, Leipzig: Ed. B. G. Teubner.
- Тацит 1970: Tacit, *Anali*, Jakov Kostović, Zagreb: Matica Hrvatska.
- Цицерон 1577: M. T. Ciceronis, *Ad familiares libri XVI*, Amstelodami: Apud Danielelem Elsevirum, Apud Hackios.

- ЦИЛ (Натписи) 1873: *Corpus inscriptionum Latinarum, Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum*. Voll. III, Berolini: Ed. Th. Mommsen.
- Шашел 1978: A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia Inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae*. Situla 19, Ljubljana: Narodni muzej u Ljubljani.

Литература

- Алфелди 1969: G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg.
- Балиф 1893: Ph. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina*, I, nebst einem Anhang über die Inschriften von C. Patsch, Wien.
- Бец 1939: A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Baden Bei Wien.
- Бојановски 1962: I. Bojanovski, Arheološki spomenici u dolini Trebišnjice, Sarajevo: *Naše starine*, VIII, Zavod za zaštitu spomenika N. R. Bosne i Hercegovine, 11-13.
- Бојановски 1973: I. Bojanovski, Rimska cesta Narona - Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, Sarajevo: *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH*, knj. X, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 8, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 137-187.
- Бојановски 1974: I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo: Djela ANUBiH, knj. XLVII/2, 7-277.
- Бојановски 1975: I. Bojanovski, Novi rimski miljokazi iz Ljubomira i Poljica kod Trebinja, Trebinje: *Tribunia*, 1, Zavičajni muzej u Trebinju, 53-64.
- Бојановски 1977: I. Bojanovski, Rimski natpisi iz doline Trebišnjice, Trebinje: *Tribunia*, 3, Zavičajni muzej u Trebinju, 67-98.
- Бојановски 1983: I. Bojanovski Trebinje- rimski Asamo(Asamum) sa kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura, Trebinje: *Tribunia*, 7, Zavičajni muzej u Trebinju, 7-35.
- Бојановски 1988: I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo: Djela ANUBiH knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja knj 6, Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Вилкс 1969: J. J. Wilkes, *Dalmatia, History of the Province of the Roman Empire – Dalmatia*, London: University of Birmingham.
- Вулић 1926а: Н. Вулић, Октавијанов илирски рат, Београд: *Глас Српске краљевске академије*, CXXI, Српска Краљевска Академија, 39-54.
- Вулић 1926б: Н. Вулић, Никола Далматинско-панонски устанак, Београд: *Глас СКА*, CXXI, Српска Краљевска Академија, 54-75.
- Гарашанин 1967: Д. и М. Гарашанин, *Историја Црне Горе I*. Титоград: Научно дело.

- Домашевски 1902: A. Domaszewski, Beneficiarii posten und die römischen Strassennetze, Trier: *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, XXI/2, 158–173.
- Домашевски 1904: A. Domaszewski, Le stazione dei Beneficiarii e lareti stradali romane nell' Illurikum, Spalato: *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XXVII, Arheološki muzej u Splitu, 14-17.
- Еванс 1883: A. Evans, Researches in Illuricum I - II, Epitaurum, Canali and Risinium, Westminster: *Archaeologia*, XLVIII, communicated to the society of antiquaries, 1-105.
- Заниновић 1966: M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati I, Сарајево: *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH*, IV, *Centra za balkanološka ispitivanja*, 2, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 27-92.
- Заниновић 1967: M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati II, Сарајево: *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH*, V, *Centra za balkanološka ispitivanja*, 3, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 5-101.
- Заниновић 1980: M. Zaninović, Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike. u: Т. Rapanić (ur.) *Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka* (Znanstveni skup Metković4-7. X 1977. Godine), Split: Hrvatsko arheološko društvo svezak 5, 173-180.
- Имамовић 1988: E. Imamović, Rimska cestovna mreža na dubrovačkom području, Zagreb: *Hrvatsko arheološko društvo*, sv. 12, 119-126.
- Јагентојфел 1958: A. Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*, Wien 1958: Schriften der Balkankommission Antiquarische Abteilung, XII, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 9-63.
- Камби 2006: N. Cambi, Antički Epidaur, Zagreb: *Dubrovnik*, časopis za književnost i znanost, Nova serija, godište XVII, broj 3, Matica Hrvatska, 185-217.
- Козличић 1980: M. Kozličić, Ptolemejevo viđenje istočne obale Jadrana, Split: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXIV, Književni krug, 103-188.
- Конс 1882: H. Cons, *La province romaine de Dalmatiae*, Paris: Présentée à la Faculté des Lettres de Paris.
- Краљевић 1976: G. Kraljević, Nalazi novca na Paniku u Dračevoj strani, Сарајево: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n.s. XXIX, Zemaljski muzej u Sarajevu, 165-167.
- Мајер 1940: A. Mayer, Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji, Split: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LI (1930-1940), Arheološki muzej u Splitu, 141–145.
- Мариновић 1959: A. Marinović, Epigrafski spomenici o rimskom namjesniku Dolabeli u Cavtatu, Dubrovnik: *Analiza historijskog instituta u Dubrovniku*, IV-V, Historijski institut jugoslavenske znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 121-127.

- Марић 1973: Marić, Daorsi, Sarajevo: *Godišnjak istoričara BiH*, X, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 109-135.
- Марић 1976: Z. Marić, Daorosi na gradini u Ošanićima kod Stoca – ilirski grad, Beograd: *Arheološki pregled*, 18, Arheološko društvo Jugoslavije, 53-54.
- Медини 1978: J. Medini, O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji u djelu *Cosmographia* anonimnog pisca iz Ravene, Peć: *Materijali*, XVII, Savez arheoloških društava Jugoslavije, 69-83.
- Мочи 1962: A. Mócsy, *Pannonia*, Pauly-Wissova Realencyclopadie der classischen Altertumswissenschaft Suppl. IX, Stuttgart: University Göttingen's Seminar for Classical Philology, 547-744.
- Новак 1918: G. Novak, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, Zagreb: *Posebno izdanje preštampano iz Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XXXVIII, 1-39.
- Новак 1944: G. Novak, *Prošlost Dalmacije od najstarijih vremena do Kandiskog rata*, Zagreb.
- Новак 1953: G. Novak, Isa i isejska država, Split: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LV, Arheološki muzej Split, 37-70.
- Новак 1965: G. Novak, *Questiones Epidauritanæ*, Zagreb: *Rad JAZU*, knj. 339, 97-140.
- Новак 1966: G. Novak, Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII stoljeća, Dubrovnik: *Analimi Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, sv. X-XI, (1962-1963), Historijski institut jugoslavenske znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1-84.
- Оберхумер 1911: E. Oberhumer, *Zur Historischen Geographie von Küstenland Dalmatien und der Herzegowina-Dalmatien und das österreichische Küstenland*, Wien und Leipzig, 77-114.
- Одавић 1973: Ђ. Odavić, Mirine – Trebinje, Beograd: *Arheološki pregled*, br. 15, Arheološko društvo Jugoslavije, 59.
- Одавић 1975: Ђ. Odavić, Antičko naselje u Đivaru, Trebinje: *Tribunia*, 1, Zavičajni muzej Trebinje, 65-70.
- Одавић 1978: Ђ. Odavić, Praistorijska nalazišta na području Trebinja, Trebinje: *Tribunia*, 4, Zavičajni muzej Trebinje, 149-154.
- Папазоглу 1967: F. Papazoglu, Poreklo i razvoj ilirske države, Sarajevo: *Godišnjak Istoričara BiH*, knj. V, *Centar za balkanološka ispitivanja* knj. 3, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 123-144.
- Пач 1922: C. Patsch, *Die Herzegovina einst und jetzt*, Wien: Historische Wanderungen in Karst und an der Adria,
- Пашалић 1953: E. Pašalić, Novi prilozi poznavanju rimskih cesta u Bosni i Hercegovini, Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, VIII, Zemaljski muzej u Sarajevu, 277-287.
- Пашалић 1957: E. Pašalić, O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije, Sarajevo: *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, IX, Istorijsko društvo Bosne i Hercegovine, 139-147.

- Пашалић 1960: Е. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u BiH*, Сарајево: Земалјски музеј у Сарајеву.
- Пашквалин 1976: V. Paškvalin, Antički torkular u Bihovu kod Trebinja, Сарајево: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, n.s. Arheologija*, XXIX, Земалјски музеј у Сарајеву, 289-293.
- Пашквалин 1986: V. Paškvalin, O utvrĉenjima u Bosni i Hercegoviniu rimsko doba. u: Odbrambeni sistem u praistoriji i antici na tlu YU, Нови Сад: *Materijali* XXII, 153-161.
- Прашникер / Шобер 1919: C. Praschniker, - A. Schober, *Archäologische forschungen in Albanien und Montenegro*, Wien: Akademie der Wissenschaften in Wien schriften der balkankommission antiquarische abteilung heft VIII, 1-101.
- Рендић-Миочевих 1964: D. Rendić-Mioĉević, *P. Cornelius Dolabella, Legatus propraetore provinciae Dalmatiae proconsul Africae Proconsularis*, Wien: Acte des IV internationalen Kongresses für griechische und latti-nische Epigraphik, 338-364.
- Рендић-Миочевих 1967: D. Rendić-Mioĉević, Ilirski vladari u svjetlu epigraf-skih i numizmatičkih izvora, Загреб: *Historijski zbornik*, 10-20, Друштво за hrvatsku povjesnicu ili Povijesno društvo Hrvatske, 253-310.
- Сергејевски 1962a: D. Sergejevski, Rimska cesta od Epidauruma do Ander-be, Сарајево: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XVII, Земалјски музеј у Сарајеву, 73-105.
- Сергејевски 1962b: D. Sergejevski, Rimska cesta Narona – Leusinium, Сарајево: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XVII, Земалјски музеј у Сарајеву, 1962, 111-113.
- Сергејевски 1964: D. Sergejevski, Borne frontieres romaine de Kosijerevo, Београд: *Archaeologica Jugoslavica*, V, Savez arheoloških društava Ju-goslavije, 93-95.
- Суић 1967: M. Suić, Illyrii proprie dicti, Сарајево: *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH*, XIII, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 179-196.
- Томашек 1880: W. Tomaschek, *Die vörslawische Topographie der Bosna, Her-zegowina, Crna Gora und der eingrenzenden Gebiete*, Wien: Mitteilun-gen d. Geographischen Gesellschaft in Wien, 548-549, 553.
- Хернес 1881: M. Hoernes, Alterthümer der Hercegowina (II) und der südlic-hen Theile Bosniens ebst einer Abhandlung Über die römischen Stras-sen und Orte im heutigen Bosnien, Wien: *Sitzungsbericht der phil - hist. Classe der Kais. Akademie der Wissenschaften*, XCIX, Bd. II. Heft, 799-819, 939-946.
- Цермановић-Кузмановић 1975: А. Цермановић-Кузмановић, Београд: Југо-словенске земље на Птоломејевој карти, *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I, античке карте, Историјски институт, 11-26.
- Ципел 1877: G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illurien bis auf Augustus*, Leipzig: Ed. B. Teubner.

- Чремошник 1961: I. Ćremošnik, Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku, XV-XVI, Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Zemaljski muzej u Sarajevu, 172-182.
- Чремошник 1968: I. Ćremošnik, Ukšić, Ljubomir, Trebinje-antičko naselje, Beograd: *Arheološki pregled*, 10, Arheološko društvo Jugoslavije, 151-152.
- Чремошник 1976: I. Ćremošnik, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. XXIX, Zemaljski muzej u Sarajevu, 41-164.
- Шкриванић 1975: Г. Шкриванић, Југословенске земље на Појтингеровој табли, Београд: *Monumenta cartographica Yugoslaviae*, I античке карте, Историјски институт, 29-55.
- Шачић 2011: А. Шаџић, *Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine*, Sarajevo (neobjavljen magistarski rad).
- Шкерго 1999: А. Шкерго, Inscriptiones latinae at graecae Bosnia et Hercegovini, Zagreb: *Opuscula Archaeologica*, 21, 85-116.

Gligor M. Samardžić

NOTES ON THE ROAD STATION *ASAMO*

Summary

The paper presents the data on the problems of the ubication of the road station *Asamo* (Trebinje) and communication *Ad Zizio–Asamo–Epidauro* with the nearby settlements. The opinions of the researchers on ubication of this settlement and station are different. From the station *Ad Zizio* there are two roads. One goes towards the sea and the other through the inland of the Province of Dalmatia. The both roads merged in one at the station Skodra. The bases for the research are the written sources (itineraries) and material remnants on the terrain. Particularly significant data is found in *Tabula Peutingeriana*, Ptolemy's *Geography*, and *Ravenna Geographer*. The archaeological findings from the south of the Province of Dalmatia (east Herzegovina) prove that the road network in this area was developed early.

It is believed that the route *Epidauro–Anderba*, with the stations *Ad Zizio* and *Asamo*, was built by the governor Publius Cornelius Dolabella (14-20) and completed during the rule of the emperor Claudius (41-54). The additional reparations of the road were probably done in the III and IV century, as we can see in the mentioned inscriptions in the village Riječani (Nikšić) and Bihovo (Trebinje). However, the data on the road stations and the distance between them found in narrative and cartographic sources are often contradictory. The contradictory information in the historical sources regarding the situation on the terrain influenced numerous and different opinions on the topic.

МОДУЛАРНО-ДИФЕРЕНЦИРАНИ СИСТЕМ УСАВРШАВАЊА НАСТАВНИКА ЗА ИНОВАТИВНИ РАД**

Апстракт: Аутор у уводном дијелу рада констатује да систем стручног усавршавања наставника почива на потребама друштва, теорије и праксе, али и самих наставника. Модуларно-диференцирани систем усавршавања наставника заговара цијеловит приступ проблематици стручног усавршавања наставника. У раду су представљена главна обиљежја модуларно-диференцираног система усавршавања наставника (појмовна одређења, етапе рада и циљеви основног модула). Елементи планирања модуларно-диференцираног система усавршавања наставника усмјерени су на садржаје, контекст, активности и задатке, расположиво вријеме и ток поступка, као и на наставна помагала и средства.

У раду је предложен примјер примјене модуларно-диференцираног система усавршавања наставника за иновативни рад. Указано је да примјена овог система усавршавања наставника поштује захтјеве друштва и потребе наставника, повезује теорију и праксу, те доприноси цијеловитом развоју наставничких компетенција.

Кључне речи: модуларно-диференцирани систем, усавршавање, наставник.

Увод

Колико је данас наставника информисано о најновијим теоријским погледима, научним чињеницама и различитим могућностима практичних рјешења? Иновација се као вид стручног усавршавања, према схватању Ненада Сузића (2005), уважава за оне наставнике који имају добар увид у теоретску осмишљеност тог рада – литературу или писани текст, план – припреме за иновације, доказе о ефикасности њене примјене – разлике иницијалног и финалног мјерења, доказе о напредовању ученика и сл. Правилником о стручном усавршавању, оцјењивању и напредовању васпитача, наставника, стручних сарадника и директора (2006) обавезно је стручно усавршавање. Искуства из праксе показују да запослени у просвјети нису у могућности да у потпуности испуне услове стручног усавршавања. Разлоге налазимо у недостатку мотивације наставника, недовољној сарадњи школе и наставничких факултета, лошим материјалним условима школе.

* kovacevicbrana@yahoo.com

** Саопштење *Модуларно-диференцирани систем усавршавања наставника, васпитача и стручних сарадника за иновативни рад* поднијето на Петој зимској школи педагога, директора и стручних сарадника, одржаној од 27. 2. до 1. 3. 2014. године на Јахорини, у организацији Друштва педагога Републике Српске.

Зелена књига о образовању наставника у Европи (2001) посебан акценат ставља на континуирани професионални развој. Заговорници Зелене књиге сматрају да континуирани професионални развој треба бити повезан с иновацијама у васпитању и образовању, развојем и побољшавањем у школама, те истраживањем у васпитању и образовању. Наставник је, према схватању Маре Ђукић (2003), изгубио мноштво својих традиционалних улога (ексклузивност у избору и предавању информација) прилагођавајући се новим околностима (укључивање нових технологија у наставу), добијајући и прихватајући неке нове улоге (менторска, улога организатора подстицајног окружења за учење, координатора и учесника у тимским, кооперативним активностима учења и поучавања). Сходно томе, тежиште активности савременог учитеља (наставника) експлицитно се (пре) усмјерава на учење, коришћење наставног рада са различитим ученицима (различите способности, посебне потребе, мултикултурне и друге социјалне и индивидуалне разлике) афирмацију сарадње и тимског рада, подстицање и унапређивање рефлексије, истраживања и самоевалуације.

Да ли научно-техничке, технолошке промјене и дубока друштвена реорганизација утичу на кориговање циљева васпитања и образовања и иновирање наставног процеса у цјелини? Документ европске комисије *Побољшање компетенције за 21. вијек у Програму рада за европску сарадњу у школству* пут до новог система образовања и нових генерација младих налази и у образовању наставника, односно оспособљавању наставника за самостално учење. Установљено је постојање велике диспропорције између образовања учитеља – наставника (циљеви, садржаји, методе) и захтјева који се пред њега стављају. Због тога, према мишљењу неких аутора (Freire 1993; Stoll, Fink 2000) наставник (учитељ) не би требало само да репродукује туђе идеје, већ да буде креативан, рефлексиван, критички оријентисан професионалац, наставник акцијски истраживач. Стога је неопходно да систем стручног усавршавања наставника почива на потребама друштва, теорије и праксе, али и самих наставника, односно да заговара комплексан приступ стручном усавршавању наставника.

Ка тумачењу модуларно-диференцираног система усавршавања наставника за иновативни рад

Под класичним моделом стручног усавршавања наставника за иновативни рад углавном се подразумијевало организовање стручних скупова на којима су се слушала пленарна предавања. Модуларно стручно усавршавање претпоставља рад са мањом групом наставника, односно усавршавање по принципу укључивања у једну тему разрађену кроз три сусрета (модула). Овај вид усавршавања темељи се на појмовном одређењу модула, што значи да се састоји од мањих програмских јединица као дијела већег система који чине функционалну цјелину. Сваки је модул независан од осталих, испуњава подскуп специфичних захтјева, а програмске јединице

имају једнаку вриједност (једнак број бодова или часова стручног усавршавања тј. вриједност производа тога броја). Измјене у једном модулу минимално утичу на остале модуле. При осмишљавању организације модула мора се водити рачуна о томе да се укупан број модула не може у недоглед повећавати јер се тиме нарушавају сљедеће фазе развоја (интеграција, одржавање и документовање) (Petljak Zekić i dr. 2013) . „Модул је склоп процесних компонената који је функционално аутономан утолико што излазни подаци једног модула не овисе о информацијама које су добивене и обрађене у другим модулима“ (Erdeljac 2009: 327). У сваком модулу тема се разрађује кроз три часа по моделу образлагања теорије на првом модулу (пленарна предавања), извођења практичних вјежби (радионички облик рада) на другом, те приказа примјера праксе и размјене искустава полазника на трећем модулу. Између појединих модула унутар програма/теме наставници рјешавају практичне задатке. Између неких модула наставници самостално раде на одређеним диференцираним домаћим задацима.

Суштина модуларно-диференцираног система усавршавања је у организацији садржаја зависно од потреба наставника. Сваки модул представља одређени степен обуке, почев од базичног, као почетног и основног модула, од којег сви стартују и који има циљ да пружи информације неопходне за тимски групни рад и слични заједнички рад, а у ситуацији кад је ниво обавијештености учесника обуке неједнак (Влаховић 1993).

Табела 1: Обиљежја модуларно-диференцираног система усавршавања

<i>Појмовна одређења</i> Модул – скуп садржаја који чине логичку цјелину. Модуларни програм – систем логичко повезаних модула подређен унапријед постављеном циљу. Модуларни пакет – упутства и наставна средства неопходна за реализацију модуларних јединица. Моделирање и диференцирање врши се с обзиром на: садржаје, нивое, методе и облике усавршавања.
<i>Етапе рада</i> – Припрема водитеља група и ментора и координирање усавршавања наставника. – Утврђивање потреба и диференцијација знања неопходних за примјену одговорајуће иновације. – Избор садржаја за израду модула (једну тему чине три модула), одређивање циљева модула, организација садржаја, метода и облика рада. – Реализација модула. – Тестирање модула и пратећих материјала, праћење и емпиријска примјена модула, корекција – даље усавршавање модула.

Циљеви основног модула усмјерени су на:

Знања:

- знања из области иновативних модела наставе (примјена резултата истраживања из области иновативних модела наставе;
- дидактичко-методичка знања (методе, средства, избор наставних садржаја)
- когнитивни, емоционални, социјални и морални развој ученика у иновативним моделима наставе;
- когнитивне, емоционалне, социјалне и моралне димензије наставника у иновативним моделима наставе;
- мотивацијски процеси.

Вјештине

- планирање и извођење иновативног рада;
- утврђивање исхода;
- демократско вођење.

Ставови и очекивања

- показивање ентузијазма и занимања за рад;
- изражавање јасних циљева и очекивања (одлучност);
- подстицање усмјерености на задатак;
- показивање увјерења у могућности усвајања вјештина.

Циљеви модуларно-диференцираног усавршавања наставника за иновативни рад односе се на развијање и подстицање професионалних способности дјеловања заснованих на знању, искуству, вриједностима и диспозицијама. Прву фазу модуларно-диференцираног система усавршавања наставника чини: 1) истраживање дугорочних потреба (потребе школе у односу на број ђака, потребе локалне заједнице...); 2) истраживање потреба конкретне ситуације (смањити број изостанака, унаприједити сарадњу са родитељима) и 3) истраживање осталих аспеката у вези са промјенама (сарадња школе и локалне заједнице). Планирање и програмирање модуларно-диференцираног система усавршавања наставника за иновативни рад представља: 1) циљеве промјена (нпр. смањити број изостанака ученика и пораст малолетничке делинквенције, унаприједити сарадњу родитеља и школе...) и 2) сакупљање и селекцију информација – израду програма.

Табела 2: Елементи планирања модуларно-диференцираног система усавршавања

Елементи	Функција
Садржај	Утврђивање циљева <i>модуларно-диференцираног система усавршавања</i> у терминима очекиваних исхода који су у складу са програмом рада школе.
Контекст	Утврђује се ниво предзнања и компетенција наставника – ограничења у школи.
Активности и задаци	Утврђивање начина остваривања постављених циљева, методе и технике.
Расположиво вријеме и ток поступка	Утврђивање временског периода и тока.
Наставна помагала и средства	Одабир расположивих помагала и средстава.

Фаза реализације модуларно-диференцираног система усавршавања наставника обухвата: 1) правилну и рационалну организацију рада на промјенама (укључити већи број стручњака – педагог, психолог...), 2) сам процес реализације промјена (наставници обавезни да надокнаде пропуштено); 3) увођење усвојених знања и вјештина у наставни процес; 4) перманентно усавршавање наставника за даље промјене и 5) праћење процеса уз ефикасне повратне информације (ниво ефикасности модуларно-диференцираног система усавршавања наставника).

Примјер примјене модуларно-диференцираног система усавршавања наставника

1. *Ретроспектива досадашње примјене иновативних модела наставе* (анализа постојећег стања у школи), нпр. искуства из праксе указују да наставници тешко прихватају промјене, у свом раду се ослањају на стечену рутину и уче тек толико колико је неопходно због иновираних наставних програма (Сузић 2000).

2. *Састанак иницијатора (педагог, стручни актив, директор...) и израда инструментариија којим ће се утврдити постојећи ниво примјене иновативних модела наставе у школи.*

3. *Састанак водитеља са наставницима*

Утврђивање досадашњег нивоа стручног усавршавања наставника.

Компетенције стручног усавршавања:

K1 – компетенција за ужестручну област: српски језик, библиотекарство, математика, информатика, друштвене науке, природне науке, средње стручно образовање, страни језик, умјетност, физичко васпитање,

здравствено васпитање, предшколско васпитање и образовање, управљање, руковођење и норматива;

K2 – компетенција за подучавање и учење;

K3 – подршку развоју личности дјетета и ученика и

K4 – комуникацију и сарадњу из области: васпитни рад, општа питања наставе, образовање дјеце и ученика са посебним потребама, образовање и васпитање на језицима националних мањина.

Наставници ће заједно са водитељима покушати идентификовати предности и недостатке досадашњег властитог рада, те анализирати подручја унапређивања рада (при томе је важно нагласити да наставник није посматрач и пратилац промјена, него активни учесник).

Примјер приоритетних области везаних за стручно усавршавање:

– П1 – превенција насиља, злостављања и занемаривања;

– П2 – превенција дискриминације;

– П3 – инклузија дјеце;

– П4 – развијање комуникацијских вјештина;

– П5 – учење и развијање мотивације за учење;

– П6 – јачање професионалних капацитета запослених;

– П7 – сарадња са родитељима, ученицима и ученичким парламентом;

– П8 – информационо-комуникационе технологије.

Водитељ са сарадницима приступа изради садржаја модула приручник (при изради приручника консултује наставнике и на основу сугестија врши корекције).

4. Водитељ организује рад наставника на модулима

Реализација основног модула – пленарно предавање (упознавање наставника, стручних сарадника са савременом литературом из области иновација у настави, приказ најзначајнијих резултата истраживања). Водитељ креативно води апликативно сазнајно-стваралачке активности наставника. Активности су у функцији њиховог унапређивања (водитељ прихвата наставникова увјерења и ставове, не говори наставницима да гријеше или да не разумију нешто, оставља наставницима времена да размисле, ствари посматра очима наставника, ставља своје мишљење на разматрање и признаје властите грешке). Други модул представља извођење практичних вјежби (радионички облик рада), док трећи модул представља приказ примјера праксе и размјене искустава учесника. Између појединих модула унутар програма/теме наставници рјешавају практичне задатке и самостално раде на одређеним диференцираним домаћим задацима (у складу са условима у школи, интересовањима, нивоу знања...).

5. Примјена усвојених знања и вјештина

– Наставници усвојена знања и вјештине стављају у функцију рјешавања унапријед постављених циљева и задатака.

7. Евалуација ефикасности примјене иновативних модела рада:

– Евалуација и самоевалуација иновативног рада – самоевалуација уз процјену водитеља и самостално (циљ самооцјене јесте критичка анализа и корекција часа, односно дорада сопствене праксе).

Закључак

За Грозданку Гојков (2006) процес интеграције у европски образовни систем (на просторима нашег региона) улази различитим темпом са различитим условима. Искључивости не омогућавају објективно сагледавање добрих и лоших страна, односно реалну процјену шта треба мијењати. Не можемо занемарити чињеницу да ниједан образовни систем није подједнако добар у свим својим сегментима.

Компетенције наставника за иновативни рад представљају теоријско и практично знање, односно комбинацију знања, разумијевања, спретности (вјештина) способности и вриједности. Наставници траже ефикасније путеве мотивације, активности и развоја ученика, прате достигнућа у наставној теорији и пракси (у земљи и свијету), истражују разноврсне појаве и процесе у пракси и на тим основама граде нову стратегију рада. Њихова улога усмјерена је не само на проучавање законитости наставног процеса, него и на проучавање законитости процеса учења и развоја ученика.

Модуларно-диференцирани систем усавршавања наставника повећује теорију и праксу, уважава потребе наставника и захтјеве савремене наставе, односно доприноси цјеловитом развоју наставника (интелектуални, стручни, морални, радни, психосоцијални). Планирање и програмирање модуларно-диференцираног система усавршавања наставника за иновативни рад подразумева одређивање циљева, сакупљање информација, њихову селекцију и приступање изради програма. Реализација програма модуларно-диференцираног система усавршавања наставника обухвата: правилну и рационалну организацију рада на промјенама; сам процес реализације промјена; увођење иновација у наставни процес (активност); перманентно усавршавање наставника за промјене и праћење процеса уз ефикасне повратне информације. Ради тога је неопходна конструктивна сарадња школе и факултета, те обезбјеђивање континуитета и синхронизације у прихватању, употреби и ширењу модуларно-диференцираног система усавршавања наставника.

Литература

- Вилотијевић 2007: М. Вилотијевић, *Иновације у настави*, Београд: Школска књига.
- Влаховић 1993: В. Влаховић, *Трансфер иновација у образовању*, Београд: Научна књига.
- Гојков и други 2006: Г. Гојков и други, *Компетенције учитеља и васпитача*, Вршац: Висока школа струковних студија за образовање васпитача „Михаило Палов“.
- Ђукић 2003: М. Ђукић, *Дидактичке иновације као изазов*, Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине.
- Ердељац 2009: V. Erdeljac, *Mentalni leksikon – modeli i činjenice*, Zagreb: IBIS grafika.
- Zelena knjiga obrazovanja nastavnika u Evropi*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, <http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/green_book-oth-srb-t02.pdf>, прочитано 18. 9. 2010. године.
- Илић 2005: М. Илић, Унапређивање универзитетске наставе у духу болоњског процеса, <<http://www.ilic-m.com/index.php>>, прочитано 18. 9. 2010. године.
- Ковачевић 2012: Б. Ковачевић, Образовање учитеља за примјену дидактичких иновација, у књизи: *Радови, часопис за хуманистичке и друштвене науке*, Бања Лука, 107–120.
- Милијевић 2005: С. Милијевић, Истраживања у методици наставе – основ усавршавања наставника, у: *Иновације у универзитетској настави*, Бања Лука: Филозофски факултет, 325–346.
- Николић 2007: Р. Николић, Нова парадигма практичног оспособљавања будућих учитеља, у: зборнику *Радова Учитељског факултета у Ужицу*. Ужице: Универзитет у Крагујевцу, Учитељски факултет у Ужицу, 93–99.
- Петљак Зекић и други 2013: В. Petljak Zekić i drugi, *Planiranje, organizacija i provedba modularno organiziranog stručnog usavršavanja učitelja razredne nastave – priručnik o stručnom usavršavanju*, Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
- Правилник о стручном усавршавању, оцјењивању и напредовању васпитача, наставника, стручних сарадника и директора у предшколским установама, основним и средњим школама и домовима Републике Српске. *Сл. Гласник РС* 78/06.
- Сузић 2005: Н. Сузић, *Педагогија за XXI вијек*, Бања Лука: Teacher Training Centre.
- Стол, Финк 2000: L. Stoll, D. Fink, *Mijenjajmo naše škole*, Zagreb: Educa.
- Фреире 1993: P. Freire, *Pedagogy of the Oppressed*, New York: Continuum.

Branka S. Kovačević

THE MODULAR-DIFFERENTIATED SYSTEM OF TEACHER DEVELOPMENT FOR AN INNOVATIVE WORK

Summary

In the introductory part, the author states that the system of the professional development of teachers is based on the needs of the society, the theory and practice, and on the teachers themselves. The Modular-differentiated system of teacher development advocates a complete approach to the problems of the professional development of teachers. The paper presents the main features of the modular-differentiated system of teacher development (conceptual definitions, the stages of the work, and the goals of the basic module). The elements of planning the modular-differentiated system of teacher development are directed towards the contents, context, activities and tasks, available time and the course of the proceedings, and the teaching aids and materials as well.

Enclosed to this paper is an example of the application of the modular-differentiated system of teacher development for an innovative work. It has been emphasised that the application of this system of teacher development obeys the society's requirements and the needs of a teacher, connects the theory to practice, and improves the complete development of teacher competences.

ПСИХОСОЦИЈАЛНИ АСПЕКТИ КОНФОРМИЗМА МЛАДИХ

Апстракт: Савремено друштво одликује се све мањом отвореношћу, а алијенација погодује развоју конформизма не само код старијих генерација већ и код младих. Студентска популација је увјек била мјерило прогресивних тенденција у једном друштву. Конформизам (Kisler & Kisler, 1969; Aronson, 2005) се дефинише као "промјена у понашању или увјерењима у правцу групних понашања и увјерења, а која је прозвод стварног или имагинарног групног притиска". Према томе, промјена је прихваћена или одобравана од стране групе; "попуштање групном притиску"; мада, појединац има избора у погледу тога како да се понаша, а то може бити конформистички, независно или антиконформистички. Рот сматра ову дефиницију сувише уском; наводи да до конформирања може доћи због групног притиска, али и зато што се прихвата понашање већине као модел, да би се избјегао напор сопственог тражења одговарајућег понашања у датој ситуацији. Циљ овог рада је испитати ниво конформизма у студентској популацији, те утврдити релације конформизма и димензија личности Великих Пет, као и релације конформизма и социоискусствених варијабли. У истраживању је кориштена Шиберова петостепена скала конформизма са 12 тврдњи, Упитник Великих Пет-BFI (John, Donahue & Kentle, 1991) и упитник за социоискусствена обиљежја. Узорак је пригодан, 339 студента различитих одсјека на Универзитету у Тузли. Резултати истраживања показују статистички значајну корелацију (ниво значајности $p=0.05$) конформизма са 4 од 5 димензија инвентара Великих Пет, осим димензије отворености. Добијени показатељи отварају могућност за корекцију традиционалних схватања конформизма као димензије блиске ауторитарности.

Кључне речи: конформизам, личност, Великих Пет, корелација.

Уводне напомене

Стварност која нас окружује обилује примјерима друштава која се у датом тренутку могу сматрати патолошким. Међутим, данас је далеко више друштава која немају нужно такав префикс мада на далеко дискретнији начин врше спутавајући утицај на младе људе. Сјетимо се само Ничеовог размишљања да усаглашеност са моралним идеалима друштва није увијек идеална (Ниче 1886/2011). Фројд то схвата као сукоб его-индивидуалне свијести са често тирански супер-егом-интернализације друштвеног поретка. Јунг такође, под јаким утицајем Ничеа, указује на тешкоће одвајања себе-индивидуалности од јавно приказаног друштвеног идентитета. Фром (1989: 217) конформизам сматра једним од три основна облика бијега од слободе (пored мазохизма/сaдизма и рушилаштва) и сматра га начином

* miroslavgavric@yahoo.com

преживљавања у савременом друштву. Процес у којем нека особа или група својом присутношћу и понашањем узрокује промјене у доживљавању и понашању друге групе или особе представља социјални утицај. Резултат социјалног утицаја видљив је у промјенама активности, увјерења, ставова, перцепције и другим врстама одговора индивидуе. Једна од посљедица социјалног утицаја је конформизам. Конформизам можемо да дефинишемо као промјену у понашању индивидуе због стварног или замишљеног утицаја других људи. У односу на послушност, конформизам се разликује на два начина: а) обухвата промјену у понашању *у складу са понашањем групе* или социјалном нормом; б) ријеч је о притиску од стране *групе људи*, а не о захтјеву неког појединца. Људи се конформишу социјалним нормама групе у погледу шта су имплицитна и експлицитна правила прихватљивог понашања, вриједности, вјеровања (Deutsch & Gerard 1955, Kelley 1955, Miller & Prentice 1996; в. Аронсон и сар. 2005: 251-297).

Опстајање сваког друштва захтијева одрђени степен *конформизма* у односу на социјалне норме; друштво тражи од људи да се *повинују* (искажу послушност) захтјевима које пред њих постављају и да се, понекад, *покоравају* ауторитетима. Социјални утицај појединаца може спремно да прихвата, свјесно или несвјесно, или да га са већим или мањим степеном отпора одбацује. Једна од карактеристичних одлика савременог друштва је све мања отвореност и општа алијенација што погодује развоју конформизма. Популација на којој се најбоље сагледавају социјални утицаји су млади, а они најжалост представљају једну од најрањивијих група у процесу транзиције (Kovatcheva 2002; в. Михајловић 2004: 17–39). Студентска популација је увијек била мјерило прогресивних тенденција у једном друштву. Данас је јавност забринута степеном конформизма који постоји у друштву тако да су акције “протеста” ријетке и поред евидентно тешких услова живота.

Конформизам

Конформизам (Keisler & Keisler 1972; в. Пенингтон 2004: 247) дефинише се као „промјена у понашању или увјерењима у правцу групних понашања и увјерења, а која је прозвод стварног или имагинарног групног притиска.“ Према томе, промјена је прихваћена или одобравана од стране групе, долази до „попуштања групном притиску“; мада, појединац има избора у погледу тога како да се понаша – конформистички, независно или антиконформистички (Crutchfield 1955; в. Пенингтон 2004: 247). Рот (2010: 341) наводи да до конформисања може доћи због групног притиска, али и зато што се прихвата понашање већине као *модел*, да би се избјегао напор сопственог тражења одговарајућег понашања у датој ситуацији. Шибер (1998: 163) наглашава да је конформиста појединац који није вољан да на себе преузме ризик залагања за нешто ново, којем је основни циљ лична сигурност и неповредивост, а не промјена, стварање и борба. Шибер (1998:

169) наводи да изворе конформизма треба тражити у урбанизацији савременог друштва, доминацији средстава масовних комуникација, наглим промјенама културних образаца, те поларизацији друштва. Имајући у виду наведено, видимо да социјални психолози превасходно наглашавају социјалну функцију конформизма у друштву у цјелини. Међутим, поимање конформизма може се посматрати и са когнитивне функције, као што је то случај у истраживањима Шерифа и Аша (ситуације опажања и процјењивања).

Шибер (1998: 162) наводи два значења појма конформизам:

1. *Конформизам означава социјалну интеракцију* – Конформисање друштвеним нормама, сарадња међу припадницима групе и одговорност за заједничке циљеве основни су резултати социјалне интеракције. Свако друштво тежи да их институционализује као културне вриједности и да, процесом социјализације, формира појединца који је у основи конформиста, кооперативан и социјално одговоран. Појединац се прилагођава облицима понашања које од њега очекују родитељи, вршњаци, школа и сви разни облици друштвеног дјеловања. У том контексту, конформизам значи друштвену прилагодљивост, прихватање заједничких вриједносних система и норми понашања. Овако схваћен, конформизам је претпоставка заједничке егзистенције, међусобних односа у друштву, узајамног поштовања и толеранције.

2. *Конформизам омогућава стабилност али онемогућава промјену.* У кризним друштвеним ситуацијама, када је нарушена равнотежа друштвених односа и социјално условљених веза и када се ствара јаз између човјека и ситуација, конформизам је препрека друштвеним промјенама. У овом смислу, значење конформизма је негативно, као некритичко прихватање норми и понашања без сопственог осмишљавања чињеница, личног става, као прикривање властитих интереса и слабости урањањем у безличност групе.

Ова два значења се не искључују и не треба их посматрати као међусобно супротстављене полове једног континуума. Ријеч је о двије квалитативно различите појаве – потреба прихватања одређених облика понашања као претпоставке реализације заједничких вриједности, с једне и потреба за самосталношћу критичким преиспитивањем садржаја социјализације као претпоставком даљег развоја, с друге стране.

У својој анализи односа појединца и околине Звонаревић (1976: 287) полази од два основна питања:

а) Колико понашање појединца задовољава њега самог и његове потребе?

б) Колико понашање појединца задовољава захтјеве социјалне средине у којој појединац живи?

Табела 1. Звонаревићев приказ *конформизма*

Понашање појединца задовољава појединца	Понашање појединца задовољава социјалну средину		
	ДА		НЕ
	ДА	Прилагођено понашање – конформизам	Нонконформистичко понашање
	НЕ	Неуротско понашање	Психотичко понашање

Према Звонаревићу (1976: 287) ако су задовољни и појединац и социјална околина, тада се ради о прилагођеном понашању, односно конформизму, а ако је појединац задовољан својим понашањем а околина није, тада се ради о неконформистичком понашању. Остали случајеви (када појединац није задовољан својим понашањем, без обзира на вредновање околине) припадају, по Звонаревићевом мишљењу, подручју неуротског и психотичног понашања.

У Ериксоновој теорији идентитета (Хол, Линдзи 1983: 99-121), сваки појединац има јединствен осјећај сопственог идентитета и стога је често у конфликтној ситуацији: између потребе да очува сопствено осјећање идентитета и независности као индивидуе, с једне – и притиска, захтјева или очекивања околине да послуша, конформише се и/или покори жељама осталих људи, преовлађујућим нормама или стандардима, с друге стране. Јасно је да појединац перципира да уколико одбије конформизам пријети му „одмазда” која може бити најблажег степена (одбацивање) до најозбиљнијег „сукоба са законом, односно државом”. Евидентно је да ова перцепција није иста код цијеле популације и да варира услед дјеловања низа фактора, од личних до социодемографских.

Појединац током процеса социјализације учи обичаје, вриједности, језик и остале карактеристике околине у којој живи. У раном дјетињству највећи утицај на дијете имају родитељи, а са развојем шири се социјална мрежа и у њу се укључују други извори утицаја; односно агенси социјализације, као што су: вршњаци, учитељи, медији, радне колеге и др. Адоlescенција је раздобље тражења властитог идентитета и стицања личне аутономије. Како се мијења однос адолесцента с родитељима, улога вршњака у психосоцијалном развоју постаје све већа (Brown 1990, Fine и сар. 1990; Steinberg, Silverberg 1986; в. Дуркин 1995). На адолесцентном узрасту значајан утицај има припадност групи (Лацковић-Гргин 2006). Палмонари (1989, в. Дуркин 1995) у опсежном истраживању на 600 адолесцената доби од 16 до 18 година, налази да се 90% испитаника осјећа припадницима неке вршњачке групе, углавном неформалног облика. Бити прихваћен у гру-

пи често значи конформисати се. На овом узрасту сличност и склад са члановима групе исказује се сличним одијевањем, учешћем у заједничким активностима у и изван школе, сличним преференцијама провођења слободног времена и односом према другим групама. Родитељев савјет преовладава у озбиљним областима које се тичу будућности, избора професионалног одређења, важнијим одлукама и ситуацијама у животу. Вршњаков савјет биће поштован у разматрању стила и начина провођења слободног времена, облачења, врсте музике, понашања, у свакодневним дилемама и одређењима (Васта и сар. 1997). Конформисање може имати и позитивне и негативне учинке на развој вриједности и понашања младих. Хоће ли тај исход бити позитиван или негативан највише зависи од вриједности које баштини група.

Експериментална истраживања конформизма

Шериф (1936 в. Аронсон и сар. 2005: 255-257) је у експерименту са оптичком илузијом, тзв. „аутокинетичким ефектом“: показао да се људи конфрмишу групним нормама када се нађу у веома нејасним или новим ситуацијама. У Шерифовом експерименту испитаницима је у мрачној соби на екран удаљености 457 центиметара пројектована свијетла тачка – у тим условима непомицна тачка изгледа као да се помјера. Од субјеката је тражено да процијене опсег „помјерања“ тачке у центиметрима. Када су субјекти били сами у соби, њихове процјене показивале су велику варијабилност. Међутим, када се од истих особа тражило да понове задатак оне су формирале свој сопствени стандардни опсег процјене у који су се све њене процјене уклапале; међутим, између појединаца постојале су велике разлике у величини тог стандардног опсега (од 2,5 до 25 центиметара). У сљедећем кораку, када је у соби било више особа (двје чије су процјене претходно биле сличне и једна чије су се процјене веома разликовале) и када је од њих тражено да гласно саопштавају своје појединачне процјене кретања тачке – долазило је до уједначавања процјена: појединац који се раније разликовао у процјенама приближио се процјенама остале двојице. Према Шерифу, он се конформисао са групном нормом. У експериментима у којима је одмах уведена група субјеката (који нису сви претходно формирали свој „референтни оквир процјене“) – значи, један „нов“ и два „искусна“ субјекта – долазило је до прилагођавања процјена у правцу процјена које је давала већина.

На основу ових истраживања Шериф извлачи далекосежне закључке о понашању појединца у групи. Прво указује на појаву *конвергенције*, односно судови и норме појединаца када су у групи и оцјењују исте објекте конвергирају једни другима и постају слични. Конвергенција која је коначни резултат приближавања није просјек појединачних оцјена, пошто је утицај неких чланова групе већи од утицаја других. Образује се сличан суд и слична норма односно *општа или групна норма*. Образовање заједничке

норме настаје брже ако појединци нису претходно формирали своје индивидуалне норме, када касније, пошто су формирали заједничку норму, сами без присуства других реагују, чланови групе понашају се у складу са формираном нормом. Групне норме представљају компромис чланова групе на основу одступања од ранијих индивидуалних норми. Потоња истраживања других аутора открила су да појава „колективне норме“ није тако аутоматски процес како је Шериф претпостављао.

Утицај групе на конформисање са претходно формираним нормама, односно информациони социјални утицај, биће већи:

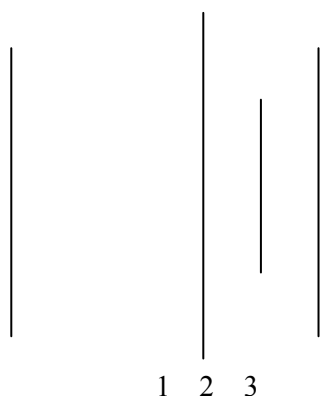
- што је већа нејасност ситуације и мање искуство појединца са таквом ситуацијом;

- када се појединци у групи доживљавају као блиски (пријатељи) или ако се опажају као слични;

- када су субјекти увјерени да је феномен који процијењују стваран, а не само оптичка илузија (када им се унапријед каже да је то оптичка илузија, конвергенција у процјенама је мања).

Аш (1951, 1956 в. Аронсон и сар. 2005: 264-267) провео је низ класичних истраживања испитујући параметре нормативног социјалног утицаја. За разлику од Шерифовог истраживања, Аша је интересовало како ће се људи понашати у потпуно јасној ситуацији, односно да ли ће своју перцепцију подвргнути суду социјалне средине или ће истрајати у свом самосталном суду. Експериментални образац састојао се у презентовању субјектима (студентима) једне линије стандардне дужине и три линије које је требало поредити са њом (Слика 1). Субјекти су имали једноставан задатак да процијене која од три линије је најближа по дужини стандардној.

Слика 1. Ашова експериментална парадигма (Аш 1956: в. Аронсон и сар. 2005: 265)

Стандардна линија

Линије за поређење

Да би проучавао конформисање групном притиску, Аш је доводио своје (наивне) субјекте у собу гдје је било још шесторо људи (његових сарадника који су били инструкисани како да дају процјене). Требало је да сви гласно саопште коју од три линије сматрају по дужини истом или најсличнијом у односу на стандардну. „Наивни“ субјекти су постављени на крај реда, тако да су могли да чују претходне процјене свих других и тек онда да дају своју процјену. Код прва два задатка „инструкисани“ субјекти су давали исправан одговор, а код свих сљедећих примјера сви су давали погрешан одговор. Контролна група студената давала је процјене дужине линија у ситуацији одсуства групног притиска. Субјекти из контролне групе у 98% случајева давали су тачан одговор, међутим у присуству јединствене групе која је намјерно давала погрешне процјене 76% субјеката се бар једном сложило за нетачним процјенама већине; 8% се сваки пут сложило; просјечно, субјекти су се конформисали процјенама већине између 4-5 пута у 12 покушаја. Након експеримента, Аш (1955, в. Аронсон и сар. 2005: 266) је интервјуисао сваког субјекта: они који су се конформисали износили су различите разлоге свог понашања (да је група у ствари била у праву, да нису хтјели да испадну „будале“, да нису жељели да покваре налазе експеримента, да нису жељели да унесу дисхармонију и конфликт у групу). Они који се никада нису конформисали (24%) изјавили су или да су били увјерени у своју процјену, или да су мислили да су други у праву, али нису могли да се сложе јер они сами нису тако видјели. Према томе, није се промијенила перцепција под утицајем слијепе сугестије већине или ауторитета, већ су субјекти рационализовали своје конформисање. Према аутору, у основи ове појаве је когнитивни, а не перцептивни процес (степен увјерености у свој суд). Аш је варирао број присутних особа и показало се да је утицај једне особе веома мали, али и да се додатни утицај, послје броја од четири особе, значајно не повећава. Такође, број конформисања се смањивао уколико је разлика у дужини линија била очигледнија, тежи и нејаснији задаци произвели су више конформисања, као и ако се међу инструкисаним субјектима издавајао неко ко би, ипак, давао коректне процјене. На крају, у својим закључцима, Аш није тврдио да је погрешно конформисање у овом смислу доминантан или типичан одговор појединаца, већ само указује на то да се оно у таквим ситуацијама појављује.

У неким каснијим експериментима других истраживача, у којима од субјеката није тражено да јавно изнесу свој суд (сједили су у одвојеним кабинама) – конформисање је било знатно мање (Crutchfield 1955 в. Пенингтон 2004: 249-250). То говори у прилог тези коју износи Келман (1958, в. Пенингтон 2004: 250) – да је ријеч о дјеловању различитих процеса конформисања када се суд износи јавно, односно приватно: јавном пристајању и приватном усвајању (интернационализацији). Јавно пристајање – јавно се конформише групним нормама, али приватно подржава друкчије мишљење; појединац је овдје под нормативним притиском да се конформише. Интернационализација или приватно прихватање јавља се када појединац вјерује да

је група у праву и прихвата та увјерења лично; овдје је ријеч о информационом притиску, јер група пружа информације о реалности коју треба интерпретирати. Што је ситуација нејаснија, већи је информациони притисак; што је ситуација јаснија, већи је утицај нормативног притиска ка конформисању.

Фактори који утичу на конформисање:

а) нормативни социјални утицај је већи у ситуацијама *лицем-у-лице* него када се људи изјашњавају приватно (Deutsch, Gerard 1955 в. Пенингтон 2004: 251);

б) *привлачност групе* за појединца, односно што је група привлачнија веће је конформисање (Festinger, Schachter i Back 1950, в. Пенингтон 2004: 251);

в) *референтност групе* – групе које нам се допадају и са којима се поредимо имају посебно снажан социјални утицај на конформисање (Newcombe 1943, в. Пенингтон 2004: 251);

г) људи који имају *високо самопоштовање* се мање конформишу (Станг 1973, в. Пенингтон 2004: 251);

д) људи који себе сматрају *компетентним* у некој области мање се конформишу од оних који себе сматрају некомпетентним, па се мање образовани више конформишу (Weisenthal и сар. 1976, в. Пенингтон 2004: 251);

ђ) *поткрепљење* (награда) појачава конформизам (Endler 1966, в. Пенингтон 2004: 251);

ж) *одсуство консензуса у оквиру већине* смањује конформисање појединца. Ако процјене неког у оквиру инструисане групе субјеката одступају од осталих, група у којој постоје „дисонантни гласови“ умањује конформисање (Morris, Miller 1975, в. Пенингтон 2004: 252);

з) страх да ће неко бити идентификован као онај ко одступа од већине донекле повећава конформисање. Када се субјекту саопште процјене других и уједно му се укаже на то да ће његове процјене бити саопштене другима (Allen, Levine 1971, в. Пенингтон 2004: 251).

Вилис (1963, в. Шибер 19848: 183-184) разликује три основна типа конформизма: нормативни, информативни и „подилазећи“ конформизам.

Нормативни конформизам – подразумијева непосредни групни притисак, постојање манифестне групне норме и вриједности у чијем се склопу одређени видови понашања награђују, а други кажњавају. Присутан је када група има непосредну важност за појединца. Два су облика испољавања: а) *интересни* (инструментални) – кад је појединац свјестан награде и казне, а опасно је не слагати се са групом. Он се саглашава са групом све дотле док опажа ситуацију пријетње, али се интимно, у себи, не слаже и б) *искрени* – када се појединац и јавно и приватно (интимно) слаже са групом, а слагање је стабилно и трајно и онда када не постоји групни притисак. У основи је *интернализација* групних норми.

Информациони конформизам – постоји у ситуацијама које су нејасне, неодређене, амбивалентне, у којима појединац нема сигурну основу за самостално просуђивање. Пошто је несигуран, појединац тражи ослонац у неком ауторитету и поводи се за онима за које мисли да познају проблем.

Подилазећи конформизам – постоји онда када појединац жели да буде прихваћен и признат од стране других, мада не постоји групни притисак. Посебно се јавља у ситуацијама хијерархијске структуре и зависности појединца. Антиципативна социјализација – усвајање понашања везаног за одређене улоге или статус који се тек очекују.

Антиконформизам означава ситуацију када појединац инсистира на разлици између себе и групе, па тако ни он ни његово понашање нису независни од групе. Међутим, прави неконформизам заснива се на свијести и процјени, на повјерењу у личне могућности.

Великих пет модел личности

У схватању савремених истраживача *личност* може се дефинисати као релативно трајни сплет особина које чине појединца јединственим, те чине његово понашање и доживљавање досљеднијим (Џон, Сривастава 1999: 102-138). *Великих пет* „Big Five“, модел личности је заснован на Голтоновој *лексичкој хипотези* из 1884. године коју први егзактно и јасно дефинише Кател (1943, в. Кнежевић и сар. 2004: 13). Лексичка хипотеза претпоставља да ће најважније индивидуалне разлике у људским трансакцијама бити забиљежене као засебне ријечи у неким или свим свјетским језицима. Другим ријечима, претпоставља се да се психолошка и социјална ствараност на одговарајући начин рефлектују кроз језик. Према лексичком приступу, постоје два основна критеријума према којима се идентификују важне особине личности – фреквенција синонима и кроскултурална универзалност. Критеријум фреквенције синонима значи да, што више ријечи постоји за неку особину, то је она важнија у описивању индивидуалних разлика. Критеријум кроскултуралне универзалности односи се на чињеницу да ће, уколико је нека особина врло важна, то више језика имати ријечи за њу. Пет димензија личности овог модела су изведене из (Кнежевић и сар. 2004: 20):

- анализе језика која почива на логици лексичке хипотезе,
- компарације и реевалуације емпиријских података са различитих упитника личности и скала евалуације,
- резултата факторско-аналитичких студија самоописа личности и описа од стране других.

Димензије *Великих пет* модела личности представљају личност у најопштијем и најапстрактнијем нивоу, а свака од пет димензија (Неуротицизам, Екстраверзија, Отвореност, Сарадљивост, Савјесност) укључује велики број специфичних карактеристика личности. *Неуротицизам* се односи на начин емоционалног реаговања према околини, па разликујемо при-

лагођеност или емоционалну стабилност од неприлагођености и неуротизма. Високи резултат на овој димензији имају особе које су сталожене, смирене, опуштене и непоколебљиве, а низак резултат на овој димензији имају особе које су анксиозне, забринуте, несигурне, потиштене и непримјерених емоционалних реакција. *Екстровертија* се односи на квантитет и интензитет интерперсоналних интеракција, на ниво активности, тражења искустава, позитивну емоционалност, топлину и доминантност. Екстроверти су социјабилни, али и асертивни, активни и причљиви. Они воле узбуђење и стимулацију, и по природи су весели, оптимистични и пуни енергије. Интроверти су резервисане, повучене, конвенционалне и тихе особе. *Отвореност* подразумева активну имагинацију, естетску сензитивност, интрацептивност, преференцију различитости, интелектуалну радозналост и независност мишљења, потребу за промјенама и усмјереност ка осјећајима. Затворени су склони конвенционалном понашању и конзервативног су изгледа и држања. Они преферирају познато у односу на ново, а емоционалне реакције су им углавном пригушене. *Угодност* се односи на квалитет интерперсоналних интеракције и ступен складности односа с другим особама. Особе које постижу високи резултат на димензији Угодности су привржене, меког срца, повјерљиве, склоне помагању и алтруистичне. С друге стране, особе које постижу ниски резултат на овој димензији су циничне, грубе, сумњичаве, непристојне, егоистичне, антагонистички и такмичарски настројене. *Савјесност* се односи се на степен у којем особа уважава друге особе приликом доношења одлука и осликава способност контроле импулса. Особе које постижу високе резултате на овој димензији су организоване, поуздане, вриједне и одговорне; док су особе са ниским резултатом на овој димензији немарне и непоуздане, бесциљне, лијене и безбрижне (Кнежевић и сар. 1997: 7-40).

Циљеви и задаци истраживања

Основни проблем истраживања односи се и на експлорацију конформизма у студентској популацији младих у Босни и Херцеговини. Специфични проблем истраживања представља испитивање релације конформизма и димензија личности модела *Великих пет*, као и релације конформизма и социоискуствених варијабли.

Истраживање има два основна задатка:

1. Утврдити да ли постоје и какав је однос конформизма и димензија личности модела *Великих пет* у посматраном узорку.
2. Утврдити да ли постоје и какав је однос конформизма и социоискуствених варијабли (пол, град/село, врста брака, година студија, година старости, материјална примања, образовање оца и образовање мајке) у посматраном узорку.

Хипотезе истраживања

Хипотезе истраживања се сагледавају као:

Х1 Постоји статистички значајна разлика димензија личности модела *Великих пет* и конформизма у посматраном узорку.

Х2 Постоји статистички значајна разлика социоискуствених варијабли (пол, град/село, врста брака, година студија, година старости, материјалних примања, образовања оца и образовања мајке) посматраног узорка и конформизма.

Узорак, инструменти и методе истраживања

Узорак је кориштен за шире испитивање, а ријеч је о пригодном узорку од 339 студента, треће и четврте године, различитих одсјека на Филозофском факултету Универзитета у Тузли. У узорку је 34,7 % мушкараца (N=117) и 65.3 % жена (N= 220). Испитивање је обављено у првој половини 2013. године. Детаљан приказ узорка налази се у Табели 2.

Табела 2. Структура узорка

Узорак испитаника	Фреквенције	Проценти %
Пол		
Мушки	117	34,70
Женски	220	65,30
Старост у годинама		
20-25 год.	300	88,50
25-30 год.	29	8,60
Преко 30 год.	10	2,90
Средина одрастања		
Град	148	43,90
Село	189	56,10
Материјалне прилике/примања		
До 500 КМ	64	19,20
До 1000 КМ	159	47,60
До 1500 КМ	57	17,00
Преко 1500 КМ	54	16,20
Образовање оца		
ОШ	22	6,60
ССС	243	72,50
ВШС	31	9,30
ВСС	33	9,90
Мр или Др	6	1,80
Образовање мајке		
ОШ	91	26,90
ССС	209	61,80
ВШС	22	6,50
ВСС	15	4,40
Мр или Др	1	0,30
Врста брака родитеља		
Није мјешовити брак	320	95,00
Мјешовити брак	17	5,00
Година студија		
Трећа година	212	62,50
Четврта година	127	37,50

У овом истраживању коришћени су следећи инструменти:

Шиберова (1984: 198) петостепена *Скала конформизма* са 12 тврдњи које означавају изразито и некритично прихватање групних норми без властитог осмишљавања чињеница и личног става, те утапање у безличност групе. Од испитаника је тражено да изразе степен слагања или неслагања с одређеном тврдњом на петостепеној скали Ликертовог типа формата у распону од потпуног неслагања (1 = уопште се не слажем) до потпуног слагања (5 = у потпуности се слажем). Хомогеност скала провјерена је фак-

торском анализом под компонентним моделом уз варимакс-ротацију, а њихова унутрашња поузданост израчуната је Кронбаховим коефицијентом у ранијим истраживањима (Шибер 1984, 1998, Шрам 2008: 49-66).

За мјерење црта петофакторског модела личности кориштен је *Великих пет инвентар* (BFI, Big Five Inventory) који се састоји од 44 ајтема, а конструисан је за ефикасно и брзо мјерење димензија петофакторског модела када не постоји потреба за диференцираним мјерењем појединих фактора (Дон и сар. 1991). Превод и емпиријска провјера БФИ-а направљени су уз одобрење аутора о примјени упитника у истраживачке сврхе на подручју БиХ. Инвентар личности ВФИ развијен је са циљем да омогући репрезентативан приказ *Великих пет* црта личности (Екстровеизије, Угодности, Савјесности, Неуротицизма и Отворености) обједињујући резултате претходних студија о томе шта сачињава основне димензије и базирајући се на опису црта које је понудио Дон (1990). Процјењивање се обавља на скали Ликертовог типа од 1 до 5 и изражавају степен слагања/неслагања с тврдњом од „потпуно нетачно” (1) до „потпуно тачно” (5). На узорцима испитаника из САД-а и Канаде, поузданост скала, мјерена алфа коефицијентом, креће се од .75 до .90 (Дон и сар. 2008). Хампсон и Голдберг (2006) су на узорку испитника средње животне доби забиљежили просјечну поузданост (мјерену тест-ретест методом) од .74. Поузданост од .72 забиљежена је и у истраживању Гаврића (2013: 89).

Обрада података урађена је у програмском пакету SPSS for Windows version 12. Примјењени су они статистички поступци који су били најадекватнији за природе дистрибуција добијених истраживачких резултата. У статистичкој обради кориштене су методе дескриптивне статистике за утврђивање битних аспеката узорка. Примјењена је биваријантна статистика за мјерење значајности разлика међу сегментима укрштених варијабли, χ^2 -тест, те Спирманов коефицијент корелације. Хипотезе су тестиране на нивоу значајности од $p \leq 0,01$ и $p \leq 0,05$.

Резултати

Дескриптивне статистичке вриједности за скале конформизма и *Великих пет* инвентара личности (БФИ) представљене су у Табели 3. На скали конформизма, испитаници су постигли просјечни резултат 2.64 уз стандардну девијацију 0.60. Асиметрија (3.26) и спљоштеност (0.55) указују на позитивну асиметричну дистрибуцију. Колмогоров-Смирновљевим тестом утврђено је да је дистрибуција асиметрична. Када су у питању супскале *Великих пет* инвентара личности (БФИ), испитаници су на скали екстровеизије постигли просјечни резултат од 3,72 уз стандардну девијацију од 0,50. Асиметрија и спљоштеност указују на асиметричну дистрибуцију резултата. Колмогоров-Смирновљевим тестом ова претпоставка је и потврђена. На скали угодности испитаници су постигли просјечни резултат 3,58 уз стандардну девијацију од 0,42. Асиметрија (-4.21) и спљоштеност (16.41) указују

на асиметричну расподелу резултата, што је потврђено Колмогоров-Смирновљевим тестом. На скали савјесности просјечни резултат износио је 3,63 уз стандардну девијацију од 0,42. Асиметрија (-1.86) и спљоштеност (2.72). На скали неуротицизма испитаници су постигли просјечни резултат 3,48 уз стандардну девијацију 0,46. Асиметрија (-2.00) и спљоштеност (1.08) указују на асиметричну расподелу резултата што је потврђено Колмогоров-Смирновљевим тестом. На скали отворености испитаници су постигли просјечни резултат 3,75 са стандардном девијацијом 0,60. Асиметрија (-5.56) и спљоштеност (-5.43) указују на асиметричну дистрибуцију, што је потврђено Колмогоров-Смирновљевим тестом.

Табела 3. Описни показатељи за скале конформизма, екстраверзије, сарадљивости, савјесности, неуротицизма и отворености

	М	Мд	СД	Мин.	Мах.	Асиметрија	Сплљоштеност	Н
Конформизам	2,64	2,58	0,60	1,00	4,67	3,26	0,55	322
Екстраверзија	3,71	3,75	0,50	1,38	5,00	-4,50	5,29	337
Угодност	3,58	3,56	0,42	1,00	4,78	-4,21	16,41	339
Савјесност	3,63	3,67	0,42	1,78	4,89	-1,86	2,72	337
Неуротицизам	3,48	3,50	0,46	1,88	4,75	-2,00	1,08	339
Отвореност	3,75	3,80	0,60	1,00	5,00	-5,56	5,43	336

Повезаност конформизма и димензија личности *Великих пет*

Будући да је већина дистрибуција асиметрична и користила се непараметрија, за тестирање прве хипотезе, односно израчунавање повезаности између конформизма и особина личности према моделу *Великих пет*, кориштен је Спирманов коефицијент корелације, јер има највећу статистичку моћ. Спирманова корелациона матрица конформизма и димензија личности Великих представљена је у Табели 4.

Као што се може видјети у Табели 4, утврдили само како постоји статистички значајна повезаност на нивоу 0,05 конформизма и димензија Екстраверзије $H(320)=0,114$, $p=0,04$; Неуротицизма $H(322)=0,135$, $p=0,02$; Угодности $H(322)=0,109$, $p=0,05$; те димензије Савјесности на нивоу 0,01 $H(321)=0,141$, $p=0,01$. Међутим, Спирман ранг корелацијом нисмо утврдили да постоји статистички значајна повезаност на нивоу значајности 0,05 варијабли конформизма и димензије Отворености $H(320)=-0,098$, $p=0,08$.

Табела 4. Коefицијенти корелације варијабле конформизма и пет супскала БФИ (екстраверзија, угодност, савјесност, неуротицизам, отвореност).

		Екстра- верзија	Угод- ност	Савје- сност	Неуроти- цизам	Отворе- ност
Конформи- зам	Спир- ман ρ	.114*	.109*	.141**	.135*	-,098
	П	0,04	0,05	0,01	0,02	0,08
	Н	320	322	321	322	320

* Корелација је статистички значајна на нивоу $p=0.05$

** Корелација је статистички значајна на нивоу $p=0.01$

Статистичка анализа конформизма и социоискуствених варијабли

Како бисмо утврдили постоји ли статистички значајна разлика у конформизму, с обзиром на социоискуствене варијабле (пол, град/село, врста брака, година студија) наших испитаника, користили смо Mann-Whitney U тест који је алтернатива т-тесту независних узорака. Резултати су приказани у Табели 5.

Mann-Whitney U тестом утврдили смо да постоји статистички значајна разлика конформизма и пола ($N=320$) $U=9576.5$, $p=0.023$ и конформизма и врсте брака – мјешовити или једнонационални ($N=320$) $U=1674$, $p=0.035$. Mann-Whitney U тестом утврдили смо, такође, да не постоји статистички значајна разлика конформизма и мјеста становања – град/село ($N=319$) $U=10399$, $p=0.100$ и конформизма и године студија ($N=322$) $U=10790$, $p=0.074$. На основу ових резултата можемо закључити како постоје полне разлике у конформизму, односно студенткиње су се показале склоније конформисању од студената. Такође, студенти из мјешовитих бракова су склонији конформисању од студената из једнонационалних бракова.

Табела 5. Значајност разлика варијабле конформизма и социодемографских варијабли (пол, град/село, врста брака, година студија)

		Пол	Град /село	Врста брака	Година сту- дија
Конформизам	Mann- Whitney U	9576.5	10399	1674	10790
	П	0,023	0,100	0,035	0,074
	Н	320	319	320	322

Како бисмо утврдили постоји ли статистички значајна разлика у конформизму с обзиром на остале социоискуствене варијабле (година ста-

рости, материјалних примања, образовања оца и образовања мајке) користили смо Kruskal-Wallis X тест, који је непараметријска алтернатива једнофакторској анализи варијансе различитих група. Резултати су приказани у Табели 6.

Према добијеним резултатима Kruskal-Wallis X тест није открио статистички значајну разлику конформизма и година старости ($\chi^2=0.495$, $df=2$, $n=322$, $p=0.781$), материјалних примања ($\chi^2=4.163$, $df=3$, $n=318$, $p=0.244$), образовања оца ($\chi^2=1.616$, $df=4$, $n=318$, $p=0.806$ и образовања мајке ($\chi^2=3.086$, $df=4$, $n=321$, $p=0.544$). На основу ових показатеља можемо закључити како не постоји статистички значајна разлика у конформизму и наведених социоискуствених варијабли. Милас и Римац (1996: 998) су раније добили значајну везу између конформизма и образовног те породичног статуса. Међутим, ранија истраживања указују да се ауторитарно конформистички склоп личности чешће јавља код породичних људи, с већим бројем дјеце, нижег образовања и нешто нижег материјалног статуса (Адорно и сар. 1950, в. Милас, Римац 1996: 998).

Табела 6. Значајност разлика варијабле конформизма и социодемографских варијабли (година старости, материјалних примања, образовања оца и образовања мајке)

		Године старости	Примања	Образовање оца	Образовање мајке
Конформизам	$\chi^2=$	0.495	4.163	1.616	3.086
	$df=$	2	3	4	4
	П	0,781	0,244	0,806	0,544
	Н	322	318	318	321

Закључна разматрања

У савременом друштву у којем живимо, конформизам дефинисан као „промјена у понашању или увјерењима у правцу групних понашања и увјерења, а која је прозвод стварног или имагинарног групног притиска“ једна је од чињеница која представља изазов за објашњење од стране различитих истраживача, а наручито социјалних психолога.

Добијени резултати овог истраживања указују да конформизам има јаку личну димензију, односно резултати показују статистички значајну корелацију конформизма са 4 од 5 димензија инвентара *Великих пет*. Ранија истраживања, такође, указују на постојање везе између „ауторитарног конформизма” и модела Big Five у простору уоквиреном димензијама савјесности, угодноности и смањене отворености према искуству (Риман и сар. 1993). Димензију савјесности која се односи на степен у којем одређена особа уважава друге особе приликом доношења одлука и означава особине које се манифестују код социјалне контроле импулса, те оне које се манифестирају приликом извршавања одређених задатака, иначе још називају

Конформизам. Стога, јасно је да је претпостављена корелација добијена мада не и за димензију отворености. Изненађује податак да не постоји повезаност конформизма и отворености, што, имајући у виду снажну везу димензије отворености и интелигенције, упућује на преиспитивање ранијих спознаја да је конформизам повезан са нивоом образовања и социјалним статусом.

Утврђена је статистички значајна разлика конформизма и пола, те врсте брака, али не и конформизма и врсте средине у којем студент живи и године студија. Резултати указују на постојање статистички значајних разлика конформизма међу половима у нашем друштву. Интерпретација иде у правцу опстајања јасних полних улога, чиме се потврђује јак утицај традиционалне социјализације и социодемографских варијабли. Условно треба узети у обзир добијену повезаност са варијаблом врста брака (једнонационални/мјешовитих) усљед малог подузорка мјешовитих бракова. Добијени показатељи отварају могућност за корекцију традиционалних схватања конформизма као димензије блиске ауторитарности.

Такође, утврђено је да не непостоји статистички значајна разлика конформизма и социодемографских варијабли (године старости, примања, образовање родитеља) што је податак који се налази и у сличним студијама у окружењу. Тако, Милас и Римац (1996) у свом истраживању у Хрватској јасно показују да материјални статус не обликује ауторитарну и конформистичку личност у ранијој доби, односно да материјални услови не играју никакву улогу у усвајању ауторитарно-конформистичког склопа, барем не до четрдесете године. Потом потенцирају како је узрочност обрнута, односно да ауторитарне, конформистичне и ригидне особе имају нешто мање успјеха у стицању материјалног богатства у односу на особе друкчијих особина.

Литература

- Аронсон и сар. 2005: Е. Aronson, Е. D. Wilson, R. M. Akert, *Сocijalna psihiologija*, Zagreb: Mate.
- Васта и сар. 1997: R.Vasta, M.M.Haith, S.A. Miller, *Дјеџија психологија*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Гаврић 2013: М. Gavrić, Relacija religiozne orijentacije i osobina ličnosti, *Zbornik radova III kongresa psihologa BiH sa međunarodnim učešćem* Mostar, Široki Brijeg: Logotip.
- Дуркин 1955: K. Durkin, *Developmental social psychology: from infancy to old age*, Oxford: Blackwell publishing.
- Звонаревић 1976: М. Zvonarević, *Сocijalna psihologija*, Zagreb: Školska knjiga.
- Кнежевић и сар.1997: Г. Кнежевић, Б. Радовић, и Г. Опачић, Евалуација "Big Five" модела личности кроз анализу инвентара личности НЕО ПИ-Р, *Психологија*, Вол. 30, 1-2, Београд.

- Кнежевић и сар. 2004: Г. Кнежевић, Т. Цамоња-Игњатовић, Д. Ђурић-Јочић, *Петофакторски модел личности*, Београд: Центар за примењену психологију.
- Лацковић-Гргин 2006: К. Lacković-Grgin, *Psihologija adolescencije*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Милас, Римац 1996: G. Milas, I. Rimac, *Odnos društvenog statusa i temeljnih dimenzija ličnosti*, Zagreb: Institut za primijenjena društvena istraživanja, god. 5, br. 5-6 (25-26), 991-1007.
- Михајловић 2004: С. Михајловић, Одузимање будућности – омладина Србије у водама транзиције, у: *Млади загубљени у транзицији*, Београд: Центар за проучавање алтернатива.
- Ниче 1886/2001: Ф. Ниче, *С оне стране добра и зла, Генеалогичка морала*, Београд: Дерета.
- Пенингтон 2004: D.C. Pennington, *Osnove socijalne psihologije*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Риман и сар. 1993: R. Riemann, C. Grubich, S. Hempel, S. Mergl, M. Richter, Personality and attitudes towards current political topics, *Personality and Individual Differences*, 15, 313-321.
- Рот 2010: Н. Рот, *Основи социјалне психологије*, Београд: Завод за уџбенике.
- Фром 1989: Е. Фром, *Бекство од слободе*, Београд: Нолит.
- Хампсон, Голдберг 2006: S. E. Hampson, L. R. Goldberg, A first large cohort study of personality trait stability over the 40 years between elementary school and midlife, *Journal of Personality and Social Psychology*, 91, 763-779.
- Хол, Линдзи 1983: К.С. Хол, Г. Линдзи, *Теорије личности*, Београд: Нолит.
- Џон 1990: O.P. John, The „Big five“ Factor Taxonomy: Dimensions of Personality in the Natural Language and Questionnaires. In Pervin, L.A. (Eds). *Handbook of personality. Theory and Research*, 66-98. London: The Guilford Press.
- Џон и сар. 1991: O. P. John, E. M. Donahue, R. L. Kentle, *The Big Five Inventory- Versions 4a and 54*. Berkeley, CA: University of California, Berkeley, Institute of Personality and Social Research.
- Џон, Сривастава 1999: O. P. John, S. Srivastava, *The Big Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives*. In: L.A. Pervin, i O.P. John, (ur.). *Handbook of personality: Theory and research*, 102-138. New York: Guilford Press.
- Џон и сар. 2008: O. P. John, L. P. Naumann, C. J. Soto, Paradigm Shift to the Integrative Big-Five Trait Taxonomy: History, Measurement, and Conceptual Issues. In O.P. John, R.W. Robins, L.A. Pervin, (Eds.) *Handbook of personality: Theory and research*, 114-158. New York: Guilford Press.
- Шибер 1984: I. Šiber, *Psihologija i društvo*, Zagreb: *Političke teme*, Biblioteka suvremene političke misli, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost.

- Шибер 2000: I. Šiber, Istraži vanja političkog ponašanja i društvene promjene – jesu li se mogla predvidjeti zbivanja 1990. godine?, *Politička misao*, Vol XXXVII br. 1, Zagreb: Fakultet političkih nauka.
- Шибер 1998: I. Šiber, *Osnove političke psihologije*, Zagreb: Politička kultura.
- Шрам 2008: Z. Šram, Etnocentrizam, autoritarne tendencije i religioznost: relacije na uzorku zagrebačkih studenata, *Migracijske i etničke teme* 24 1-2: Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 49–66.

Miroslav V. Gavrić

THE PSYCHOSOCIAL ASPECTS OF YOUTH CONFORMISM

Summary

The contemporary society is characterised by ever decreasing openness, and alienation is favorable to the development of conformism not only in older generations, but in younger generations as well. The student population has always been a measure of the progressive tendencies of a society. Conformism (Kissler & Kissler, 1969; Aronson, 2005) is defined as "a change in behavior or beliefs toward group behaviors and beliefs as a result of a real or imagined group pressure". Thus, the change is accepted or approved by the group; "yielding to the group's pressure", yet, an individual has a choice on how he or she is going to behave, and that can be conformist, independent or anti-conformist. Rot considers this definition to be too narrow, and he mentions that conformism can be caused by the group's pressure, but also because the behavior of majority is accepted as a model, in order to avoid the strain of one's own search for an appropriate behavior in a given situation. The goal of this paper is to investigate the level of conformism in the student population, and to establish the relations between conformism and the Big Five personality traits, and the relations between conformism and social and experiential variables. Šiber's five-level scale of conformism, with twelve assertions, The Big Five Inventory – BFI, (John, Donahue & Kentle, 1991) and a questionnaire for social and experiential features have been used in this research. The sample is appropriate; 339 students from various departments of the University of Tuzla. The results of the research show a statistically significant correlation (the level of relevance is $p=0.05$) of conformism with 4 out of 5 dimensions of the BFI, except for the dimension of openness. The results obtained create an opportunity for an improvement of the traditional understanding of conformism as a dimension close to authoritarianism.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИРИ ПРОМЕНА У НОВИНАРСТВУ ПОД УТИЦАЈЕМ ПРОЦЕСА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ**

Апстракт: Глобализација која се све више убрзава утиче на бројне друштвене промене, од технолошких, економских, културних, политичких, па до комуникационих; успостављајући нове друштвене стандарде, изазове и одговорности. Медијска индустрија, као производња медијских садржаја, и само новинарство, као њен интегрални део, тешко да се могу у потпуности разумети а камоли предвидети мимо разумевања контекста савременог процеса глобализације. Интензивирање и све већа друштвена међуповезаност до јуче удаљених делова света, идеја и људи, утиче на то да на свет све више гледамо као на јединствену локацију у оквиру чијег свеукупног искуства тражимо своје место и начин да му допринесемо. Новинарство, као део шире медијске индустрије, такође је део ове важне друштвене трансформације и често делује као катализатор процеса глобализације који се одвијају истовремено и интерактивно мењајући слику света. Истовремено, глобално повезивање променило је и само новинарство. Створени су нови облици деловања, креиран значајан простор у оквиру друштвених система, заобиђени неки до скоро привилеговани облици моћи, креирани нови. У раду ћемо покушати да сагледамо неке од аспеката друштвених промена изазваних процесом глобализације, утицај новинарства на њих и на крају промене које је процес глобализације унео у новинарство.

Кључне речи: глобализација, медији, новинарство.

Увод

Глобализација која се све више убрзава утиче на бројне друштвене промене, од технолошких, економских, културних, политичких, па до комуникационих; успостављајући нове друштвене стандарде, изазове и одговорности. Медијска индустрија, као производња медијских садржаја, и само новинарство, као њен интегрални део, тешко да се могу у потпуности разумети а камоли предвидети мимо разумевања контекста савременог процеса глобализације. Интензивирање и све већа друштвена међуповезаност до јуче удаљених делова света, идеја и људи, утиче на то да на свет све више гледамо као на јединствену локацију у оквиру чијег свеукупног искуства тражимо своје место и начин да му допринесемо.

* bulatovic@famns.edu.rs

** Рад је резултат истраживања на пројекту бр. 47020: „Дигиталне медијске технологије и друштвено-образовне промене”, Министарства просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

Новинарство, као део шире медијске индустрије, такође је део ове важне друштвене трансформације и често делује као катализатор процеса глобализације који се одвијају истовремено и интерактивно мењајући слику света. Истовремено, глобално повезивање променило је и само новинарство. Створени су нови облици деловања, креиран значајан простор у оквиру друштвених система, заобиђени неки до скоро привилеговани облици моћи, креирани нови. У раду ћемо сагледавамо неке од аспеката друштвених промена изазваних процесом глобализације, утицај новинарства на њих и на крају промене које је процес глобализације унео у новинарство.

Процес глобализације, који је без сваке сумње узео маха, у зависности од поља интересовања оних који га промишљају, сагледава се, тумачи и анализира на различите начине. За оне који се баве анализирањем савремених медија и у оквиру тога посебно анализом утицаја процеса глобализације на новинарство, упркос бројним студијама које су том процесу посвећене, и даље остаје отворено питање – да ли су медији и у којој су мери подстакли процес глобализације? Или је процес глобализације последица технолошког развоја информационо комуникационих технологија на које се ослањају и које користе медији? С обзиром на то да новинарство и медије не можемо посматрати једнодимензионално, као канале за дистрибуцију информација, пошто они обухватају много шире поље друштвеног живота, покушаћемо да осветлимо и друге димензије утицаја процеса глобализације. Наиме, и повремени посматрачи трендова у новинарству примећују огромне промене које су чак и публику увеле у процес припреме и дистрибуције вести.

У покушају да разумемо глобализацију као процес, у литератури ћемо пронаћи њене различите дефиниције. Мекмајкл (1996) глобализацију дефинише као интеграцију на основу пројеката који улогу тржишта проширује на глобални ниво. Томас Фридмен (2012) сматра да је глобализација незаустављива интеграција тржишта, националних држава и технологија у до сада незабележеном степену, што је омогућило појединцима, корпорацијама и националним државама да своје активности прошире кроз свет брже, дубље и јефтиније него икада до сада. Процес глобализације, према њему, означава ширење слободног тржишта капитализма на готово сваку земљу у свету. И промишљање Долан (2011) иде у сличном смеру – по њој глобализација упућује на процес елиминације економских граница уз истовремени пораст међународне размене и транснационалних интеракција. Из овако формулисаних дефиниција глобализације јасно је да је овај процес сагледан само из неолибералног, економског, угла који своје упориште проналази у слободном, ничим ограниченом и свемогућем тржишту. Када су у питању медији и новинарство, овакав приступ глобализацији може објаснити неке аспекте промена, али не и обухватити њихову целину.

Посматрајући динамику глобализације које чине инвестиције, индустрија, информативна технологија и индивидуална потрошња Омае (1995) даје неколико опсервација које би могле да пруже оквир за дефинисање

процеса глобализације. Прво, Омае примећује да инвестиције нису географски ограничене и да оне теку где год постоје повољни услови без много уплитања државе. Друго, индустрија је много више него пре десетак година глобално оријентисана, стратегије мултинационалних компанија обликоване су према потребама нових тржишта и ресурса где год се они налазили, да интереси националних држава нису вуше условни и да мултинационалне компаније немају више респекта према владама земаља у којима послују. Треће, информатичке технологије омогућавају компанијама пословање у различитим деловима света без обавезе стварања целог пословног система у свакој од тих земаља и без потребе за експертима за трансфер новца или за посебно обучавање радне снаге. Четврто, индивидуални потрошачи постали су више глобално оријентисани тиме што гледају исте ТВ станице и прихватају сличан животни стил и производе, независно од земље из које потичу. Комбинујући мобилност ова четири фактора производне јединице у сваком делу света обезбеђују све што им је потребно за развој без ослањања на националне владе.

Процес глобализације би се најшире могао дефинисати као историјски процес преображаја света у један систем који постаје међузавистан. Карактеристике тог процеса, које се развијају пред нашим очима, свакако су:

- повезивање света уз помоћ информационо-комуникационих средстава и технологија – стварање нове идеологије;
- доминација знања и муњевит пренос информација;
- уверење да би институције и организације требало да имају међународну, а не локалну перспективу;
- свет се сажима у времену и простору толико да се националне и територијалне границе доводе у питање и то у областима као што су: информативне, економске, културне, политичке, спортске и друге делатности.

Глобализација, медији и новинарство

Као и остале гране индустријске производње, медији се прилагођавају и у глобалним променама активно учествују. Хелд (1999) сматра да је на делу успостављање новог медијског поретка и за то види најмање пет главних разлога:

- све изразитију и већу концентрацију власништва (глобалним медијима управља неколико моћних компанија);
- прелазак са државне на приватну својину;
- транснационална структура медијских компанија (медијске куће не послују искључиво на домаћем тржишту);
- диверсификација медијских производа;
- све већи број менаџера у медијским кућама који се више брину о профиту него о остваривању других друштвених функција медија.

Новинаство, као и све остале друштене праксе, не може се потпуно разумети ван процеса глобализације, поготово што глобално повезивање подржава нове и друкчије облике новинарства који креирају политичке, економске и културно, значајно нове просторе у оквиру друштвених система, воде у друштвене промене и при томе привилегују одређене облике власти. На основу увида у референтну литературу јасно је да су теоријска и емпиријска истраживања била сувише спора да би антиципирала или бар размотрила промену улоге новинарства у овом процесу (за разлику од пажње која је посвећена токовима новца). То се и могло очекивати с обзиром на то да су економска и културна глобализација одмакле даље него политичка, а новинарство је увек било тесно повезано са демократским структурама од којих су многе укоренење у локалним заједницама. Тако и данас без јасног одговора остају питања:

- Како је новинарство допринело овим променама?
- Како је окупило нове комбинације транснационалних елита, медијских професионалаца и грађана?
- До које мере су ове интеракције обликоване глобално (не)доследно дељењем логиком?
- Које су последице по друштвене промене и демократске вредности?

Да би се разумеле сложене међуигре глобалног и локалног у области медија и новинарства неопходан је интердисциплинарни приступ, мешање социологије глобализације и аспеката географије и друштвене антропологије, комуникологије и економије. Ово је посебно важно, јер новинарство помаже стварању нових простора за дискурсе од јавног интереса. Глобализација се у новинарству јавља кроз мноштво нивоа, односа, кроз мноштво друштвених играча и улога, мноштво различитих места и других чинилаца који се комбинују у креирању нових јавних простора. Комуниколошка истраживања новинарства могу избацити у први план, али се оно мора размотрити и у оквиру увида у места и односе које нам пружају друге научне дисциплине. У оквиру савремених критичких студија медија и новинарства појавиле су се различите парадигме глобализације које, свака на свој начин, истичу различите начине разумевања друштвене стварности, различите приступе променама, као и различите концепте деловања глобализације, њених кључних елемената и последица.

Различити присутни савременом новинарству

Увидом у литературу без икакве сумње може се рећи да се производња вести трансформисала на глобалном нивоу и да је то темељно променило природу традиционалних медија. Различити аутори осветљавају промене из различитих углова, али већина њих сматра да су стандарди традиционалних медија – одговорност, непристрасност и поверење – од кључног значаја за наставак и развој демократије у друштву. У покушају да дају

одговор на питање шта глобализација значи за производњу вести, нуде се различити предлози како би се научници, публика и новинари који се држе традиционалних постулата, прилагодили променама.

Књига *Глобална истраживања новинарства: теорије, методе, налази, будућност* (Global Journalism Research: Theories, Methods, Findings, Future 2008) највише се фокусира на три тачке креирања нових истраживачких изазова у студијама новинарства. Ради се о збирци доприноса неколицине у свету најпознатијих научника из ове области. У уводном делу, уредници Мартин Лофелхолц са Технолошког универзитета, Илменау у Немачкој и Дејвид Вивер са Индијана универзитета, Блумингтон у САД, тврде да се „истраживања новинарства више не могу спроводити у оквиру културних граница” (стр. 3). Они доводе у питање поље студија новинарства наговештавајући да је превише новинарских студија описиног карактера са мало теоријских промишљања, као и да за своје утемељење превише ослонца траже у другим дисциплинама. Они се надају да ће се отворити и у истраживања новинарства увести нова теоријска питања као и нова сазнања, везано за резултате глобалних истраживања која су вођена у Азији, Африци, Северној и Латинској Америци. Лофелхолц и Вивер тврде да је главно оправдање књиге разумевање индивидуалног, организационог, друштвеног и ванмедијског утицаја на новинарство и да такав приступ захтева компаративна истраживања.

У истој књизи Хартли је један од неколицине који директно спомиње да је равнотежа новинарства померена са професионалне контроле над дистрибуцијом вести ка грађанском новинарству на вебу. Он пише „свако је новинар” и иде тако далеко да каже да би новинарство требало схватити као људско право. Он такође тврди „ако је свако новинар, не може да постоји теорија новинарства заснована на његовој професионалној продукцији, индустријској организацији (укључујући власништво и контролу), његовој текстуалној форми (од вести до ПР) па чак ни на његовој рецепцији јер ништа од тога није битно” (стр. 46). Иако ова Хартлијева тврдња може бити тачна у процени да ће професионални новинари бити последњи који ће схватити начин на који се новинарство из темеља променило, нуди врло мало теорије на основу које бисмо могли да изградимо нови оквир новинарства.

Књига *Глобално истраживање новинарства* такође покушава да пружи поглед на будућност овог поља. Посебно су два аутора окренута будућности: један је Стивен Рис, а други је Барби Зелајзер. Рис артикулише начин на који је глобализација променила домет и брзину глобалних медија и из темеља променила наше искуство света. Глобализација за Риса значи да ће глобални медији “покривати”, хватати, догађаје који нису у потпуности објашњени нашим локалним поставкама. Он се нада да ће новинарство постати „систем за сакупљање, уређивање и дистрибуцију вести али не заснован на националним или регионалним границама - где се не очекује да припадање одређеној нацији или заједничко државаљанство буде за-

једничка референца уједињења произвођача вести, новинара и публике” (стр. 242). Према његовом мишљењу у овом тренутку постоји премало глобалних медија који могу да се уклопе у ову дефиницију – CNN, BBC и Јуроџуз, на пример. Рис жели да ослободи простор за нове гласове као што су независни грађански медији, али остаје нејасно како ће ти гласови надићи глобалне границе.

Рад Чарлија Бекета *Спашавање новинарства да би оно могло да спаси свет* (Super Media: Saving Journalism so it Can Save the World, Backett Charlie 2008) покушава да пружи теоријске темеље за новинарство нових медија које *Глобално истраживање новинарства* није понудило. Бекет верује да пред собом имамо 5 до 10 година да спасимо новинарство како би оно остало способно да обавља своју традиционалну улогу пса чувара истине и одговорности. Његов рад тежи да досегне практичаре, грађанске новинаре (од синтагме “грађанско новинарство”) и научнике. Он предлаже “умрежено новинарство”, нову филозофију мреже која интегрише кориснички генерисан садржај са грађанским новинарством. Кроз умрежено новинарство традиционални медији подстичу се да своју улогу сагледају преваходно као друштвену. Умрежено новинарство подразумева преузимање предности грађанског новинарства, интерактивности, отворених извора информација, викије, блогове и друштвеног умрежавања, али „не само као додатака него као суштинских елемената производње вести и дистрибуције” (стр.5). Бекет тврди да ћемо створити „Супер медије” који ће одвести до доброг управљања и унапређења развоја широм света. Само срце, суштина, умреженог новинарства остаје, по њему, међу професионалним новинарима који се и даље базирају на објективности – они имају искуство и вештине да процене изворе и аргументе па стога делују више као катализатори, помагачи, него као „чувари капија”, цензори новог процеса стварања вести. Умрежено новинарство, тврди, може да створи начине за повезивање људи на глобалном нивоу и да претходно игнорисане локалне заједнице и њихове потребе, стави у шири дискурс. Да би умрежено новинарство и супермедији прорадили, Бекет истиче потребу за медијском писменошћу. Заправо, он тврди да би медијске и новинарске студије требало преименовати у медијску писменост, а тај концепт види изван његове типичне дефиниције као способности разумевања и остваривања комуникације (стр. 157).

Ричард Стентон у раду *Све су вести локалне: неспособност медија да одраже светске догађаје у време глобализма* (All News is Local: The Failure of the media to Reflect World Events in a Globalized Age, Stanton Richard, 2007) има потпуно супротан став од Бекета. Он тврди да западни информативни медији послују по моделу старом 300 година, који више не може да се носи са све већом сложеностју процеса глобализације. Традиционално, западни информативни медији користили су оквир локализације да би конструисали приче, али тај модел више не може да нас води до доношења одлука које су базирани на информисаности. Стентон тврди да информативни медији конструишу приче „на начин који би могао да комницира са грађа-

нима на личном нивоу” (стр.7). Не постоји разлика између обликовања вести у стилу литерарног новинарства које ствара емоционалне везе између читаоца и текста и новинарских прича које не успевају да на прави начин објасне догађаје. Квалитетно новинарство, по њему, може да учини обоје. Међутим, Стентон верује да информативни медији, не могу више да пишу у десет пасуса и да очекују да ће успети да објасне глобалне појаве. Читаво новинарство је, заправо, персонификовано локално новинарство. Значајно је да је његова критика фокусирана само на штампане медије и да занемарује друге традиционалне и нове медијске облике. Стентон тврди да би требало да сагледамо информативне медије не као институције, онако како су их замишљали Макалау и Хабермас, него као заступнике институција као што су трговина, владавина права, национални суверенитет и демократија. Позиционирање информативних медија као заступника а не као институција, олакшава критику због тога што су подложни потребама различитих интересних група.

Овде рецимо и то да наведена три рада пружају нове начине мишљења о утицајима глобализације на новинарство и истраживања о новинарству. Они нас такође изазивају да промишљамо о начинима на који кориснички генерисани садржаји могу да постану део процеса производње вести. Ови радови у свој фокус постављају анализу традиционалних информативних медија – то такође може бити део проблема са којим се суочавају проучавање новинарства и медијска индустрија у целини. У глобализованом свету и новинари и научници подједнако морају да одгонетну како ће грађански медији обликовати и њихов рад и њихову анализу.

Три парадигме глобализације и новинарства

Прегледана литература у оквиру дискусија о медијима и глобализацији, осим наведених радова чије смо основне поставке навели, могли бисмо рећи да упућује на то да се у оквиру промишљања ове области могу идентификовати три парадигме:

- медијско-технолошка,
- културна и
- политичко-економска парадигма.

Пошто су разграничења између различитих приступа новинарству и глобализацији све замагљенија, ове парадигме представљају само главне трендове у актуелним дебатама.

Прва је медијско-технолошка парадигма и она тврди да развој медија и телекомуникационих технологија, највећим делом интернета, води ка детериторијализацији, слабљењу веза између културе и простора и промени искуства самог времена и простора (Гиденс 1991). Рис (2008) пише да богата међуповезаност и својство тренутности глобалног новинарства доприноси искуству света као целине обликујући интензитет тог искуства и природу политичког, економског и културног живота. Медијско-техноло-

шка парадигма производи пре прогресивно разумевање технологија, а занемарује процес интернизације технологије у пракси новинарства, обликовање разумевања новинарске улоге и односа и модела у производњи вести. Расправе о транснационалним вестима и глобалој позорници вести у својим елаборацијама не односе се на локалне, националне и регионалне границе, али се оне, ипак, јављају као централне у расправама о „глобалној јавној сфери” (Спаркс 2011). У медијско-технолошком погледу који занемарује локалну природу тих промена и процеса „удомашивања/припитомљавања” (Клаусен 2004), новинарство делује слично технологијама, приступом, досегом и потребом за правовременим преносом и ствара универзалистичке, политичке, економске и културне импликације по новинаре који делују у потпуно различитим националним контекстима (Рис 2008) као и на концепте демократије и партиципације.

Друга, културна парадигма медија и глобализације удаљава се од технолошког прогреса наглашавајући да глобални медијски и културни токови у том процесу иду у више праваца у којима се однос између локалног и глобалног реструктурира и реорганизује (Вотерс 1995). Кроз ту призму, глобализација медија и новинарства не води хомогенизацији глобалне културе него пре „глокализацији”, „хибридизацији” и „екуменизацији” (Ампуја 2004). У том смислу заједничке норме и вредности које се деле усвојене су широм света као јавни сервис, објективност, аутономија, непосредност и етика (Рис 2008), уоквирујући оно што Деузе (2007) зове „професионална идеологија новинарства и новинара”. У овом контексту Скадсон (2003) пише да „глобализација није нужно мистериозан процес”, сугеришући да су медијски модели и обрасци новинарства директно позајмљени од ширег динамизма односа моћи, демократије и медија. Слично томе, смисао вести је такође „глокално” обликован и заснован на преовлађујућој идеалистичкој концепцији стварности уносећи објективизацију у процесе новинарства. Унутар те хоризонталне и вертикалне културне динамике врло мало или нимало пажње посвећено је питању: до које мере новинари (и њихови читаоци, слушаоци и гледаоци) стичу осећај кохерентне глобалне идентификације, усвајајући више космополитске, плуралистичке и универзалне вредности у савременим студијама медија и новинарства (Рис 2008).

Трећа, политичко-економска парадигма фокусира се на економију као примарног покретача структуралних промена где су најважнији међуповезани процеси:

- концентрација моћи у рукама мултинационалних медијских компанија и
- дерегулација медијских система широм света (Кастелс 1996).

За критичке политичке економисте битно обележје глобализације и медија је комодификација/постварање/поробљење културе широм света уз помоћ мултинационалних медијских корпорација као „нових мисионара глобалног капитализма” (Мекчесни 1998), а не глобална хомогенизација културе и политике у оквиру дерегулисаних медијских система (Ампуја

2004). По политичко-економској парадигми, новинарство је последично почело да се креће између своје „вертикалне” оријентације поравнате са својом национланом државом, и „хоризонталном” перспективом опонашајући шира политички-економска решења и што је најзначајније, обликујући културу и значајно утичући на друштвени живот (Рис 2008). У таквим променљивим усмерењима моћи у медијском окружењу испада да су медији широм света почели да имитирају оно што су Халин и Манцини (2004) назвали „либерални медијски модел” утемељен на западном стилу демократије и тржишене економије. Упркос многим критикама оваквог посматрања савремене трансформације самог либералног модела (Јакубович 2007), чини се да постоје бројне индикације све веће комерцијализације новинарства, тренд ка “припитомљавању” вести и умањивању политичког значаја новинарског рада. У политичко-економском смислу према Бојд-Барет и Рентанен (1998) вести се сакупљају, састављају и достављају у политичке сврхе, трговачке и сврху задовољства а њима и њиховом генеричком формом управљају технологија, сциентизам и тржишна економија.

Овде ваља рећи да парадигме медија, новинарства и глобализације које смо навели, имају извесне детерминистичке елементе. Они који истражују медије са становишта медијско-технолошке теорије одређују технолошке промене као примарни фактор на основу којег нуде објашњења. Теоретичари културе као најважнији истичу културни контекст, а политички економисти сматрају да је главна детерминанта економија.

Закључак

Гледајући у целини, сматрамо да однос процеса глобализма и новинарства не можемо посматрати и целовито сагледати само из једне парадигме. Мишљења смо да је најбољи приступ односу новинарство – глобализација онај који новинарство контекстуално смешта и дефинише као комбинацију политичких, економских и културних сила; а да све то омогућавају савремене информационе, комуникационе и транспортне технологије. Управо збир свега тога артикулише однос између локалног и глобалног у медијима и новинарству. Стога сматрамо да је неопходно дијалектичко разумевање глобализације како би се разумеле тензије између плурализма и оног што нам је заједничко, где универзални (глобални) и партикуларни (домаћи) елементи реципрочно коегзистирају између различитих актера, а остварују се у у трансакцијама друштвених, политичких, економских и културних природа локалних средина.

На новинарима је, дакле, да пронађу друкчији приступ производњи медијског информативног садржаја и то тако да у локалним вестима препознају оно што је глобално, што је заједничко са другим културама, економијама и политикама као и да у глобалним вестима препознају оно што је корисно и применљиво у локалном окружењу. Савремена информационо комуникациона технологија одавно омогућава досезање до глобалне пу-

блике, али од приступа и садржаја онога што се објављује зависи хоће ли новинарски производи бити читани само у локалној средини, или ће бити препознати као вредни и у другим срединама и културама. Препознавање, прилагођавање и освајање сопствене „нише” на оба ова тржишта није немогуће и представља услов опстанка савремених медија на просторима који су све шири, нестабилнији и несигурнији.

Литература

- Ампуја 2004: М. Ampuja, *Critical Media Research, Globalisation Theory and Commercialisation*, *Javnost/the Public* 11 (3): 59–76.
- Бојд-Берет и др. 1998: О. Boyd-Barrett, О.Т. Rantanen, *The Globalization of News*. V *The Globalization of News*, eds. Oliver Boyd-Barrett and Terhi Rantanen, 1–14. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Бекет 2008: С. Beckett, *SuperMedia: Saving Journalism So it Can Save the World*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Вотерс 1995: М. Waters, *Globalization*, London: Routledge.
- Гиденс 1991: А. Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge: Polity.
- Долан 2011: С. S. Dolan, *Ethnographies of Corporate Ethicizing*, <http://books.google.com/books?id=gusatwAACAAJ> 21.09.2012.
- Деузе 2008: М. Deuze, *Understanding journalism as newswork: How it changes, and how it remains the same*. *Westminster Papers in Communication and Culture*, 5(2), 4-23.
- Деузе 2007: М. Deuze, *Media Work*, Cambridge: Polity.
- Јакубович 2007: К. Jakubowicz, *Rude Awakening: Social and Media Change in Central and Eastern Europe*, Cresskill: Hampton Press.
- Кастелс 1996: М. Castells, *The Information Age: Economy, Society and Culture: Volume 1 – The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell.
- Клаусен 2004: Л. Clausen, *Localizing the Global: „Domestication” Processes in International News Production*, *Media, Culture & Society* 26 (1): 25–44.
- Лофелхолц и др. 2008: М. Löffelholz & D. Weaver (Eds.), *Global Journalism Research: Theories, Methods, Findings, Future*, Blackwell Publishing.
- Мекмајкл 1996: Р. McMichael, *Development and Social Change: A Global Perspective*, Thousand Oaks, CA: Pine Forge.
- Мекчесни 1998: Р. McChesney, *Media Convergence and Globalization*. In *Electronic Empires* (Edn) Daya Thussu. London: Arnold, 27–46.
- Омае 1995: К. I. Omae, *The End of the Nation State*, Harper Collins.
- Рис 2008: S.D. Reese, *Theorizing Globalized Journalism*. In *Global Journalism Research: Theories, Methods, Findings, Future* (Edn) Martin Löffelholz and David Weaver. Malden, Oxford: Blackwell Publishing, 240–252.

- Спаркс 2001: C. Sparks, The Internet and the Global Public Sphere, *Mediated Politics: Communication in the Future of Democracy*, eds. Lance W. Bennett and Robert M. Entman, 75–95. Cambridge: Cambridge University Press.
- Стентон 2007: R. C. Stanton, *All News is Local: The Failure of the Media to Reflect World Events in a Globalized Age*, McFarland and Company.
- Скадсон 2003: M. Schudson, *The Sociology of News*, New York, London: W. W. Norton & Company.
- Фридмен 2012: T. L. Friedman, *The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization*, Picador.
- Халин и др. 2004: D.C. Hallin, P. Mancini, *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Хелд 1999: D. Held, (Ed.), *Global transformations: Politics, economics and culture*, Stanford University Press.
- Шолт 2000: J. A. Scholte, *Globalization: A Critical Introduction*, New York: Pal- grave.

Goran R. Bulatović
Ljiljana Lj. Bulatović

THE THEORETICAL FRAMEWORK OF CHANGES IN JOURNALISM UNDER THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION

Summary

The accelerating globalization influences many social changes, from technological, economic, cultural, political, and in communication, establishing new social standards, challenges and responsibilities. The media industry as the production of media content and journalism itself, as its integral part, can hardly be fully understood, and less predicted, without understanding the context of the contemporary process of globalization. Intensification and increasing social interconnectedness of remote parts of the world, ideas and people, cause the fact that the world is increasingly viewed as a unique location, within whose overall experience we look for our place and a way to contribute to it. Journalism, as a part of wider media industry, is also part of this important social transformation, and often acts as a catalyst for globalization processes that take place simultaneously and interactively, changing the image of the world. At the same time, global connectivity changed the journalism itself. New forms of action were created, as well as a significant space in the social systems, some of the recently privileged forms of power were bypassed, and new ones created. In this paper, we try to look at some of the aspects of social changes caused by the process of globalization, the impact of journalism on them and, at the end, of the changes that the process of globalization brought to journalism.

BUSINESS AND NETWORK OF A GREEK SOLICITOR IN LECCE: NEW EVIDENCE ABOUT MICHAELE STRATEGOPOULOS, 1756–1768

Abstract: In this paper, I analyze recently uncovered archival evidence about business activities and network of Michaelae Strategopoulos, an eighteenth-century kinsman of the Greek family that migrated from Epiros to the Italian South around the end of the 15th century. Following his ineffective business activities recorded in the year 1756, by 1764 Michaelae became one of the distinguished members of the Greek community of Lecce. This quick advancement was primarily due to his partnership with another Greek solicitor, Anastasios Nicazza. The two solicitors jointly acquired several estates from the town's baronial elite, first the agricultural lands in Lecce's rural surroundings, then a trading facility in the town's central square (1768). While their purchase of rural lands reflected their connections with the descendents of Greco-Albanian refugees from the Ottomans, namely, the Castrioti female branch of Lecce's "Greek immigrant" portaggio di San Martino, the solicitors' acquisition of urban property at Lecce's main square announced their orientation towards trade and their closer attachment to the prestigious baronial families of the town's portaggio di San Biaggio.

Key words: Michaelae Strategopoulos, Strategopoulos family, Anastasios Nicazza, Lecce, Greek refugees from Epiros, Greco-Albanian Orthodox community in Lecce, Castrioti family of Gagliano, Castrioti in Lecce, Theodora Castrioti Ferraroli.

While recently researching the prosopography of the Greek Strategopoulos family, whose members emigrated to Italy upon the Ottoman conquest of Epiros and the Heptanese (1430–1479), I have encountered several documents that shed more light on their eighteenth-century kinsman *Michaelae* from Lecce. In December 1764, Michaelae was recorded together with another Greek solicitor, *Anastasios Nicazza*, as donating a significant amount of money for the restoration of the Orthodox church of *St. Niccolò dei Greci* in Lecce [Zečević 2013: 130–131].¹ The documents I shall analyze here belong to the records of the town's notary *Saverio Bruni*, kept in the *Archivio di Stato di Lecce*.² In this paper, I shall focus on their details that reflect upon Michaelae's

* zecevicnada@yahoo.com

¹ For this church, see Salvatore 1975: 8; Ciongoli, 1991: 331–332.

² I hereby express my gratitude to the staff of the *Archivio di Stato di Lecce* for their kind assistance in acquiring the needed archival materials.

business activities and connections that prompted his social advancement in this town.³

The information about Michaelē's personal details is scarce. In documents, he is usually identified as originating *nationis Graecorum* (*de Nazione greca*, etc.) or *de Leuante* [ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1756, 11r; ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 14r-v, etc.].⁴ Throughout the 1760s, Michaelē was identified as a resident of Lecce, although a hint from an earlier period suggests that he also operated in Barletta [ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1756, 11v]. A letter of protest⁵ which Michaelē submitted to the authorities of Lecce on April 6, 1756, complaining about the financial unreliability of his clients, a *Giuseppe Maria Cisterna* (the son of a Giovanni) and *Giuseppe Perrone* of Lecce, designates him as a *publicus negotiator*, that is, qualified practitioner of legal matters in his town's jurisdiction [Stracchae 1671: 307; Florio 1678: 330]. As reported by this letter, Michaelē facilitated a money transfer (50 ducats) between his clients and his Greek compatriot, merchant *Atanasio Chiriaco*, but was not paid for his services, which certainly implies that his business at the time was not fully stable and profitable [ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1756, 11r-12v].⁶

In less than a decade, between his protest letter of 1756 and March 1764, Michaelē's situation significantly changed. On April 11, 1764, he was recorded as working in cooperation with another Greek solicitor, *Anastasios Nicazza* [ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 14r-18v, etc.], on acquiring landed estates in Lecce's surroundings. A property the two solicitors purchased on this occasion was a residential house in the village of *Guagnano* that belonged to brothers *Niccolò* and *Marino Scazzi* (*Scassi*), the sons of an *Agostino* and a *Catherina Marguerita*.⁷ The two partners paid for it the sum of 88 silver ducats, and the fact that they did this immediately – protecting, of

³ Niccolò Fattori, Ph.D. student at the Royal Holloway University in London, has recently discovered in the State Archive of Ancona some new prosopographic details pertaining to one other Strategopoulos, Hospitaller Giovanni Maria, whom I also considered in my reconstruction of the of the family's genealogy, see Zečević 2013: 129.

⁴ The Orthodox community of Lecce was largely formed by Epirote refugees from the Ottomans. While some of these refugees are today identified as of Albanian origin, the documents of Saverio Bruni clearly identified Michaelē Strategopoulos and his partner as Greeks.

⁵ Protest letter represents a document, verified by a notary or a juridical official, which acknowledged a failure of payment, or other transaction, as well as an acceptance of receipt. The Perrone family mentioned in this document were barons resident in Lecce's quarter (of the *pettāci=portaggio*) di *San Biagio*.

⁶ The disputed transaction took place between March 8 and 13, 1759.

⁷ As from its description in ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76, ann. 1764, 14v-15r, and *ibid.*, 17v, the house consisted of a hall and two rooms in the basement, and additional adjacent objects such as garden, stable and five *foote-stools* (*poggie*) [Florio 1678: 387]. Among its neighboring estates, one finds that of another immigrant from the East, a Mag. *Ignazio Rosso* [...] *da Leuante*.

course, themselves in advance from any hidden damage or previous mortgage – incited the Scazzi brothers to include in this arrangement also the pieces of agricultural land they enjoyed from their mother’s dowry [ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 17r-v].⁸ The fact that such property was included in the contract, as well as its production capacities, show that the purchase from the Scazzi brothers was a good investment in the resources for the production of grapes/wine, and olives/olive oil – all articles extensively traded in Lecce at the time [Vacca 1933: 197].

The Scazzi mansion, however, was not the only purchase the two solicitors made in this period. Just a few days after buying this estate, Stratigopoulos and Nicazza appeared before Lecce’s authorities once again, this time to finalize a more complex transaction. On April 21, 1764, they bought a property governed by *Theodora Castriota de Scanderbeg* on behalf of her young son *GioBattista Ferraroli* [ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 25v-27v; 28r-43v]. Theodora was the daughter of Alessandro Castrioti of *Gagliano*, a descendant from Scanderbeg’s son Giovanni (d. 1514) who had come from Albania to escape the Ottomans. Theodora (1721–1784) lived in Lecce [ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 25v. Cf. Fersini 2000: 57–67], where her brothers Francesco (1708–1790) and *Vittantonio* (1717–1811) were also recorded, both as actively participating in the town’s turbulent politics during the 1750s on the side of the Tafuri fraction [Vacca 1936: 11–29].⁹ Theodora’s husband, baron *Pietro Giuseppe Ferraroli*, originated from a Venetian merchant family resident and ennobled in Lecce. His death imposed on Theodora the role of a tutor to their junior son,¹⁰ and Bruni’s documentation of her property selling to the Greek solicitors reveals that the accomplishment of this role was a tough task, particularly because it entailed dealing with accumulated debt and

⁸ Among these lands, two vineyards and an olive orchard with 40 trees were specified. The lands neighboring these plots were a mag. *Vito Niccola di Lorenzo*, a *Caterina Leuci*, and an *Andreas Manes da Guagnano*.

⁹ The turbulence recorded in Lecce during the 1750s, and, to some extent also in the 1760s, involved the fractions around the *Tafuri* and *Mancarella* families, the latter presenting itself as loyal to the royal administration in Naples, but in reality notorious for abuses of power and administration funds. Theodora’s brother Francesco was annotated as an open enemy of the *Mancarella* [see Vacca 1936: 13–18, quoting a list of the *Mancarella*’s friends and enemies entitled *Rollo...di tutti li nobili, civili ed artigiani di questa fedelissima città di Lecce*]. Between 1752 and 1754, her other brother, *Vittantonio*, was recorded as the town’s syndic. Among other enemies of the *Mancarella* side, one also finds Giuseppe Perrone mentioned in Stratigopoulos’ protest letter of 1756 [Vacca 1936: 12–13]. The Castrioti were inscribed into the patriciate of Lecce (Alessandro Castrioti and his descendents) since June 3 1685.

¹⁰ From the beginning of her selling procedure, Theodora was designated as a widow. As from ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 28r, it is clear that Theodora’s husband must have died sometime between May 6, 1761 (when he reportedly took over the inheritance of his cousin) and April 21, 1764 (when his widow sold it to the Greek merchants). For the Ferraroli, cf. Palumbo 1977: 182.

impatient creditors.¹¹ One of Theodora's key problems derived from an estate her husband (at the time, his junior son) had inherited from his cousin, *Pietro Maria Ferraroli*.¹² This estate was located in the pertinence of Lecce, at a place called *Donna Cecca*,¹³ and it consisted of a walled palace with an interior court and two gardens (larger and smaller, both apple orchards), other houses, adjacent buildings, and facilities such as cellars, atrium, pergolae (one with columns), and a water cistern. The estate also had agricultural resources, namely an apiary, two apple orchards, an olive orchard, seven large pots for storing olive oil, two sources of running water, and some trees [ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 29r].¹⁴

Theodora had to sell this mansion urgently in order to meet an approaching debt payment deadline.¹⁵ The total amount of this debt was calculated at 1480 ducats, and was required by three creditors, Baron *GioGirolamo Cigala*, *Sig. Lorenzo Cattani* and notary *Pasquale Lucretio*

¹¹ Bruni's documentation about Theodora's property selling consists of the following pieces: Protest letter of acquisition, ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 25v-27v; Contract of purchase of apple orchards, ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 27 v-33v and 36r-43v, and an inserted summary of the transaction decree which Bruni copied in the notary book and verified with his notary sign, ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 27v-33v.

¹² In ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1723, 13r-19v (May 18); ann. 1726, 85v-88r (August 26); ann. 1728, 84v-87r (April 20), Pietro Maria Ferraroli was mentioned as a *negotiator publicus* working in partnership with a *Zefirino Zefiro*.

¹³ Apart from the fact that it was "in the pertinence of Lecce," from this documentation, or related literature, I have not been able to determine the exact location of *Donna Cecca* in the eighteenth-century topography of the *univesitas* of Lecce. Judging from the documents' reference that it neighbored the unspecified landed estates (just *beni*) of two other residents of Lecce, I assume it must have been located outside the urban area, perhaps (but not exclusively) in the direction of the village of Galatina (28 km south of Lecce), where the family name *Cecca* is frequent even today. Cf. Palumbo-Poli 2001: 89; Constantini 1995: 66. For the same term used in personal onomastics (*domus di donna Cecca di Altamura*), cf. Pellegrino-Rizzo-Vetere 1993: 167.

¹⁴ The two gardens shared borders with the lands of baron *Alessandro di Falconi* and mag. *Pasquale Quarta*, without whose consent Strategopoulos and Nicazza did not want to buy the property, hence a protest letter Theodora had to demonstrate these consents before her conclusion of the selling contract [ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 27v]. *Alessandro di Falconi* was also resident in Lecce, where in the 1750s he was recorded as the open supporter of the *Tafari* fraction, just like Theodora's kin [Vacca 1934: 207; Vacca 1936: 20]. For *Pasquale Quarta*, cf. ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76, ann. 1767 (January 1), 1r-3r.

¹⁵ As from ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 33r, the last installment owed to baron Cigala (total debt to him was 1000 ducats) had to be paid by January 1765.

(Lucrezio), all three of Lecce.¹⁶ To make sure the *Donna Cecca* estate could cover this amount of debt, it was measured by professionals, *Franco d'Ambrosio* and *Paolo Masalla*, who also evaluated all its parts, including the items such as the palace's doors or windows. The payment of the debt and the procedures of its final closure were commissioned directly to the Greek solicitors [ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 33r]. This left Theodora out of direct communication with her creditors, which must have been quite an ease – not just because of the debt itself, but also because of the fact that some of her creditors had been open supporters of the *Mancarella* fraction that, even during the 1760s, openly challenged the favorites of her kin [Vacca 1934: 207]. The two solicitors were not recorded among the supporters of either party, yet Saverio Bruni's evidence hints that they had initial direct proximity to Theodora Castriota Ferraroli, most probably through the town's Greek community of the *portaggio San Martino* where Theodora resided at the time.¹⁷ This connection, however, did not give Theodora any major credit at the completion of the property purchase, when the solicitors required a mortgage from her other estates in order to protect themselves from potential hidden damages or interests to their new acquisition [ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 37v-38r].¹⁸

¹⁶ For baron Cigala's involvement in another credit assignment cf. ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ad ann. 1764, 55r-65v (July 18). For *Lorenzo Cattana*, *maestro* in Lecce cf. ASL, Regia Bagliva: busta 5, fasc. 124, ann. 1775.

¹⁷ Theodora's residence in Lecce was not the Castrioti family palace, which in 1755 accommodated Theodora's brother *Vittantonio*, his wife, their four small children and servants. The palace of Theodora's brother was located in the *isola* of *S. Matteo* (*isolae* represented the groups of residential dwellings usually named after the most prominent person or family that lived in them, or a site chapel), located in the quarter of the *Portaggio di San Biagio*, close to the palace of the Castrioti relatives, the Giustiniani family [Foscarini 1935: 445]; cf. Paone 1998: 55 and 256; Cazzato–Politano 2001: 252; Galante 2006: 38, n. 71. By the beginning of the 19th c., this palace had already been destroyed, and Vittantonio's branch moved to Amalfi and Naples. Lecce's quarter of San Martino (*Portaggio di San Martino*, around the current Via G. Mateotti), was the place where the Greek migrants were most densely settled. At this time, they gathered in the parish of *St. Giovanni Malato* church because their original parish church of *St. Nicolo dei Greci* had been appropriated by the Jesuits [Foscarini 1935: 438; Zečević 2013: 131, n. 11]. According to Foscarini 1935: 426, the main gate upon which this entire quarter was named was built in the 16th c., but it was already destroyed by the early 1800s. The quarter had 29 total *isolae* and represented the center of trade in olive oil, wine and wax [Vacca 1933: 197–200], all articles produced at the Ferraroli *Donna Cecca* estate which the Greek solicitors bought from Theodora, as well as on the *Scazzi* mansion in Guagnano.

¹⁸ One of key Theodora's assets on which the solicitors set the mortgage was her main residence, the palace in Lecce's quarter of San Martino, located in an *insola Saeta* (*Saerta?*). According to Bruni [ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1764, 37v-38r], this palace was in the vicinity of one Cigala residence by the St. Croce church (today Basilica St. Croce), the residence of the *Agrimi* barons (Vacca 1936: 21, identifies this family also as adherents of the *Tafuri* fraction – however, the *Ruolo* list he quotes

Four years after buying the Ferraroli estate at *Donna Cecca*, Strategopoulos and his partner were recorded once again as jointly acquiring one other property (December 31, 1768). This time, it was a 400 ducats worth trading facility at Lecce's central square (a house with an *apotheca* = *bottega mercantile*),¹⁹ which they had already rented for sometime from its original owner, town patrician *Ignatio Panzini* [ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1768, 42r-46v]. The house had two lower halls and a cellar, but also an upper floor with a balcony that could well serve the solicitors' social display. No doubt, the possession of this house brought the solicitors to the immediate proximity of the town's powerful nobility – it immediately bordered the property of the *Marchese Sacchetti*,²⁰ as well as the shop of the *Rizzo* brothers who too were of baronial ancestry [ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: ann. 1768, 42v-43r],²¹ while the house's original owner Panzini [Galante 2006: 38, n. 71; cf. Paone 1978: 87] was re-known for his residence in Lecce's prestigious *Portaggio di San Biaggio*, just next to the *Morisci* barons.²²

The evidence of Lecce's notary Saverio Bruni clearly shows that Michaelae Strategopoulos' wealth and prestige were largely conditioned by a joint partnership he established with another Greek of Lecce (Anastasios Nicazza) sometime between 1756 and 1764. This partnership brought them an estate that consisted of two rural mansions suitable for agrarian production, and, a few years later, they acquired an urban trading facility in Lecce's central square (1768). Their rural acquisitions reflected the solicitors' direct connections with the Greco-Albanian immigrants of Lecce's quarter in the *portaggio di San Martino*, and consequently shaped their role in the restoration of their community's parish. The two solicitors, however, did not end at this, and their new acquisition was a house with a shop and storage space located at the town's central square. This property reflected the partners' new focus that diverted from

puts them among artisans; cf. Spedicato 1996: 153), Dominican convent *S. Giovanni d'Aymo* (today, Academia delle belle arti in Lecce) and the *Buonitempi* family houses. Another Theodora's property which the solicitors also included in the mortgage was located outside Lecce, in the *feudum* of *Monteroni* (7 km far from the town), next to the mansion of the *Corso* brothers and the estate of Dominican convent *S. Giovanni d'Aymo* of Lecce. For state of the art and further prospective in researching the past organization of the *portaggi* areas in Lecce through the tools of GIS, see the abstract by Gull-Tagliante 2012: 3–4, and 6, fig. 1.

¹⁹ According to Florio 1678: 33, this could be any kind of shop.

²⁰ The main branch of this family was from the Florence Guelpha, and it had special influence at the pontifical Curia during the 17th c. One of its branches was recorded in the Italian South, invested with the title related to San Chirico.

²¹ From Bruni's documents, the link of this family with the barons *Riccio/Rizzo* from Trapani and Naples is not clear.

²² The Morisco family was reportedly of the Greek origin, with its central Italian domain in *Terra d'Otranto*. Their branch of Lecce was extinct by 1818. In this town, they owned three palaces, the most important one dwelling in the antique Palazzo dei Conti di Lecce. Cf. Paone 1998: 253.

soliciting and landed ownership towards trade. Even more significant is the fact that it facilitated the two Greeks' attachment to the powerful nobility that resided in Lecce's quarter *portaggio San Biaggio* – all conditions important for justifying the prompt advancement of the two Greeks and future attempts to re-define their social status.

Sources

Unpublished:

- ASL, Notaio Bruni Saverio, 46/76: Archivio di Stato di Lecce, Notaio Bruni Saverio, Lecce, segnatura archivistica 46-76.
ASL, Regia Bagliva: Archivio di Stato di Lecce, Regia Bagliva di Lecce, Inventario, eds. A. Farina and S. Manca

Literature

- Cazzato–Politano 2001: Vincenzo Cazzato – Simonetta Politano, *Topografia di Puglia, atlante dei monumenti trigonometrici: chiese, castelli, torri, fari, architetture rurali*, Galatina, Congedo.
- Ciongoli 1991: G. P. Ciongoli, Chiesa di S. Niccolò dei Greci, *Taras*, vol. XI: 2, 331–332.
- Constantini 1995: A. Constatini, *Le masserie del Salento: dalla masseria fortificata alla masseria-villa*, Galatina, Congedo.
- Cortese 1929: N. Cortese, Feudi e feudatari napoletani nella prima metà del '500, *Archivio storico per le province Napoletane*, vol. 54, Napoli, 5–150.
- Fersini 2000: Francesco Fersini, I Castriota Scanderbeg baroni di Gagliano, *Bolletino Storico di Terra d'Otranto*, vol. 10, Galatina, 57–67.
- Florio 1678: Giovanni Florio, *Queen Anna's New World of Words or Dictionarie of the Italian and English tongues*, London. Bradwood, fourth edition [first edition 1611].
- Foscarini 1935: Amilcare Foscarini, Lecce d'altri tempi: ricordi di vecchie isole, capelle e denominazioni stradali (contributo per la topographia Leccese), *Japigia*, vol. V: 4, Bari, 425–452.
- Galante 2006: Stefania Galante, Materia, forma e tecniche costruttive in Terra d'Otranto: da esperienza locale a metodologia per la conservazione, Dottorato di ricerca in Conservazione dei Beni Architettonici – XVIII ciclo, Napoli, Università degli studi di Napoli Federico II.
- Gull–Tagliante 2012: Paolo Gull and Paola Tagliante, Sistemi Informativi Geografici e Dati Spaziali Testuali, abstract of presentation at the 13a Conferenza Italiana Utenti Esri (Roma: 18–19 aprile 2012), at <www.esriitalia.it/test/images/Atti_13aConfer/Sessioni_parallelle_pdf/Beni/01_Beni.pdf>01. 10. 2014.

- Palumbo 1977: Pier Fausto Palumbo, *Storia di Lecce*, Lecce, Centro di studi Salentini.
- Palumbo–Poli 2001: Lorenzo Palumbo–Giuseppe Poli, *Centro e periferia in Terra d'Otranto tra XVI e XVIII secolo: notabili, notabili e vassalli a Lecce e nel basso Salento*, Bari, Cacucci.
- Paone 1978: Michele Paone, *Palazzi di Lecce*, Galatina, Congedo.
- Paone 1998: Michele Paone, *Lecce: elegia del Barocco*, Galatina, Congedo.
- Pellegrino–Rizzo–Vetere 1993: Bruno Pellegrino–Maria Marcella Rizzo–Benedetto Vetere, eds. *Storia di Lecce: dai Bizantini agli Aragonesi*, Bari, Laterza.
- Salvatore 1975: M. R. Salvatore, Lecce, Chiesa di San Niccolò dei Greci: restauro 1975, *Notiziario di Archeologia Medievale*, vol. 14, Genova, 8.
- Spedicato, 1996: Mario Spedicato, *La lupa sotto il pallio: religione e politica a Lecce in Antico Regime, secc. XVI–XIX*, Bari, Laterza.
- Strachae 1671: Benvenuti Strachae *De Mercatvra decisions et tractatvs varii*, London, Landry.
- Vacca 1933: Nicola Vacca, Professioni e mestieri a Lecce nel 1700, *Rinascenza Salentina*, vol. 1, Salento, 196–201.
- Vacca 1934: Nicola Vacca, Lecce nota ed ignota: L'isola di Policastro, *Rinascenza Salentina*, vol. 2, Salento, 205–208.
- Vacca 1936: Nicola Vacca, Le fazioni a Lecce nel „700, *Rinascenza Salentina*, vol. 4, Salento, 11–20.
- Vacca 1939: Nicola Vacca, Lecce nel „600: rilievi topografici e demografici. I gonfaloncini dei quattro pittaggi che componevano la città, *Rinascenza Salentina*, vol. 7, Salento, 91–95.
- Zečević 2013: Nada Zečević, Notes on the prosopography of the Strategopoulos family, *Radovi Filozofskog fakulteta, filozofske i prirodne nauke*, vol. 15: 2, Pale, 123–136.

Нада Б. Зечевић

ПОСАО И МРЕЖА ГРЧКОГ ПОСРЕДНИКА ИЗ ГРАДА *LECCE*: НОВИ ИЗВОРИ О МИХАЕЛУ СТРАТЕГОПУЛУ, 1756–1768

Резиме

У раду анализирам досада непознате архивске податке о пословним активностима и мрежи Михаела Стратегопула, потомка грчке породице која је из Епира емигрирала пред Османлијама на југ Апенинског полуострва крајем 15. века. Након не нарочито успешне посредничке активности забележене 1756. године, Михаел је за свега неколико година (до 1764) ипак постао један од виђенијих чланова грчке имигрантске заједнице у граду *Lecce*. Овај брзи напредак у највећој мери био је заснован на Стратегопуловом партнерству са другим грчким посредником, Анастасијем Никацом (*Anastasios Nicazza*). Током 1764. године, два посредника заједно су купила неколико имања градских барона, прво обрадиве парцеле у околини града *Lecce*, а затим (1768) и објекат намењен трговини који се налазио на централном градском тргу. Док је стицање обрадиве земље и других пољопривредних ресурса у руралној пертиненцији града одражавало везе двојице посредника са другим потомцима балканских избеглица, пре свега са женском линијом породице Кастриоти од Гаљана (Теодора, уд. Ферароли), која је, као и већина других припадника грчко-албанске заједнице овога града, живела у кварту званом *portaggio di San Martino*, куповина градског типа куће са просторијама намењеним складиштењу и трговини пољопривредних производа (вино, маслиново уље, итд.), смештене на главном градском тргу, омогућила је приближавање двојице Грка кругу моћнијих баронских породица, груписаних у кварту *portaggio di San Biaggio*. Пратећи садржај и динамику ових веза, у раду се осврћем и на политичке конотације контаката које су посредници имали, посебно изражене у то време кроз поделу на ривалске странке Тафура и Манкарела. Такође, осим детаља о Стратегопулу и његовим пословним везама, у списима нотара *Lecce*-а Саверија Брунија, проналазим још неколико особа и породица чији су се преци такође доселили на италијански југ из грчких области (Росо, Морисци).

НЕКА ЗАПАЖАЊА О ПОВРАТНОЈ ВЕЗИ У ВАСПИТАЊУ

Апстракт: *Васпитање се може посматрати као систем, тако да законитости које важе за системе уопште важе и на пољу васпитања. Један од основних механизма којим се описује функционисање система је механизам повратне везе. Овај механизам дјелује и у васпитању. Најважнији елемент механизма повратне везе је повратна информација. У тексту је начињен покушај да се успјешност васпитног процеса повеже са ефикасношћу повратне везе, односно са квалитетом повратне информације. При том је квалитет повратне информације доведен у везу са идејом Виготског о различитим типовима учења са становишта положаја дјетета у односу на програм учења. Образложена је идеја да квалитет повратне информације у васпитању зависи од тога у којој мјери васпитаник контролише програм учења.*

Кључне ријечи: *механизам повратне везе, повратна информација, ефикасност васпитања.*

Увод

О значају повратне информације за учење и образовање написано је мноштво радова у којима је овај проблем разматран са најразличитијих аспеката. Много прије појаве термина *повратна информација*, људи који су размишљали о образовању и васпитању, интуитивно су препознавали значај *ослушкивања* дјететових реакција и прилагођавања васпитачевих активности тим реакцијама. Тако Коменски, говорећи о принципима лаког поучавања и учења, наставницима даје савјет: „Нека се ништа друго не тражи да памте до оно за шта постоје поуздани знаци да се може запамтити“ (Коменски 1997: 140). Ови поуздани знаци нису ништа друго до дјечије реакције које представљају повратну информацију о томе у којој мјери је наставникова васпитна активност била адекватна.

Половином прошлог вијека је дошло до појаве кибернетике, теорије информација и теорије система које су покушавале на нов начин описивати и објашњавати сложене природне и друштвене процесе. Један од појмова који је често кориштен у тим дисциплинама је појам *повратне везе* и *повратне информације*. Пошто да су ове дисциплине извршиле значајан утицај на многе науке, утицај се осјетио и у педагогији, па су се поменути појмови пренијели и на поље објашњавања васпитних појава.

У системима најразличитијих врста, основни механизам који обезбјеђује самоусклађивање система и његово функционисање на оптималном

* zlatkopa@yahoo.com

нивоу јесте механизам повратне везе. Механизам повратне везе су људи интуитивно користили још у античко доба. Био је познат и научницима из каснијих епоха, нпр. Џемсу Вату, али су га теоријски разрадили тек оснивачи кибернетике средином 20. вијека. Међу најзаслужнијима су Вилијем Рос Ешби и Норберт Винер (Ashby 1957; Wiener 1965). Они су, заједно са другим кибернетичарима и научницима који су развијали теорију система, описали повратну везу и њену присутност у системима из најразличитијих области, у билошким, економским, астрономским, друштвеним системима. Као илустрација повратне везе обично се наводи функционисање термостата. Гријач загријава одређени простор у којем се налази термостат. Када температура пређе горњу задату границу, термостат искључује гријач након чега температура опада. Када падне испод доње задате вриједности, термостат укључује гријач па се температура подиже. Саморегулациони циклуси се понављају одржавајући температуру унутар задатих оптималних вриједности. Овај механизам одржавања неког оптималног равнотежног стања је присутан на биолошком нивоу (нпр. метаболизам живих бића), као и на психолошком (нпр. у области мотивације). И васпитање се може посматрати као систем, јер оно посједује све кључне карактеристике система (Сузић 2009) тако да и у том систему можемо препознати дјеловање повратне везе.

У овом раду ћемо неке принципе функционисања механизма повратне везе у васпитању покушати повезати са идејом Виготског о типовима учења и на тој основи указати на могуће правце трагања за објашњењем неких васпитних појава.

Промјене у ефикасности васпитања

Развој људске цивилизације се може представити као процес током којег су људи напустили стање примарног јединства са природом, постепено обликовали свијест о себи и, захваљујући тој свијести, задобили различите цивилизацијске тековине. Према Фрому, *Библија* садржи причу о том процесу. Слика о човјеку у рају је метафора за оно исконско јединство са свијетом, за стање примарног склада у којем незадовољства ни собом ни свијетом не може бити, јер човјек није свјестан границе између себе и свијета око себе (From 1973). Пробајући плодове са дрвета спознаје, човјек стиче свијест о себи и о свијету око себе, постаје *појединац*, али то плаћа великом цијеном тиме што се код њега рађа и осјећај изолованости од свијета, отуђености од природе и других људи: он бива изгнан из раја. Култура је плаћена високом цијеном. Ова исконска прича о напуштању сигурности првобитног јединства са свијетом и путовању у непознато, путовању које је тегобно и пуно жртава, али доноси спознају и културу, понавља се са одрастањем сваког новог припадника људског рода. Развојни психолози говоре о процесу током којег мало дијете постепено прелази из стања у којем и себе и свијет око себе доживљава као нешто недјелјиво у стање у ко-

јем прави разлику између *ја* и *не-ја*. Пијаже каже да дијете на сензомоторном нивоу развоја доживљено и опажене утиске не везује ни за личну свијест (што би било доживљено као *ја*), ни за објекте (што би било доживљено као *не-ја*). Доживљаји и опажаји су једноставно дати у једној нераздвојеној цјелини и тек ће касније постепено доћи до њиховог раздвајања (Ријаџе 1996). Напуштајући стање примарног јединства са свијетом, дијете за стицање свијести и улазак у свијет културе плаћа цијену сличну цијени коју је човјечанство платило на филогенетској димензији. Може се рећи да у ову цијену улазе и неки проблеми који прате васпитање. О каквој врсти проблема се ради?

Познато је да васпитање на самом почетку живота тече лако, без неког посебног напора, тако рећи само од себе. Дијете учи о свијету спонтано и природно, као што дише. Тешко је не остати задивљен пред количином онога што дијете усвоји у првих неколико година живота и пред ефикасношћу тог процеса. Илустративан примјер је усвајање говора. Фасцинантна је лакоћа којом мало дијете усваја тако комплексан систем какав је језик. Касније се ствари почињу мијењати. Учење све више постаје неприродно и напорно, а упоредо са тим и све мање ефикасно. Оно се више не одвија на такав начин и у таквим условима за које смо изгледа посебно опремљени. Иган примјећује да смо ми еволуционо добро опремљени за живот у малим, једноставним претписменим заједницама (Egan 2008). И наш еволуциони, и убједљиво највећи период културног развоја, одвијао се у таквим заједницама, па су наше психичке функције обликоване у условима живота у тим заједницама и најбоље су прилагођене таквим условима. Због тога је и васпитање које се одвија у условима који су, бар донекле, слични условима какви су владали у малим примитивним заједницама нарочито ефикасно.

У наредном одјељку ћемо покушати показати да је један дио оне посебне опремљености о којој говори Иган повезан са функционалношћу повратне везе у васпитању, као и да се, барем дјелимично, проблеми који се у васпитању јављају са одрастањем дјетета могу објаснити смањивањем те функционалности.

Повратна веза у васпитању

Идеја о томе да васпитање у самој својој природи садржи неке механизме који обезбјеђују његово функционисање и усмјеравају исходе у пожељном смјеру јавља се и код педагога minulih времена. У анализи дјела Јана Амоса Коменског, Пијаже овако идентификује централну идеју на којој овај велики педагог темељи своју концепцију: „Централна идеја јесте вероватно идеја о природи као ствараоцу свих форми, која се рефлектује у људском уму и захваљујући паралелизму између природе и човека, аутоматски уређује процес образовања онако како треба“ (Ријаџе 2008: 117). Примијетимо да Пијаже говори о *аутоматском* уређивању процеса образовања у неком оптималном правцу. Може се у дјелима Коменског препо-

знати идеја о томе да је васпитање саставни дио далеко ширих процеса и да је оно само један од аспеката свеопштег кретања и развоја. Према томе су васпитни системи саставни дијелови комплекснијих система, тако да неке опште законитости које управљају догађајима у тим комплекснијим системима управљају и догађајима у области васпитања.

Већ је поменуто да су из кибернетике и терије система у педагогију пренијети појмови повратна веза и повратна информација. У литератури се повратна информација сврстава међу најважније факторе који одређују успјешност васпитног процеса (нпр. Black, Wiliam 1998; Carless 2006; Hattie, Timperley 2007).

Одређење повратне информације зависи од становишта са којег се ова појава посматра. У дефиницијама повратне информације се говори о информацијама које учесници васпитног процеса предају једни другима, а што резултира ефикаснијим одвијањем васпитног процеса. Тако нпр. Вуерман и сарадници дефинишу повратну информацију на сљедећи начин: „Информација о својствима ученика или разумијевању садржаја од стране ученика, коју им наставник обезбјеђује, а која указује на достизање циља учења, ради унапређења тог учења“ (Voerman, Meijer, Korthagen, Simons 2012: 1108).

Повратна информација је: „[...] информација која евалвира исход неке активности и као таква може дјеловати као регулатор даљне активности“ (*Pedagoška enciklopedija*, том 2: 226) У *Педагошкој енциклопедији* се даље наводи да је повратна информација кључни елемент контролног система повратне везе. Када се васпитање посматра као систем, основни елементи тог система су васпитач и васпитаник, а чин васпитног дјеловања подразумијева проток информација међу њима. Механизам повратне везе функционише на тај начин што васпитач и васпитаник један другом шаљу поруке које садрже и информације о томе колико је понашање оног другог успјешно или адекватно. У функцији повратне информације се јављају различита комуникациона средства, од учениковог одговора, резултата његовог рада на тесту, преко наставникових коментара на ученикова постигнућа и школских оцјена, па све до бројних знакова невербалне комуникације које користе и један и други.

Двојако се може посматрати повратна информација у васпитању. Ако између елемената А и елементе Б у неком систему постоји узајамно дјеловање и проток информација, да ли ћемо као повратну информацију третирали ток информација од А према Б или од Б према А, зависи од тога шта третирамо као почетно или примарно дјеловање. Ако утицај А на Б третирамо као примарну карику, онда се повратни утицај Б на А може третирали као повратна информација. „[...] испитивање ученикова знања пружа повратне информације ученику (у виду наставникове примједбе, оцјене, невербалне комуникације као што су гримасе, поглед, гесте или ученикове самопроцјене) о томе колико је удовољио захтјевима. [...] Исказани ниво ученикова знања уједно је повратна информација и наставнику који на

основи тога може регулирати своје дјеловање, нпр. организирати понављање, искушавати различите методе подучавања итд.“ (ibidem: 227).

Током васпитног процеса васпитач и васпитаник један на другог дјелују путем комуницирања, тако да опредјељење за то који ће сегмент из те комуникације бити третиран као повратна информација зависи од тога шта посматрамо као почетни утицај или дјеловање. Чешће се повратна информација одређује као информација коју васпитач предаје васпитанику. Неки аутори у оквиру ове врсте повратне информације разликују њене подврсте. Тако се разликују повратна информација која се односи на напредак и повратна информација која се тиче одступања од постављеног циља (Voorman, Meijer, Korthagen, Simons: 2012). На основу резултата истраживања ови аутори сугеришу да примјена тих типова повратне информације не зависи од искуства и пола наставника. Друга често прављена подјела је подјела на позитивне и негативне повратне информације, а на основу тога се анализира ефикасност једне и друге и њихов оптималан однос. Изгледа да је боље када је позитивних повратних информација осјетно више. Према неким резултатима оптималан омјер код којег је однос између позитивних и негативних повратних информација већи од 3 : 1 (Losada, Hearphy 2004).

Друга могућност је да се као повратна информацију третирата информацију коју васпитаник предаје васпитачу, а која утиче на ток васпитног процеса. Раније поменута изузетна ефикасност учења у првим годинама живота може се повезати управо са том врстом повратне информације која обезбјеђује ефикасност повратне везе у раном васпитању. Као илустрација може послужити учење говора код малог дјетета.

Џин Берко Глисон подејећа да се одрасле особе на посебан начин понашају када се обраћају малом дјетету које још не говори, те поставља питање: шта је то у дјететовом понашању што изазива такво посебно понашање одраслих. Зашто нпр. одрасли почињу наглашено фацијално реаговати или зашто у се у њиховом говору јавља толико понављања? (Berko Glison 1985). Беба тако упадљиво усредсређује свој поглед на људско лице и вјероватно је наш природни одговор да на помно посматрање неког ко нас упадљиво гледа у лице почињемо интензивније реаговати фацијално. Учестало понављање у говору одраслих који се обраћају малом дјетету Берко Глисон објашњава на следећи начин: „Очигледно је да та понављања помажу детету да научи језик, али би било погрешно мешати функцију тог понављања са мотивацијом. Није вероватно да родитељи понављају због тога што следе неке педагошке принципе. Пре би се могло рећи да је понављање непосредно изазвано неким понашањем детета. Очигледан чинилац могао би бити то што дете још није научило да на одговарајући начин реагује на оно што родитељ каже, климањем главе, гласом (мх), или другим знаком чији је смисао да је порука примљена и да може да се настави. [...] Неодговарање, било језички, било физички, тражи понављање“ (ibidem: 137). Треба примијетити да изостанак одговарајућих реакција малог дјетета које би потврдиле да разумије поруку одраслог итекако носи много инфор-

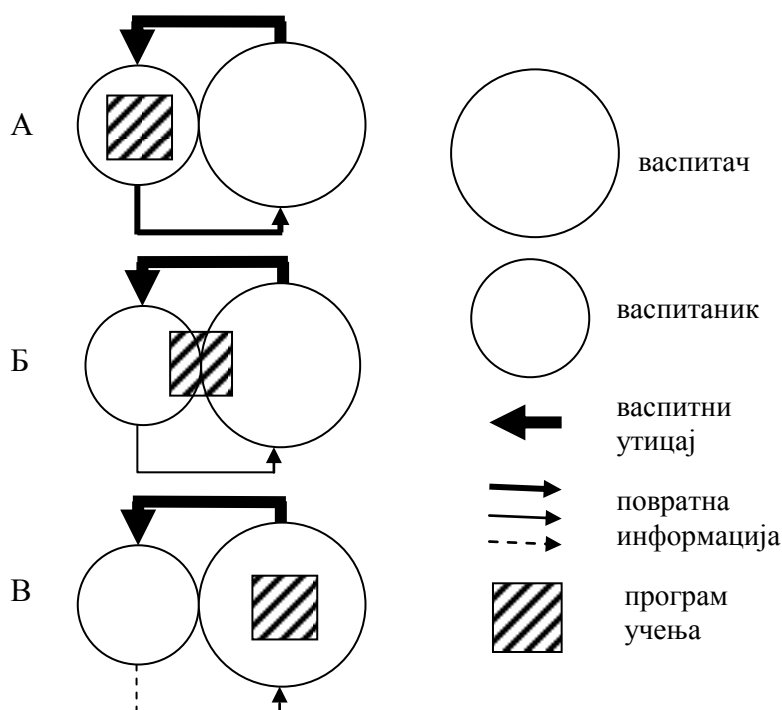
мација. Дијете поручује да није схватило значење поруке, да се комуникација не одвија на задовољавајућем нивоу. То је јасан примјер повратне информације која одраслом сигнализира да би требао поново послати поруку, али тако да је промијени, јер претходна није примљена. На основу повратне информације одрасли одашиље мноштво порука (понављање) варирајући их на различите начине, све док на основу дјететових реакција не закључи да је порука примљена. На одређен начин дијете управља васпитним дјеловањем одраслих, који не дјелују поштујући неке педагошке принципе или правила, него једноставно ослушкују сигнале које им шаље дијете.

Овај механизам не дјелује само код усвајања говора, него и код усвајања бројних других вјештина. Може се рећи да је он општеприсутан у васпитању малог дјетета. Изостанак реакције дјетета, која би показала да је дјеловање одраслог имало ефекта, сигнализира одраслом да коригује своје дјеловање. Најважније у свему је да на основу реакција малог дјетета одрасла особа прилично добро може процјењивати ефикасност свог дјеловања. На каснијим узрастима се ствари мијењају. Дијете стиче способности за далеко богатију комуникацију, али то не мора аутоматски значити да ће повратне информације које одашиље одраслом у погледу њиховог васпитног дјеловања бити садржајније. Берко Глисон наводи да школска дјеца са наставником успостављају контакт погледом и другим невербалним знацима, а у неким важнијим тренуцима и говором, на основу чега се стиче утисак да су дјеца веома експресивна (*ibidem*). Међутим, пажљивијом анализом се открива да та експресивност више прати њихове сопствене исказе, него што је реакција на оно што наставник говори и ради. Наставнику и такав облик повратне информације може бити користан, али у значајној мјери изостају информације које би му омогућиле прецизнију процјену ефикасности његовог васпитног дјеловања. Тако имамо парадоксалну ситуацију да употребљивост повратне информације коју васпитач добија од васпитаника дјелимично опада са порастом васпитаникових способности за комуникацију. Очигледно дјечија способност комуникације није фактор који пресудно одређује употребљивост повратне информације коју оно шаље васпитачу. Шта је онда фактор који пресудно одређује ту употребљивост? Покушаћемо образложити став да употребљивост повратне информације (њена ефикасност) зависи првенствено од тога ко контролише програм учења. Подсјећамо да овдје разматрамо ону врсту повратне информације која иде од васпитаника према васпитачу.

Основна идеја коју желимо разрадити у овом тексту односи се на могућност повезивање начина на који механизам повратне везе дјелује у васпитању са идејом Виготског о три типа учења. Виготски разликује неке граничне тачке у развоју дјетета које одвајају периде у којима доминирају поменути типови учења (Vigotski 1990). Прва таква тачка је око треће године живота. До тог узраста дијете учи по свом личном програму. И Виготски се позива на усвајање говора као примјер за овај тип учења. „Поступ-

ност стадијума кроз које дете пролази, трајање сваке етапе на којој се оно задржава, одређује се не програмом мајке, а у основи тиме што дете само узима из средине која га окружује. Свакако да се развој говора детета мења у зависности од тога да ли ће се око детета говорити богатим или сиромашним говором, али програм учења говора дете одређује само“ (ibidem: 47). Другачији тип учења је учење какво имамо у школи. У школи дијете учи по програму који му намеће учитељ. Удио његовог сопственог програма у програму учења је занемарљив. Преостаје још тип учења карактеристичан за период између треће године и поласка у школу. Учење у том предшколском периоду има прелазни карактер између два претходно описана типа учења. Мало дијете учи то што оно само жели, школско дијете учи то што жели учитељ, а предшколско дијете учи то што оно жели, али оно жели углавном то што жели његов учитељ. „[...] дете раног узраста учи по свом програму, дете школског узраста учи по школском програму, а дете предшколског узраста учи у оној мери у којој је програм учитеља постао његов програм“ (ibidem: 48). Учење малог дјетета Виготски назива спонтаним, учење школског дјетета реактивним, а учење предшколског дјетета спонтано-реактивним.

У чему се огледа однос на који желимо указати, однос између повратне везе у васпитању и типова учења које описује Виготски? Основна теза од које полазимо је теза да функционалност механизма повратне везе у васпитању зависи од тога по чијем програму се одвија учење, тј. од тога ко контролише програм учења. Механизам најбоље функционише када дијете контролише програм учења (учење се одвија по његовом програму). Функционалност повратне везе се смањује код другог типа учења, када програм учења контролишу и одрасли и дијете, а још је мања у ситуацији када програм учења контролише само одрасли (трећи тип учења). Шематски су ови односи приказани цртежом 1.

Цртеж 1: Контрола програма учења и повратна информација

Квалитет повратне информације је приказан различитим линијама: дебља линија означава најквалитетнију, тања линија мање квалитетну, а испрекидана најмање квалитетну повратну информацију. Код спонтаног учења (цртеж 1А), дијете контролише програм учења и готово у цјелини управља процесом учења. Сваки васпитачев поступак који није у складу са дјететовим програмом учења не наилази на плодно тло, односно не даје никакав учинак, па се зато и губи из репертоара васпитног дјеловања. Тако *преживљавају* они васпитни поступци који дјетеовим повратним информацијама бивају потврђени као ефикасни. Повратна информација коју дијете даје васпитачу омогућује овоме да у сваком тренутку врло добро оцијени за шта је дијете способно, којим темпом може напредовати, која врста дјеловања ће дати оптималне ефекте итд. У раније наведеним примјерима са усвајањем говора, поменули смо неке дјететове реакције које представљају повратну информацију упућену одраслом васпитачу. Механизам је колико једноставан, толико и ефикасан. Интересантно је поменути да врло сличан механизам постоји и у животињском свијету.

Меркати, једне врсте мунгоса (*Suricata suricata*) живе у заједницама у којима о младунцима осим мајки брине и већи број других јединки. Млади су у првом периоду живота потпуно зависни од хране коју им доносе

одрасли. Да би подстицали развијање вјештине лова, одрасле јединке младунцима некад доносе жив плијен. У случају отровних и опасних шкорпија, то раде тако да их донесу живе, али им претходно одгризу реп на којем се налази отровна жаока (Thornton, McAuliffe 2006). Након неког времена, када младунци стекну вјештине потребне за савладавање шкорпија, почну им доносити живе и неоштећене шкорпије. Дакле, одрасле јединке показују неку врсту осјетљивости за ниво способности младунаца. Функцију повратне информације овдје има начин оглашавања младунаца. У лабораторијским условима су у гнијезду, састављеном од сасвим младих јединки, истраживачи пуштали снимке оглашавања карактеристичног за старије младунце. Одрасле јединке су реаговале доношењем плијена припремљеног за старије младунце. Механизам повратне везе функционише, али дјелује сасвим механички, на инстинктивном нивоу.

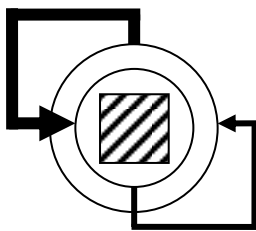
Механизмом повратне везе може се објаснити како су људи кроз дуге вијекове историје успијевали да васпитавају нове нараштаје, и да то раде прилично успјешно, без научних спознаја о васпитању и без посебне обуке у васпитној вјештини. Дијете осјећа шта му, када и у каквом облику треба, у складу са тим сва она дјеловања одраслих која су на њега усмјерена оно једноставно *разврстава* на адекватна и неадекватна, па начинима комуникације која му стоје на располагању саопштава то одраслима. Њима преостаје да разумију поруке дјетета и поступе у складу са тим порукама.

Код спонтано-реактивног учења (цртеж 1Б), ситуација се донекле мијења. Дијете сада дјелимично контролише програм учења. Оно и даље у највећем броју ситуација жели да учи то што учи, али се то сада углавном поклапа са оним што одрасли желе да оно научи. Контрола програма учења је на тај начин подијељена између дјетета и одраслог. Покушаји одраслог да четворогодишње дијете научи некој активности, за коју оно не показује склоност и интерес, завршиће дјететовим једноставним одбијањем да учествује у тој активности. Зато васпитачи користе најразличитије начине и често врло домишљате стратегије да дјецу заинтересују за планирано учење, да код њих побуде спремност да се укључе у активност. То су заправо поступци којима васпитачи постижу код дјетета спремност да предложени програм учења прихвати као свој програм. Универзални поступак којим се ово постиже је уношење елемената игре у учење, односно учење кроз игру. Ако је програм учења такав да се може остварити кроз игру, дјеца ће га сигурно прихватити као свој програм учења. Због тога се највећи дио учења на предшколском узрасту и остварује кроз игру. Код овог типа учења повратна информација од дјетета према васпитачу је и даље прилично ефикасна, али ипак мање него код потпуно спонтаног учења. Један дио контроле над програмом учења је отишао из дјететових руку, тако да је квалитет повратне информације смањен. Сада су током васпитног процеса могуће и епизоде у којима васпитач натура програм учења који дијете не прихвата као свој, али сигнали који би о томе обавијестили васпитача изо-

стају или их он не дешифрије на прави начин. Учесталост таквих епизода је код овог типа учења ипак ограничена.

Са реактивним типом учења (цртеж 1В) такве епизоде постају правило. У школи је утицај дјетета на програм учења никакав или је сведен на симболичну мјеру. Програм учења је готово потпуно под контролом наставника. Због тога је квалитет повратне информације која од ученика иде ка наставнику осјетно мањи него код претходних типова учења. Није проблем само у томе што наставник истовремено ради са већим бројем дјеце, па не може увијек регистровати све нијансе повратних информација које добија од ученика, него и у томе што је квалитет тих повратних информација лош. Пошто има сасвим ограничену контролу над програмом учења, дијете сасвим ограничено може сигнализирати шта му тачно, колико и на који начин треба за савладавање тог програма. Због тога наставник о томе често неће имати адекватну представу, па ће његово васпитно дјеловање бити мало ефикасно. То је дио цијене која је плаћена за израдњу културе. Културне тековине се не могу преносити на нове нараштаје само спонтаним учењем. Не може дијете спонтано научити аритметику или хемију. Културни развој подразумијева да се дефинише програм учења који се сервира дјетету, а то онда није дјететов програм учења, него наставников.

Васпитни процес не престаје завршетком школе. Шта се са повратном везом у васпитању догађа даље? Најупечатљивија карактеристика васпитања код одраслог човјека састоји се у томе да већим дијелом он сам почиње управљати тим процесом, односно васпитање већим дијелом постаје самоваспитање. Механизам повратне везе дјелује и даље, само на специфичан начин. Шематски је то приказано цртежом 2.

Цртеж 2: Контрола програма учења и повратна информација код учења одрасле особе

Специфичност се огледа у томе што су сада васпитач и васпитаник обједињени у једној особи. На тај начин васпитаник опет има контролу над програмом учења па повратна информација коју шаље васпитачу (самом себи) опет постаје ефикасна. Сада се у функцији повратне информације јављају све оне спознаје до којих особа долази о карактеристикама и резултатима сопственог учења и развоја одређених особина своје личности, а ко-

је јој служе као оријентир у даљим самоваспитним активностима. Највећи дио садржаја повратне информације у овом случају се односи на метакогнитивна знања и процесе, али исто тако и на метаемоције. На основу свих тих елемената повратне информације, одрасла особа може изградити ефикасне технике учења као и методе формирања или кориговања властитих особина.

Закључак

Анализа механизма повратне везе у васпитању може бити организована око два питања:

1. Који фактори утичу на квалитет оне врсте повратне информације која има смјер од васпитаника ка васпитачу (о тој врсти је ријеч у овом раду) и како ти фактори утичу на ефикасност повратне везе у васпитању?

2. Који фактори утичу на квалитет оне врсте повратне информације која има смјер од васпитача ка васпитанику и како ти фактори утичу на ефикасност повратне везе?

Ово друго питање је чешће обрађивано у литератури. Ми смо се у овом раду позабавили оном врстом повратне информације која је мање истраживана (од вапистаника ка васпитачу). Настојали смо показати да се неке од битних одлика васпитања могу објаснити механизмом повратне везе и да његово дјеловање зависи од повратне информације. Механизам повратне везе може бити под свјесном контролом васпитача, може бити само дјелимично свјестан, а може бити и несвјестан, али свјесност није фактор од којег пресудно зависи ефикасност повратне везе. Ефикасност овог механизма у васпитању пресудно зависи од његове најзначајније компоненте – од повратне информације и њеног квалитета. Квалитет повратне информације (оног вида повратне информације о којој је ријеч у овом тексту) зависи од тога у којој мјери васпитаник контролише програм учења: што више контролише програм учења, то је повратна информација коју шаље васпитачу квалитетнија, а тиме и васпитни процес успјешнији. На самом почетку живота контролу над програмом учења има васпитаник, повратна информација коју шаље васпитачу је квалитетна, а захваљујући томе васпитач може ефикасно организовати васпитно дјеловање. Због тога ће васпитање бити углавном успјешно. Касније се контрола над програмом учења помјера ка васпитачу, да би на школском узрасту она доминантно била у његовим рукама. У таквој ситуацији васпитаник не може васпитачу послати квалитетне поруке о томе какво васпитно дјеловање ће бити оптимално за савладавање програма учења. У васпитању одраслог човјека механизам повратне везе поново постаје значајно ефикаснији, али на другачијим основама него што је то било на почетку животног пута. Контрола над програмом учења је поново у рукама васпитаника, захваљујући томе што код одрасле особе доминира самоваспитање, па су васпитач и васпитаник обједињени у једној особи.

Према томе, васпитање на школском узрасту се показује као најслабија карика. У томе лежи један од важнијих разлога за сталне приговоре који се упућују школи као институцији за бог њене неефикасности. Васпитање и прије и након школског је, по правилу, ефикасније од школског. Настојања да се васпитни рад у школи некако промијени и да се ублаже проблеми неефикасности школе у значајној мјери се састоје од покушаја да, што је могуће већи, дијелови програма учења буду прихваћени од ученика као њихови властити програми учења. Тиме се повећава квалитет повратне везе од ученика према наставнику, па се повећава и ефикасност васпитног процеса. Један дио таквих покушаја односи се на већ поменуто увођење елемената игре у учење. Ово је могуће не само код дјеце предшколског узраста, него и код школске дјеце, па чак и код одраслих. Могуће је заснивање учења на трагању, потреби за истраживањем, на откривању (нпр. учење рјешавањем проблема). Једна од могућности је укључивање ученика у одлучивање о начинима учења, а дјелимично и о садржајима учења (наставни модели који полазе од таквих поставки). Овакви и други модели и начини рада омогућују да дјеца бар једним дијелом желе да уче оно чему наставници желе да их науче. Односно, таквим начинима рада се постиже да дјеца наметнути програм учења, бар у некој мјери, прихвате као свој властити програм. То онда значи да ће, у складу са оним што је у претходној расправи речено, повратна информација од њих ка наставнику бити квалитетнија, а на основу тога васпитни процес успјешнији.

У овом тексту само механизам повратне везе васпитању посматрали само са једног аспекта, разматрана је само једна врста повратне информације: она која иде од васпитаника ка васпитачу. Нисмо се бавили другим типом повратне информације – оном која се од васпитача креће ка васпитнику. Механизам повратне везе обухвата и једну и другу врсту повратне информације и различите њихове комбинације.

Литература

- Берко Глисон 1985: Dž. Berko Glison, Govorenje deci: neka zapažanja o feedbacku, u: N. Savić-Ignjatović (red.), *Razvoj govorenja kod deteta*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 136–142.
- Блек, Вилиам 1998: P. Black, D. Wiliam, Assessment and classroom learning, London: *Assessment in Education*, 5 (1), 7–74.
- Вејнер 1965: N. Wiener, *Cybernetics or control and communication in the animal and the machine*. Cambridge, Massacchusetts: MITT Press.
- Виготски 1990: L. S. Vigotski, Učenje i razvoj u predškolskom uzrastu, u: J. Mirić (red.), *Kognitivni razvoj deteta*, Beograd: Savez društava psihologa Srbije, 47–55.

- Вуерман и др. 2012: L. Voerman, P. C. Meijer, F. A. J. Korthagen, R. J. Simons, Types and frequencies of feedback interventions in classroom interaction in secondary education. Amsterdam: *Teaching and Teacher Education*, 28 (8), 1107–1115.
- Иган 2008: K. Egan, *The future of Education. Reimagining Our School from the Ground Up*, London and New Haven: Yale University Press.
- Коменски 1997: J. A. Коменски, *Велика дидактика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Лосада, Хефи 2004: M. Losad, E. Heaphy, The role of positivity and connectivity in the performance of business teams: a nonlinear dynamics model. New York: *American Behavioral Scientist*, 47 (6), 740–765.
- Pedagoška enciklopedija* 1989, Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Пијаже 1996: Т. Пијаџе, Mentalni razvoj deteta, u: I. Ivić (red.) *Intelektualni razvoj deteta*, Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 17–60.
- Пијаже 2008: Т. Пијаџе, Značaj Jana Amosa Komenskog danas, Београд: *Pedagogija*, 1, 115–128.
- Рос Ешби 1957: W. Ross Ashby, *An introduction to cybernetics*. London: Chapman & Hall LTD.
- Сузић 2009: Н. Сузић, Научна утемељеност реформских промјена у систему васпитања и образовања, Бања Лука: *Наша школа*, 3–4, 69–92.
- Тортон, Мекалиф 2006: A. Thornton, K. McAuliffe, Teaching in wild meerkats. *Science*, 313, Cambridge, 227–229.
- Фром 1973: E. From, *Bekstvo od slobode*. Београд: Nolit.
- Хети, Тимперли 2007: J. Hattie, H. Timperley, The power of feedback. Washington: *Review of Educational Research*, 77 (1), 81–112.
- Чарлс 2006: D. Charles, Differing perceptions in the feedback process, London: *Studies in Higher Education*, 31 (2), 219–233.

Zlatko M. Pavlović

SOME REMARKS ON FEEDBACK IN EDUCATION

Summary

Education can be seen as a system, hence the regularities which apply to the systems generally are also applicable in education. One of the main mechanisms which are used to describe the functioning of a system is feedback mechanism. This mechanism also works in education. The most important element of feedback mechanism is response. This paper makes an attempt to correlate the success in the process of education with the effectiveness of feedback mechanism, i.e. the response. In this paper the quality of the response is related to Vygotsky's idea of different learning styles from the point of view of the young learner in relation to the learning program. We offer the arguments for the fact that the quality of response in education is dependent on the degree to which the pupil controls the learning program.

LATENTNA STRUKTURA PERCEPCIJE STUDENATA O BITNIM KARAKTERSTIKAMA ZA POSTIZANJE AKADEMSKOG USPJEHA

Apstrakt: U radu se prikazuje dio rezultata šire empirijske studije koja se bavila ispitivanjem stavova prema kvalitetu visokog obrazovanja. Predmet ovog dijela istraživanja odnosi se na analizu faktorske strukture percepcije studenata o bitnim karakteristikama za postizanje akademskog postignuća.

Istraživanje je realizovano na uzorku od 457 studenata II, III i IV godine studija. Uzorkom su obuhvaćeni studenti sa deset privatnih i državnih fakulteta u Republici Srpskoj.

Metodom glavnih komponenti izdvojena su tri faktora koji objašnjavaju 59,32% ukupne varijanse. Na osnovu dobijenih rezultata moguće je zaključiti da studenti latentno opažaju da su za postizanje dobrog akademskog uspjeha bitne karakteristike koje se odnose na dobar odnos prema drugima, zatim karakteristike koje se odnose na socijalni status, te karakteristike koje se odnose na odgovornost prema radu.

Ključne riječi: akademsko postignuće, ocjenjivanje, reforma visokog obrazovanja.

Uvod

Akademsko postignuće je pojam koji označava uspjeh koji učenici ili studenti postižu u tokom svog školovanja i podrazumijeva savladavanje nastavnih planova i programa, što predstavlja uslov za sticanje diplome ili akademskog zvanja. Formalno, akademsko postignuće je operacionalizovano preko zvanično važećih ocjena, te ostavrenog prosijeka u toku studija, pri čemu više ocjene predstavljaju veći akademski uspjeh, a niže, slabiji akademski uspjeh. Akademsko postignuće je nesumnjivo pozitivno povezano sa intelektualnim sposobnostima, te nekim osobinama ličnosti, ali i zavisi od različitih stimulacija koje osoba dobija iz svog neposrednog socijalnog okruženja. Ta povezanost varira u zavisnosti i od uzrasta i nivoa obrazovanja, te se ne može napraviti generalizacija u smjeru poželjnih osobina koje bi bile formula za postizanje dobrog akademskog postignuća. Nešto drukčija situacija je kada su u pitanju stimulacije iz neposrednog socijalnog okruženja, pri čemu su pozitivna očekivanja roditelja na primjer, značajna determinanta visokog akademskog postignuća na svim uzrastima i svim nivoima obrazovanja.

S obzirom na to da je ocjenjivanje neposredno povezano za pojmom akademsko postignuće, Havelka ističe da je ocjenjivanje stručna aktivnost čije valjano obavljanje podrazumijeva odgovarajuću profesionalnu osposobljenost, te

* gorjana.koledin@yahoo.com

stoga programi za obuke nastavnika podrazumijevaju određeni broj sati posvećen vrstama, tehnikama i oblicima ocjenjivanja kao sastavni dio pedagoškog rada. U tom kontekstu, ocjenjivanje definiše kao „skup pedagoških postupaka kojim se valjano, objektivno, pouzdano i precizno utvrđuje u kojem stepenu određena aktivnost učenika ili ishod te aktivnosti ima svojstva koja su postavljena kao ciljevi vaspitno-obrazovnog rada“ (Havelka 2000).

Kako je već naglašeno da ocjena predstavlja jednu od mjera akademskog postignuća, problem koji se često ističe u vezi sa ocjenjivanjem je objektivnost, odnosno subjektivnost. Nerijetko se dešava da ne postoje izrađene norme i kriteriji koji bi bili osnova za izvođenje ocjena, te je procjena samog nastavnika najčešće jedino mjerilo znanja učenika i studenata. Na tu procjenu, ističe Vučić, utiču različiti faktori: kriteriji samog nastavnika (različiti nastavnici vrednuju različite stvari prilikom ocjenjivanja, te se za isti odgovor kod jednog nastavnika može dobiti najviša ocjena, a kod drugog prosječna), kvalitet razreda (u razredima u kojima su većinom učenici sa odličnim uspjehom jedan odgovor izgledaće lošije, nego u razredima gdje učenici imaju slabiji uspjeh), halo-efekat (nastavnici imaju običaj bolje učenike ocjenjivati višim ocjenama, a lošije učenike ni im ocjenama bez obzira na kvalitet znanja), strah ili trema za vrijeme provjere znanja itd. (Vučić 2007).

„Ako se problem (ne)uspeha u studiranju posmatra šire, kao problem prilagođavanja na čije efikasno rešavanje utiču kognitivni i konativni faktori ličnosti, tada se neuspješan odnosno neprilagođen student može opisati ne samo pomoću slabog akademskog postignuća (koje može biti posledica intelektualne, emocionalne, socijalne ili kombinovane neadekvatnosti), već i pomoću teškoća koje ispoljava na emocionalnom planu i u oblasti socijalnog saobraćanja. S druge strane, uspešno prilagođen student bio bi celovita i svestrano razvijena ličnost koja je postigla odgovarajuće rezultate ne samo u procesu obrazovanja već i tokom procesa vaspitanja“ (Smiljanić, Radovanović 1977, prema Hanak 1999).

Veliki broj istraživanja i dugogodišnje proučavanje ovog područja rezultirali su identifikacijom faktora koji doprinose akademskom uspjehu u visokoškolskom obrazovanju, ali i onih koji su povezani sa neuspjehom. Kasidi (2000) navodi sljedeće faktore koji doprinose akademskom uspjehu:

1. Samouvjerenost i osjećaj kompetentnosti u učenju;
2. Optimistična i realistična projekcija budućih profesionalnih i socijalnih uloga;
3. Emocionalna stabilnost;
4. Tendencija ka introverziji;
5. Relativna nezavisnost o nastavnicima;
6. Prihvatanje radnih zadataka koji proizlaze iz strukture proučavanja.

Isti autor navodi sljedeće faktore koji su povezani sa akademskim neuspjehom. To su:

1. Nedostatak povjerenja u sopstvene sposobnosti, odnosno nedostatak samopouzdanja;

2. Nesigurna i nerealistična projekcija budućih profesionalnih i socijalnih uloga;
3. Emocionalna nestabilnost;
4. Tendencija ka ekstraverziji;
5. Pretjerana zavisnost o nastavnicima i značajnim drugim;
6. Osjećaj nezadovoljstva i odbijanje radnih zadataka koji proizlaze iz strukture proučavanja.

U posljednjih desetak godina na prostorima Bosne i Hercegovine provedena je reforma visokog obrazovanja, pri čemu su, potpisivanjem Bolonjske deklaracije, visokoškolske institucije preuzele obavezu za provođenjem reforme i približavanje visokog obrazovanja većini zemalja Evropske unije, koje su takođe potpisnice Deklaracije.

Krneta ističe da kreatori politike u sferi obrazovanja naglašavaju da reforma ne iziskuje samo formalne promjene u organizaciji i realizaciji nastave, nego i konceptijske promjene u kojima se težište aktivnosti studenata pomijera od dominantnog sticanja znanja ka njihovom razvoju (Krneta 2010).

Dunčević naglašava da u centru pažnje više nije nastavnik nego je to sada student, a cilj je postići njegovu motivisanost, aktivnost, individualni razvoj predispozicija, te razvoj demokratske ličnosti koja će moći izgrađivati demokratske i saradničke odnose (Dunčević 2010).

Bolonjski proces, kao savremeni obrazovni sistem, polazi od motivaciono efikasnih modela nastave u kojima student jasno zna šta se učiti i koji su kriterijumi za osvajanje kredita u toku nastave. Bolonjski sistem zasnovan je na shvaćanjima o neupotrebljivosti enciklopedijskog znanja u praksi, te se sada težište sa sticanja opštih znanja pomjera na usko specijalizovano obrazovanje, pri čemu će nakon završenog fakulteta studenti, umjesto opšte obrazovani, biti usko specijalizovani stručnjaci. Tradicionalni sistem obrazovanja koji je bio zastupljen prije potpisivanja Bolonjske deklaracije bio je koncipiran na postavkama kognitivističke orijentacije, pri čemu je naglasak bio prvenstveno na *sticanju znanja*, a manje na *razvoju* studenata, kao korisnika obrazovnog sistema. Nastavnik je bio centralna figura i često, pored udžbenika, jedini izvor informacija. Uloga studenata je bila pasivna, a interakcija između nastavnika i studenta se najčešće odvijala samo u vrijeme nastave (Koledin 2012).

Implementacijom reforme u visokom obrazovanju, koja je definisana Bolonjskim procesom, dolazi do promjene načina organizacije nastavnog procesa, koji do tada bio zastupljen na univerzitetima. Takođe, bitno se mijenja uloga univerzitetskog nastavnika, što zbog reforme koja je u toku, s jedne strane, ali iz zbog procesa modernizacije obrazovanja, s druge strane.

Univerzitetski nastavnik ima dužnost da na početku semestra pruži studentima osnovne informacije o predmetu, kao i da ih upozna sa nastavnim planom, koji treba biti dostupan i u pisanoj formi, ukoliko to studenti žele. Takođe, ono što se od nastavnika očekuje je da kontinuiranim obavljanjem konsultacija pomogne studentima prilikom izrade njihovih samostalnih radova i zadataka, kao i u pripremama za završni ispit. Dakle, nastavnik dobija ulogu medijatora

koji usmjerava studente u njihovom obrazovnom procesu i na taj način stvara uslove za adekvatan i kompletan razvoj predispozicija i kompetencija, te ih priprema za tržište rada i za uspješno obavljanje posla u struci, nakon završenog fakulteta.

Kako je reforma visokog obrazovanja donijela različite inovacije i u sistemu ocjenjivanja studenata i praćenju njihovog rada, koncept akademskog postignuća na fakultetima je takođe promijenjen. Naime, „stari sistem“ visokog obrazovanja podrazumijevao je ocjenjivanje znanja studenata samo u vrijeme ispitnih rokova pri čemu su studenti najčešće tek tada dobijali povratnu informaciju u vidu ocjene o svom poznavanju gradiva iz određenog predmeta. Nasuprot tome, bolonjski sistem podrazumijeva stalno praćenje i provjeru znanja, pri čemu je povratna informacija konstantna u toku cijele školske godine, za različite aktivnosti od dolazaka na nastavu, preko aktivnosti i učešća u samom nastavnom procesu, do različitih zadataka koji se moraju obavljati. Sve to ocjenjuje se određenim brojem bodova, koji se na kraju, zajedno sa završnim ispitom, sabiraju iz čega se izvodi konačna ocjena koja predstavlja mjeru akademskog postignuća studenta.

Na taj način promijenjeni su zahtjevi koji se postavljaju pred studenta, da bi ostvario određeni akademski uspjeh, koji u samom ishodu jeste operacionalizovan ocjenom, koja se izvodi iz različitih oblika provjere znanja koja je student usvojio tokom slušanja određenog predmeta.

Reforma visokog obrazovanja donijela je promjene na koje ni nastavnici nisu bili pripremljeni, te stoga i dalje postoje nedoumice oko njene implementacije, što podrazumijeva i sistem ocjenjivanja. Jedan procenat nastavnika samo formalno studente ocjenjuje prema pravilima Bolonjske deklaracije, što dodatno buni studente koji u određenim momentima nisu ni sigurni šta se konkretno od njih traži da bi položili ispit ili dobili željenu ocjenu.

Pored nedoumica koje su proizvod nepripremljenosti visokog obrazovanja na promjene, koje je bilo nepohodno napraviti sa provođenjem reforme, u posljednjih desetak godina javlja se problem komercijalizacije visokog obrazovanja. Studiranje je postalo trend među mladima i zbog toga veliki broj adolescenata nakon završene srednje škole upisuje fakultete i zahvaljujući sistemu obrazovanja iste i završava. Ne postoje adekvatni programi profesionalne orijentacije i selekcije, pa dolazi do hiperprodukcije pojedinih kadrova, a time i prenatrpanosti služi bi za zapošljavanje visokoobrazovanim ljudima koji ne mogu naći posao u struci.

S obzirom na to da postoje brojne nedoumice oko primjene principa novog sistema obrazovanja i implementacije reforme, kako kod studenata, tako i kod nastavnika, jedan od problema jeste i svijest studenata o tome koje su to bitne karakteristike koje bi trebali posjedovati sa ciljem postizanja adekvatnog akademskog postignuća. Upravo u tome i jeste značaj ovog istraživanja, pri čemu će analiza percepcije studenata o bitnim karakteristikama za postizanje akademskog uspjeha pokazati koji su to značajni aspekti na fakultetu, kako u odnosu sa

nastavnim kadrom, tako i u odnosu prema sticanju znanja, bitni za ostvarenje uspjeha u na studiju.

Predmet i cilj

Predmet istraživanja definisan je kao analiza faktorske strukture percepcije studenata o bitnim karakteristikama za postizanje akademskog uspjeha, dok je osnovni cilj istraživanja da se na osnovu većeg broja manifestnih varijabli utvrdi manji broj faktora koji predstavljaju latentnu strukturu percepcije studenata.

Uzorak

Istraživanje je realizovano na uzorku od 500 ispitanika, koji reprezentuju studentsku populaciju na privatnim i državnim fakultetima u Republici Srpskoj. Nakon detaljne analize upitnika koji su vraćeni sa terena, zbog nevalidnosti pojedinih anketa iz obrade je odbačeno 43 upitnika, te konačan uzorak broji 457 ispitanika, od kojih je 69,37% ispitanika ženskog pola i 30,63% ispitanika muškog pola.

U tom smislu uzorkom je obuhvaćeno 225 ispitanika (55,80 %) državnih fakulteta i 202 (44,20%) ispitanika privatnih fakulteta. U uzorku su zastupljeni studenti svih studijskih godina, od prve do četvrte.

Metode i instrumenti

Osnovne dvije metode koje su korištene u istraživanju su empirijsko neekseprimetnalni metod i metod teorijske analize. Primijenjeni statistički postupak je faktorska analiza i to analiza glavnih komponenti kojom se veliki broj manifestnih varijabli svodi na manji broj glavnih komponenti (faktora), kao latentnih struktura. Ovim postupkom utvrđeni su faktori koji leže u osnovi međusobne povezanosti varijabli percepcije studenata o bitnim karakteristikama za postizanje akademskog uspjeha, kao i povezanost tih pojedinih manifestnih varijabli sa utvrđenim faktorima.

Korišteni mjerni instrument je skala za ispitivanje percepcije studenata o bitnim karakteristikama za postizanje akademskog uspjeha, konstruisana za potrebe istraživanja. Skalu čini devet stavki, a njihov sadržaj odnosi se na različite karakteristike, dok ispitanici odgovaraju zaokruživanjem jednog od tri ponuđena odgovora u zavisnosti od toga koliko smatraju da je navedena karakteristika značajana za postizanje akademskog uspjeha na studiju. Metrijske karakteristike skale su zadovoljavajuće. Sve stavke u skali imaju zadovoljavajuću diskriminativnost, pri čemu je vrijednost korelacije svake stavke sa ukupnim zbirom veća od 0,35, čime je obezbijeđena i dijagnostička valjanost skale. Pouzdanost je provjerena preko vrijednost Kronbah Alfa koja iznosi 0,482, te se može zaključiti da je pouzdanost zadovoljavajuća.

Rezultati

U prikazu rezultata istraži vanja prvo će biti analizirana distribucija dobijenih rezultata na skali percepcije studenata o bitnim karakteristikama za postizanje akademskog uspjeha, na osnovu koje će se vidjeti koje stavke u skali su najprihvaćenije, a koje najmanje prihvaćene. Drugim riječima, biće moguće izvesti zaključak koje to karakteristike studenti opažaju kao najznačajnije za postizanje akademskog uspjeha, a koje kao najmanje bitne. Potom će biti prikazani rezultati faktorske analize, pri čemu će se vidjeti koje su to grupacije ispitanih karakteristika latentno značajne za opažanje studenata.

Na osnovu dobijenih rezultata prikazanih Tabelom br. 1 uočljivo je da studenti opažaju da su rad i upornost najbitnije karakteristike za postizanje akademskog uspjeha, pri čemu se sa tim slaže preko 90% ispitanih. Na drugom mjestu je je tvrdnja „preduzumljivost i upornost“, dok je na trećem mjestu „prijatan odnos sa ljudima“. Studenti, dakle, opažaju da su rad, upornost i prijatan odnos sa ljudima najbitnije tri karakteristike za postizanje visokog akademskog uspjeha. To i jeste prava slika stvari na našim univerzitetima, pri čemu fakultete završavaju studenti koji su u prvom redu uporni, a potom marljivi, te koji su skloni konformiranju sa onim što autoriteti smatraju ispravnim.

Dobijeni nalaz potvrđuje i tvrdnja sa kojom se potpuno slaže preko 40% ispitanih studenata, a odnosi se na to da su „poslušnost i nezamjeranje“, takođe bitne karakteristike da bi se ostvario dobar akademski uspjeh. Svaki treći ispitanik student smatra da su „dobre veze“ značajne za ostvarivanje akademskog uspjeha, što je svakako posljedica situacije koja trenutno vlada u našem društvu, pri čemu se sve „završava preko veze“ i u kom su poznanstva od ključnog značaja za ostvarenje bilo kakvog ličnog ili profesionalnog cilja. Na to se nadovezuje podatak da opet svaki treći student opaža da je socijalno porijeklo osrednje bitno za postizanje akademskog uspjeha, dok se njih oko 10% potpuno slaže sa tim.

Najmanje prihvaćena tvrdnja u skali se odnosi na polnu pripadnost, pri čemu 73,30% ispitanih studenata percipira da pol nikako nije bitan za postizanje akademskog uspjeha, što je posljedica sve raširenijeg trenda o ravnopravnosti među polovima, te dostupnosti visokog obrazovanja svima koji to žele.

Tabela 1; Distribucija percepcije studenata o bitnim karakteristikama za postizanje akademskog uspjeha;

Tvrđenje	Nikako	Osrednje	Mnogo	AS
Rad i upornost.	5 1,09	23 5,03	417 91,25	2,93
Preduzimljivost i upornost.	6 1,31	51 11,16	372 81,40	2,85
Prijatan odnos sa ljudima.	25 5,47	170 37,20	229 50,11	2,48
Poslušnost i nezamjeranje.	32 7,00	203 44,42	192 42,01	2,37
Moralni integritet i nezamjeranje.	45 9,85	220 48,14	159 34,79	2,27
Dobre „veze“.	116 25,38	171 37,42	143 31,29	2,06
Socijalno porijeklo.	197 43,11	182 39,82	50 10,94	1,66
Spremnost da se podmiti profesor.	294 64,33	87 19,04	46 10,07	1,43
Polna pripadnost.	335 73,30	75 16,41	15 3,28	1,25

U cilju utvrđivanja i analiziranja latentnih struktura percepcije o bitnim karakteristikama za postizanje akademskog postignuća uračuna je faktorska analiza pomoću koje su utvrđeni faktori koji leže u osnovi međusobne povezanosti varijabli, kao i njihove povezanosti sa drugim faktorima. Drugim riječima, veći broj manifestnih varijabli sveden je na manji broj latentnih faktora koji objašnjavaju veći dio varijanse opate njih varijabli.

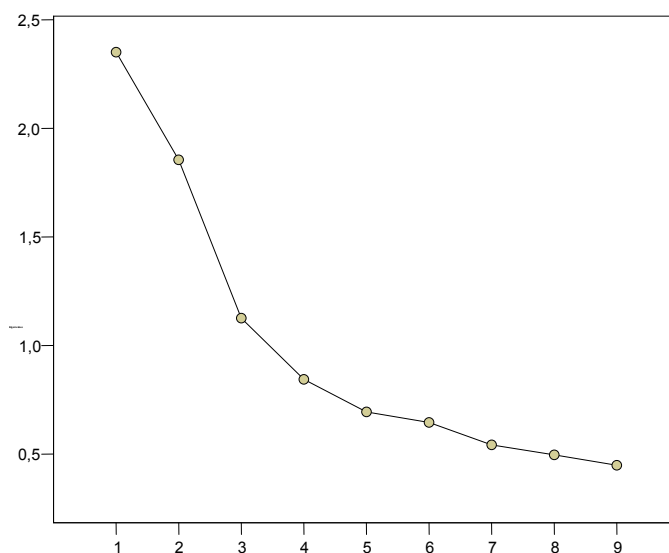
S obzirom na to da je za faktorsku analizu korištena korelaciona matrica sa jedinicama u glavnoj dijagonali primijenjena je metoda glavnih komponenti, jer se pomoću nje izdvajaju faktori sa karakterističnim vrijednostima (korijenom), te utvrđuje procenat učešća izdvojenih faktora u totalnoj varijansi. Vrijednost KMO je statistički značajna na nivou 0,01, što znači da je moguće primjenjivati analizu glavnih komponenti.

Na osnovu matrice interkorelacija izdvojena su 3 faktora koji objašnjavaju 59,32% ukupne varijanse. Primjenjen je Kajzerov kriterij za zadržavanje, odnosno odbacivanje broja glavnih komponenti. Prema ovom kriteriju prva komponenta objašnjava najveću porporciju ukupne varijanse (najmanja komponenta ima vrijednost karakterističnog korijena veću od 1), čime se postiglo da 3 izdvojena faktora objašnjavaju maksimalnu količinu totalne varijanse, što znači da ta 3 faktora objašnjavaju 9 manifestnih varijabli percepcije studenata o bitnim karakteristikama za postizanje akademskog postignuća. Vrijednost karakterističnog korijena za svaki faktor i objašnjenje doprinosa svakog faktora objašnjenju totalne varijanse prikazana je Tabelom 2, te pomoću Scree Plot grafikona.

Tabela 2; Izdvojeni faktori sa karakterističnim korijenom;

Fakto- ri	Ukup- no	% Vari- janse	Kumulativ- no %	Ukup- no	% Vari- janse	Kumulativ- no %	Ukup- no
1	2,351	26,121	26,121	2,351	26,121	26,121	2,016
2	1,854	20,605	46,726	1,854	20,605	46,726	2,042
3	1,126	12,509	59,234	1,126	12,509	59,234	1,641
4	,844	9,373	68,608				
5	,694	7,708	76,316				
6	,645	7,172	83,488				
7	,542	6,021	89,509				
8	,496	5,511	95,021				
9	,448	4,979	100,000				

Grafikon 1: Scree Plot

Uvid u prezentovane rezultate pokazuje da 3 faktora zadovoljavaju gore pomenuti Kajzerov kriterij za zadržavanje izdvojenih komponenti, jer imaju karakteristični korijen veći od 1. Prvi faktor objašnjava najveći dio totalne varijanse i to 26,12%, drugi faktor objašnjava 20,61%, dok treći faktor objašnjava 12,51% ukupne varijanse. Na taj način može se zaključiti da je latentna struktura manifestnih varijabli percepcije studenata zasićena najviše prvim dominantnim faktorom, što se takođe može vidjeti i iz materice faktorskih zasićenja izdvojenih komponenti koja je prikazana Tabelom 3. Prilikom statističke obrade podataka zadržane su i u matrici prikazane korelacije između pojedinih faktora i svake varijable sa izdvojenim faktorima veće od 0,35.

Tabela 3; Matrica faktorskih zasićenja;

Varijable	Faktori		
	1	2	3
Poslušnost i nezamjeranje.	,830		
Moralni integritet i nezamjeranje.	,794		
Prijatan odnos sa ljudima.	,774		
Dobre „veze“.		,765	
Spremnost da se podmiti profesor.		,713	-,385
Polna pripadnost.		,691	
Socijalno porijeklo.		,609	
Rad i upornost.			,839
Preduzimljivost i upornost.			,817

Faktor 1 – objašnjava 26,12%, ukupne varijanse i označava KARAKTERISTIKE KOJE SE ODOSE NA ODOOS PREMA DRUGIMA, te je tako i imenovan. Čine ga manifestne varijable prikazane Tabelom 4.

Tabela 4; Manifestni pokazatelji prvog izvojenog faktora

Tvrdnje	r
Poslušnost i nezamjeranje.	,830
Moralni integritet i nezamjeranje.	,794
Prijatan odnos sa ljudima.	,774

Faktor 2 – objašnjava 20,61% ukupne varijanse. Prema sadržaju manifestnih varijabli faktor čine KARAKTERISTIKE KOJE SE ODOSE NA SOCIJALNI STATUS. Manifestne varijable koje su sadržane u drugom faktoru prikazane su Tabelom 5.

Tabela 5; Manifestne varijable za drugi izdvojeni faktor

Tvrdnje	r
Dobre „veze“.	,765
Spremnost da se podmiti profesor.	,713
Polna pripadnost.	,691
Socijalno porijeklo.	,609

Faktor 3 – objašnjava 12,51% ukupne varijanse. S obzirom na sadržaj grupisanih manifestnih varijabli faktor je moguće imenovati kao KARAKTERISTIKE KOJE SE ODOSE NA ODGOVORNOST PREMA RADU. Manifestne varijable koje ga čine prikazane su Tabelom 6.

Tabela 6; Manifestne varijable za treći izdvojeni faktor

	Tvrđnje	r
Rad i upornost.		,839
Preduzimljivost i upornost.		,817

Međusobna povezanost faktora predstavljena je matricom interkorelacija između izdvojenih faktora u Tabeli 7.

Tabela 7; Matrica interkorelacija među ekstrahovanim faktorima

Faktori	1	2	3
1	1,000	-,067	,191
2	-,067	1,000	-,268
3	,191	-,268	1,000

Diskusija i zaključci

Kako reforma visokog obrazovanja podrazumijeva demokratizaciju odnosa na visokoobrazovnim institucijama, dobijeni rezultati pokazuju da smo prilično daleko od toga. Na osnovu dobijenih rezultata moguće je izvesti hipotetički zaključak, koji je svakako neophodno provjeriti novim istraži vanjima, da i dalje postoji izražena hijerarhija na fakultetima, pri čemu se tačno zna gdje je studentu mjesto. Tome u prilog idu dobijeni rezultati o tome da su prijatan odnos sa ljudima, nezamjeranje i poslušnost karakteristike koje studenti u latentnom prostoru opažaju kao veoma značajne za postizanje akademskog uspjeha i sve dok percepcija bude bila takva, teško da će se moći govoriti o demokratizaciji odnosa na relaciji nastavnik-student.

Iako su studenti formalno prisutni u različitim tijelima fakulteta i univerziteta, te formalno učestvuju u kreiranju nastavnog procesa, riječ je o poželjnim pojedincima koji su na te pozicije uglavnom došli opet „preko veze“ i koji su jednako kao i većina nastavnika mišljenja da studenti treba da budu isključivo u klupama, da dolaze na nastavu i izvršavaju svoje obaveze i sve dok samo to rade, imaće šansu za postizanje adekvatnog i dobrog akademskog uspjeha. Svaki vid pokušaja izdvajanja iz te mase, biva osuđen i nerijetko suptilno sankcionisan, što je sve opet posljedica jedne opšte situacije u društvu koje, slobodno se može reći, ima sve karakteristike anomičnog društva u kome nisu jasno definisane vrijednosti i u kome najčešće uspjeh postižu pojedinci koji se nezamjeraju i konformiraju.

Poslušnost, nezamjeranje, moralni integritet i prijatan odnos sa ljudima karakteristike su koje čine prvi izdvojeni faktor i koje zajedno objašnjavaju najveći dio ukupne varijanse. Studenti latentno percipiraju da je ova grupacija karakteristika, koje se sve zajedno mogu imenovati karakteristikama koje se odnose na uspostavljanje dobrih odnosa sa drugima, bitna za postizanje akademskog postignuća. Drugim riječima, to su ključne osobine za postizanje uspjeha na stu-

diju, što nije u skladu sa onim kako je dobijeno u polju manifestnog. Dakle, uprkos tome što su studenti svjesni da su rad i upornost bitne karakteristike za postizanje uspjeha, ipak je odnos prema drugima na fakultetu bitniji u latentnom prostoru njihove percepcije.

Iako je socijalni status u distribuciji dobijenih rezultata na sredini po prihvatanju, ipak u latentnom polju studenti opažaju da je on veoma bitan za postizanje akademskog uspjeha. U prvom redu „dobre veze“, pa čak i da se podmiti profesor, što bez socijalnog porijekla ne bi bilo moguće.

Osobine koje se odnose na rad, upornost i preduzimljivost objašnjavaju najmanji udio ukupne varijanse. Studenti latentno opažaju da su i ove tri karakteristike pored gore grupisanih, a koje se odnose na socijalni status i odnos prema drugima, ipak značajne za postizanje akademskog uspjeha na fakultetu.

Uvidom u cjelinu dobijenih rezultata može se izvesti zaključak da uprkos tome što reforma visokog obrazovanja podrazumjeva promjenu položaja studenata i nastavnika, kao glavnih aktera u visokoobrazovnom sistemu, ipak ključne promjene tek treba da se dese, jer je po onome što je dobijeno ovim istraživanjem, a i po onome što se u praksi često susreće, i dalje prisutan odnos strahopoštovanja prema nastavnom kadru.

Dobijeni rezultati otvaraju niz pitanja, a neka od njih su: Koliko osobine nastavnika i organizacija nastave determinišu percepciju studenata o bitnim karakteristikama za postizanje akademskog uspjeha? Kakva je stvarna motivacije koja pokreće studente na učenje i na upis fakulteta uopšte? Koliko odnos na relaciji nastavnik – student determinišu akademsko postignuće? Koji su to kriteriji ocjenjivanja na fakultetima? Dobijeni rezultati ostavljaju porostor za nova istraživanja iz ove oblasti koja svakako mogu dati značajan doprinos poboljšanju kvaliteta visokog obrazovanja uopšte, posebno zato jer je implementacija reforme još u toku.

Literatura

- DunČerović 2010: R. DunČerović, Kvalitet nastavne i pristupi njenom proučavanju; u: R. DunČerović i sar.: *Upravljanje kvalitetom nastave*, Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Hanak 1999: N. Hanak, Faktori uspeha u studiranju psihologije, *Psihologija*, 1-2, 97-108.
- Havelka 2000: N. Havleka, *Učenik i nastavnik u obrazovnom procesu*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Koledin 2012: G. Koledin, Analiza opšteg stava studenata prema organizaciji univerzitetske nastave, *Radovi Filozofskog fakulteta 14*, Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, 163-178.

- Krneta 2010: D. Krneta, Primjena Bolonjske deklaracije i kvalitet obrazovanja; u: R. Dunčević i sar.: *Upravljanje kvalitetom nastave*, Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Vučić 2007: L. Vučić, *Pedagoška psihologija*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.

Gorjana D. Koledin

LATENT STRUCTURE OF STUDENTS' PERCEPTION OF ESSENTIAL CHARACTERISTICS IN REALIZATION OF ACADEMIC ACHIEVEMENTS

Summary

This work presents a part of the results of a broader empirical study that examines attitudes towards the quality of high education. The subject of this research refers to analysis of the factor structure of the students' perception about the essential characteristics needed in realization of academic achievements. The research is done on a sample of 457 students in II, III and IV year at the faculty. The sample includes students from ten private and public colleges in the Republic of Srpska using principal components extracted from three factors that explain 59,32% of the total variance. According to the results of the research it can be concluded that students latently perceive what is important for a good academic achievement: characteristics needed to have a good relation with others, social status and the responsibility at work.

ПРИНЦИП ИНДИВИДУАЛНОСТИ И СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ У ПРАВОСЛАВНОМ ВАСПИТАЊУ

Чудна је наша ситуација овде на Земљи...
Са гледишта свакидашњег живота, засигурно знамо једно:
човек је овде ради других људи – пре свега ради оних
од чијих осмеха и добробити зависи наша срећа.
Алберт Ајнштајн

Апстракт: У раду се указује на принцип индивидуалности и социјализације у православном васпитању. Православље формира нарочит однос човјека према природној и социјалној средини, јер околни свијет се прихвата као свијет који је створио Бог.

Кључне ријечи: принцип, индивидуализација, социјализација, еклисијалност.

Принципи као претпоставка успјешног васпитног рада настали су, између осталог, на основу богатог педагошког искуства претходних генерација. Дефинишу се као руководећа начела којих се треба придржавати у васпитно-образовном раду или „формулишу се у виду захтева који се постављају свима онима који се баве васпитним радом, почев од одређивања циља васпитања, одређивања садржаја, метода и средстава итд., па до остваривања васпитних задатака“ (Педагошка енциклопедија 2: 251). Битно је напоменути да аутори различитих уџбеника педагогије на различите начине формулишу и класификују опште принципе васпитања. Будући да ће у овом раду бити ријеч о принципу индивидуализације и социјализације, напомињемо да је у уџбенику *Педагогија* аутора Трнавца и Ђорђевића (2005), овај принцип у класификацији наведен као један (принцип индивидуализације и социјализације), док је у већини савремених уџбеника педагогије овај принцип подијељен на принцип индивидуализације и принцип социјализације. Различита одређења педагошких принципа објашњавају се недовољном теоријском разјашњеношћу овог проблема, као и различитим схватањима суштине васпитања, односа васпитања и развоја, идеолошким и другим схватањима (Руска педагошка енциклопедија 1999: 190-191; према: Јовановић, Вучинић 2013). Баш у том контексту Трнавац и Ђорђевић (2005: 123) пишу следеће: „У историји васпитања има више реформних покрета који су пренаглашавали или индивидуалитет или колективитет и тиме од добрих намера долазили до заблуде и погрешних педагошких кон-

* barka@bih.net.ba

цепата“. У практичној васпитној дјелатности педагошко клатно се кретало између двије екстремне тачке: индивидуални или друштвени развој, умјесто, по мишљењу Поткоњака (2014), да се тежило дијалектичком јединству: и индивидуални и друштвени развој сваког појединца истовремено. Појам *индивидуација* први пут спомиње се у Јунговој књизи *Психолошки типови* из 1920. године, мада се идеја, према Јоланди Јакоби, може утврдити већ у Јунговом докторском раду из 1902. године: *О психологији и патологији такозваних окултних феномена* (Јеротић 2000). Јунг у *Психолошким типовима* индивидуацију дефинише на следећи начин: „Индивидуација је процес стварања и појединачивања појединачног бића...процес диференцирања који има за циљ развитак индивидуалне личности... Како јединка није само појединачно биће, него претпоставља и колективне односе према својој егзистенцији, то и процес индивидуације не води у упоједињавање, него у интензивнију и општију колективну свезу“ (према Јеротић 2000: 12). Рот (2008) као да се надовезује на претходно писање, па каже да се, постепено, путем социјалног учења, формира појединац у личност са карактеристикама које га чине људским бићем, припадником одређене културе и специфичном својеврсном индивидуом. Зато би, по мишљењу Поткоњака (2014), васпитање требало да буде усмјерено на развијање појединца као особене индивидуе, али и на развијање тог појединца као члана сасвим одређене друштвене заједнице. Слично мишљење заступају и други аутори који су писали о односу индивидуализације и социјализације. Братанић (2002) наводи да васпитање јесте социјализација, јесте оспособљавање за живот у друштву, али тај задатак могуће је успијешно остварити под условом остварене персонализације, развоја особности. А. А. Ухтомски (према Шестун 2013: 29) пише: „[...] јер човек уистину постаје личност у оној мери у којој се даје другим личностима и њиховом друштву“. Јеротић (2000) такође сматра да се личност развија и остварује у друштву: без друштва личност не постоји, као што нема ни друштва без личности. С једне стране, индивидуализација је могућа једино у групама, а с друге стране једино је и потребна оквиру колектива и у колективним облицима живота. Радовић (1993) наводи да човјек по својој природи није само јединка него је и заједница, тако да његово васпитање мора имати не само индивидуални него и друштвени, односно *еклсиални* карактер и смисао. Према мишљењу Виготског (према Шестун 2013) живот је дат као индивидуалан, али се човјек не може развијати ван социјума, јер та средина представља извор развоја. Из писања ових аутора видљиво је да су процеси индивидуализације и социјализације нераздвојива два дијела једног јединственог процеса и тешко је говорити о једном одвојено од другог. Братанић (2002) поставља питање: Можемо ли уопште остварити успјешну социјализацију, а да претходно нисмо прешли мукотрпан пут *уособљавања*? На основу мишљења аутора која ћемо изнијети у тексту који слиједи, покушаћемо да одговоримо на ово питање. Трнавац и Ђорђевић (2005) пишу да је сваки човјек јединствен и непоновљив, али да није само сваки човјек по-

себна и јединствена личност, већ је и његова свака особина изражена на њему карактеристичан и специфичан начин. Амфилохије Радовић наводи (1993: 21): „Он (човек) се труди да остане оно што јесте, тј. у јединству са свим, кроз своју истоветност, али и изузетан и непоновљив у односу на све остало, кроз своју неизрециву различитост и кроз општење са различитишћу других бића, којим постаје оно што треба да буде. Општећи са другим бићима човек их познаје, постаје једно са њима, остајући оно што јесте: *непоновљива другачијост*. Знање – општење је знање које се добија из сусрета и заједништва са истином другог бића, не просто из мишљења о њему. То знање се стиче из општења са другачијошћу других суштина и индивидуа. То општење и учешће је извор познавања себе као разумног непоновљивог бића, и познања егзистенцијалног, других бића. Оно упућује на егзистенцијално личну другачијост сваког људског субјекта у односу на општу људску природу“. Еклисиалност, црквеност, шира је и дубља од друштвености; друштвеност се мање више исцрпљује биолошко-социјалном димензијом, или у најбољем случају биолошко-социјално-етичком. За разлику од те друштвености као социјално-етичке димензије човјековог постојања, црквеност и саборност човековог бића, засноване на начину човјековог постанка и на тајни Богооваплоћења, обухватају собом, поред социјално-етичке димензије, још битнију, логосну (егзистенцијално-онтолошку), космичко и историјско-есхатолошку пуноћу саборног, богочовечног живљења (Ибидем). Црквеност/еклисиалност бића, значи ступање у однос са другим и општење с њим, кроз заједницу, јер је човек по природи и по назначењу еклисиално односно црквено биће, тј. саборно и сабирно биће. Амфилохије Радовић (1993: 43-44) пише: „Човек је по природи упућен на Бога као свога Творца и Промислитеља, на друге људе и друга бића и твари око себе“ па додаје: „Но тај његов однос се не исцрпљује само природним односима, па ни социјалним и друштвеним, још мање *производним односима*. Сви ти односи, заиста конституишу и граде човека, али је он биће које није њима ограничено и на њих сведено. Човек је биће које иступа из свих тих односа, отворено за још један скривени однос, који представља први и последњи однос. То је однос и заједница која постоји и која се остварује између Бога и човека, између Творца и творевине. Истинско васпитање је незамисливо без *тројичног синергизма* (Тројични синергизам је синергизам *двојице или тројице* сабраних у Христово име)“. Заснива се на слободном прихватању другог и на отворености за другог. Онај други увијек је одраз његових размишљања, очекивања, тумачења. Човек у оном другом сагледава свој страх, своје слабости, своје особине. Не волећи нешто у оном другом, он у ствари не воли ту своју особину и карактеристику. Други ће нагнати да се човек преиспитује. Није могуће његовати односе, а посебно односе љубави уколико човек није спреман да провјерава себе и то строго, на самоосуду и покајање, на негацију и одрицање од појединих својих мисли, од којих су неке израсле у чврста и тешко промјенљива упоришта човјевих ставова. Љубав као прихватање другог не заснива се са-

мо на уважавању разлика и особености друге личности, већ и у спремности човјека да се успротиви свом егу и да напусти позиције сигурности, познатог и предвидљивог (Живковић 2014). На основу идентификовања и препознавања властитих особина код неке друге особе, могуће је прихватити или критиковати те особине. Могуће је одбацивати неку особу јер нам се њене особине не свиђају. У ствари, те исте особине нам сметају код нас самих, али нисмо спремни да признамо да те особине и ми сами посједујемо, јер на лествици пожељних/непожељних особина ниско котирају. Управо ова интерпретација налази се у суштини теолошких учења да је други наше огледало у ком се ми огледамо. А. А. Ухтомски (према Шестун 2013: 31) пише: „Јеванђелски савјет: *Не суди*, тј. да не треба осуђивати саговорника, упозорава да тако човек сам себи суди и самога себе осуђује, да када се личност ближњег тумачи на другу страну, када се његов лик приказује као негативан, тада се губи могућност заједничког деловања са њиме, и то на основу сопствених негативних особина кроз које се тумачи саговорник! Саговорник је онакав каквог човек заслужује!“ Према руским православним педагозима, живот узајамног спасења могућ је само са саговорником кога човјек тумачи кроз најбоље црте које проналази у сопственој моралној ризници. Љубав према другом је основа међуљудских односа у православној традицији, а основа социјалне комуникације је идеализација другог и покајање за сопствене гријехе који се виде кроз другог. Управо на то указују двије основне Божије заповијести: прва, љуби Господа Бога свога свим срцем својим и свом душом својом и свим умом својим и свом снагом својом и, друга, љуби ближњег свога као самога себе. Показатељ развоја је сам човјек, то како се он мијења у поређењу са самим собом. Зато је и речено: Равнај се према истини у себи самом! О томе Шестун (2013: 28-29) мисли овако: „То већ није пуки развој *организма*, него човекова лична историја, која се уплиће у историју човечанства. Лична историја започиње настанком индивидуалног психичког живота у тренутку рођења човека на свет. На основу социјализације, која му помаже да актуализује своје унутрашње потенцијале, да оствари себе и да трага за властитим идентитетом као и да открива истинско биће у себи, појединац развија своју свест и самосвест... Свест, како пише Е. В. Иљенков, заправо, настаје једино тамо где је индивидуум принуђен да гледа самог себе са стране, очима другог човека, очима свих других људи, тек тамо где треба да пореди своја индивидуална дејства са дејствима другог човека, тј. тек у оквирима заједничке делатности“. Ољача (2007: 93) наводи да „Селф концепт укључује знање о себи стечено на основу искуства, рефлексije и повратних информација од других“. Ова ауторка (1992) истиче да само из додира са другим, ма ко он био (природа, други човјек, бог, лик из прошлости или литературе итд.) можемо стећи свијест о себи, тј. о разлици између себе и свега другог. Прилично је јасно да је одговор на питање које је поставила Братанић – да ли је могуће остварити успјешну социјализацију, а да претходно није пређен мукотрпан пут *уособљавања*—гласи да није могуће

остварити успијешну социјализацију без *уособљавања*. Упознати самог себе, као један и први од пет чинилаца значајних за изградњу личности (Мандић и други 2000), немогуће је без развијања свијести, а свијест се развија уз помоћ другог. Упознавање самог себе подразумејева човјеков рад на откривању својих способности, талената, интересовања, страсти, тежњи и жеља; упознавање себе као биолошког бића, сазнање духовних и социјалних потреба, услова и могућности њиховог задовољавања. Човјек открива физичке, физиолошке и друштвене утицаје који обликују људско понашање; препознаје емоционалне и нагонске диспозиције које се на различите начине манифестују у људским односима; упознаје свој поглед на свијет, ставове, лични и колективни идентитет који чини темељ филозофије живота. С друге стране, било би добро да човјек познаје и своја ограничења, као и проблеме који се јављају у међуљудским односима. Мандић и други (2000: 88) наводе: „Без познавања себе нема реалне процене своје личности, успешности у разним активностима, продуктивног ангажовања у људским односима и доприноса изградњи друштвене заједнице. Упознавајући себе човјек схвата смисао дужности према себи, другим људима и друштвеној заједници.“

Како се развој појединца одражава на развој друштва? Развој појединца до крајње могућих његових граница је у интересу и друштва и појединца (Трнавац, Ђорђевић 2005), јер се преко развијања појединаца може утицати и на развој њихових људских/друштвених заједница (Поткоњак 2014). Већи број појединаца у друштву који имају висок степен свијести повећаће ниво опште друштвене свијести (Братанић 2002). Рот (2008: 73) наглашава да се „код људи формира стање друштвене свести или социјални карактер, који обезбеђује одржавање одређених друштвених односа“. И управо тај дијалектички однос између истовременог развијања појединца као особеног појединца и појединца као друштвеног бића, мора бити садржан и исказан у циљу и задацима васпитања (Поткоњак 2014), а Радовић (1993) сматра да је у циљу васпитања неопходно пронаћи његов екзистенцијални карактер.

Педагошки принципи, као основне полазне идеје или вриједносне основе васпитања човјека, одражавају ниво развоја друштва, његових потреба и захтијева према реализацији циљева одговарајуће концепције васпитања. Уколико би у циљу васпитања била заступљена духовност нашег народа, која би уважила национални и вјерски идентитет, онда би постојала и потреба за друкчијим сагледавањем принципа индивидуализације и социјализације. Главни критеријум повољности услова које је друштво развило за ваљан развој човјека јесу слобода и човјеков душевни мир. Уколико друштво не може да створи повољне услове који би кроз самоограничење егоистичних тенденција помогли човјеку да у себи открије дубине духовног живота, оно своје чланове осуђује на духовно мучење, на потрагу за задовољењем егоистичних жеља и потреба, на живот на рачун другог (Шестун 2013). Шушњић (2009: 168) пише: „Ако се бог доживи

као симбол јединства заједнице, онда сваки појединац може и треба да доприноси разумевању и складном животу у заједници, праштајући и избегавајући спорове и сукобе који би нарушили темељно јединство заједничког живота“. Шестун (2013: 30) закључује: „Сјединити у себи лично и народно, земаљско и небеско, телесно и духовно – управо то је крсно бreme сваког човека позваног у овај свет“. Из тога извире патриотизам православног човека, али и самоограничење и уздржање чланова тог друштва.

Литература

- Братанић 2002: М. Bratanić, *Paradoks odgoja*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Живковић 2014: И. Живковић, Љубав у Христу и васпитање, *Православље-Новине српске патријаршије*,
- Јеротић 2000: В. Јеротић, *Индивидуација и (или) обожење*, Београд: Издавачки фонд Архиепископије београдско – карловачке.
- Јовановић, Вучинић 2013: Б. Јовановић, Д. Вучинић, Смисао и карактеристике педагошких принципа у концепцији хуманистички усмереног васпитања, у: Зборник радова Филозофског факултета 43 (2), Универзитет у Приштини (Косовска Митровица): Филозофски факултет, 1-23.
- Калезић 2006: Д. Калезић, *Из црквеног школства*, Београд: Издавачки фонд Архиепископије београдско – карловачке и Фоча: Православни богословски факултет.
- Мандић и други 2000: П. Мандић, *Увод у општу информатичку педагогију*, Београд: Учитељски факултет.
- Нелас 2001: П. Нелас, *Обожење и Христу, Православне перспективе природе људске личности*, Београд: Универзитетска библиотека православног богослови.
- Ољача 2007: М. Oljača, *Self koncept i razvoj*, Novi Sad: Verazl.
- Ољача 1992: М. Ољача, *Самообразовање и саморазвој одраслих*, Нови Сад: Институт за педагогију и Филозофски факултет.
- Поткоњак, Шимлеша 1989: Н. Поткоњак, П. Шимлеша, *Педагошка енциклопедија 2*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Поткоњак 2014: Н. Поткоњак, *Прави смисао и значај бављења циљевима и задацима васпитања*, Београд: Српска академија образовања.
- Радовић 1993: Митрополит А. Радовић, *Основи православног васпитања*, Врњачка бања: Св. Симеон Мироточиви.
- Рот 2008: Н. Рот, *Основи социјалне психологије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Трнавац 2012: Н. Трнавац, *Лексикон историје педагогије српског народа*, Београд: Завод за уџбенике.
- Трнавац, Ђорђевић 2005: Н. Трнавац, Ј. Ђорђевић, *Педагогија*, Београд: Научна књига Комерц.

- Шестун 2013: Игуман Г. Шестун, *Православна педагогија – онтолошке и историјско-теоријске основе педагогије православне цивилизације*, Крагујевац: Каленић.
- Шијаковић 2013: Б. Шијаковић, *Присутност трансценденције. Хеленство, Хришћанство, Философија*, Београд: Службени гласник.
- Шушњић 2009: Ђ. Шушњић, *Религија II*, Београд: Чигоја штампа.

Biljana M. Sladoje-Bošnjak

THE PRINCIPLE OF INDIVIDUALITY AND SOCIALIZATION IN THE ORTHODOX UPBRINGING

Summary

This paper shows the principle of individuality and socialization in the Orthodox upbringing. Orthodoxy forms a special relationship of a person to the natural and social environment, because the surrounding world is accepted as a world created by God.

ИЗВЕШТАВАЊЕ ДНЕВНОГ ЛИСТА ПРАВДА О ПОЛОЖАЈУ СРБА У СТАРОЈ СРБИЈИ 1905. ГОДИНЕ**

Апстракт: Династичким променама у Краљевини Србији и доласком владарске породице Карађорђевић, спољнополитичка оријентација званичног Београда није драстично измењена. Ипак, промене на политичкој сцени створиле су адекватне услове за имплементацију духа европског либерализма, грађанских слобода и снажног националног осећања у српском друштву. Таквом прогресивном курсу могли су да се радују само Срби који су живели у границама Србије из 1878. године, док је велики број њихових сународника почетак двадесетог века дочекао у раљама окупације, изложен терору и насиљу. Био је то случај и са српским етничким корпусом који је живео под турском влашћу на територији Старе Србије. У овом раду говори се о безбедносним приликама и положају српског народа на територији Раике, Косовско-метохијске и Скопско-тетовске области током 1905. године кроз огледало дневног листа Правда. Како је лист Правда био орган напредњачке политичке мисли у Краљевини Србији, покушали смо да класичном историографском методом, анализирајући његове извештаје и новинске текстове о стању у Старој Србији, на индиректан начин прикажемо и колико су простора у писаним медијима заступници напредњачке идеологије посвећивали вестима из неослобођених јужних српских крајева.

Кључне речи: Правда, српски народ, 1905, Стара Србија, терор.

Почеци српског новинарства датирају с краја XVIII века¹, док је 5. јануар 1834. године датум када су изашле прве новине Кнежевине Србије *Новине Србске*. Од тада, кроз читав XIX век, трајао је процес унапређивања и развоја српске штампе. Са развојем парламентаризма и партијског живота у Краљевини Србији, појавили су се политички листови као посебна страначка гласила чији је најважнији задатак био информисање, али и идеолошки утицај на све слојеве српског друштва. Уставом из 1888, и Законом о штампи из 1891. године борба за слободу писане речи у Србији доживела је привремени успех (Љушић 2001: 204), али је тек са династичким променама из 1903. године и доласком краља Петра I Карађорђевића на престо дошло до успона политичке и грађанске штампе, као и до повећања броја листова који су публиковани (Ђорђевић 1994: 135-136). У првој деценији XX века у српској престоници, која је имала око 70.000 становника,

* dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

** Рад је урађен у оквиру пројекта број (179074), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Издавање часописа „Славено-сербски магазин“ Захарија Орфелина (1768), сматра се почетком српске штампе.

излазило је више од 15 дневних листова. Међу њима су вредни помена *Београдске новине*, *Трговински гласник*, *Вечерње новости*, *Дневни лист*, *Мали журнал*, *Самоуправа*, *Видело*, *Српска застава*, *Одјек* и друге. Годину дана после династичког преврата у Краљевини Србији светлост дана угледао је и нови политички лист *Правда*, орган напредњака у власништву браће Паје и Воје Маринковића. Уредник за 1904. и 1905. годину био је новинар Јован Адамовића. *Правда* је била опозициони лист који је често своје извештаје и аналитичке текстове заснивао на критици политичког вођства (Пуљевић 1971: 74). Поред бављења дневнополитичким процесима, он је информисао јавност и о животу српског народа ван граница Краљевине Србије. О безбедносним приликама и положају српског етничког корпуса на тлу Старе Србије и Македоније дневни лист *Правда* извештавао је у оквиру посебне рубрике која је носила назив *Балкан*.²

Епоха у којој је први број листа *Правда*³ угледао светлост дана није била наклоњена Србима који су живели ван граница Краљевине Србије. У најтежем положају био је онај део српског националног корпуса који је живео под турском влашћу, на територији Косовског, Манастирског и Солунског вилајета. Пред свакодневном опасношћу од турског и арбанашког терора његова безбедност у градовима и варошима била је проблематична, док по селима није ни постојала (Стојанчевић 1963: 291). Подстакнути панисламском пропагандом, арбанашки добровољци у турској војсци, плашећи се губитка привилегија које су имали у Османском царству, окренули су своје оружје против незаштићених и потпуно обесправљених хришћана (Јовановић 1931: 73-76). Представници највише турске власти нису реаговали на такав развој догађаја, јер им је одговарао. Подстичући арбанашка насиља, султан је градио одбрамбени бедем свога Царства према независним хришћанским државама на Балкану, чији су народи живели и на просторима европских вилајета Турске (Слијепчевић 1974: 234-235; Батаковић 1987: 307).

Задојени идејом ослобођења од турског ропства, поборници борбе за аутономију Македоније окупљени око организације ВМРО, 1903. године доживели су неуспех у оружаном сукобу са регуларним турским трупама (Екмечић 1989: 468). Особље српског конзулата у Битољу извештавало је Министарство иностраних дела да је Илинденски устанак против Османског царства угушен у крви, а насиље над хришћанима озбиљно узело маха.⁴ Такве прилике подстакле су политичку реакцију великих сила, пре свега Русије и Аустроугарске. Оне су у Мирцштегу крајем 1903. године пости-

² Правда, бр. 1, 1. септембар 1904.

³ Коришћени бројеви листа „Правда“ у раду су представљени према старом календару који је у Србији био у употреби до доношења Закона о изједначењу старог и новог календара од 10. јануара 1919. године.

⁴ Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, Политичко одељење 1903, Фасцикла – VI, Досије – IX, Поверљиво број 6026, Ристић – МИД-у, 5./18. VIII 1903. (у даљем тексту: АС, МИДС, ПО, Ф, Д, Пов. бр.)

гле договор о спровођењу реформске акције на тлу европских делова Турске (Антић 2013б: 326). Идеја је била да се акција спроведе уз помоћ органа жандармерије европских сила, како би се зауставило насиље и постигла безбедност. Међутим, реформски план није дао резултате. Упркос настојањима да обезбеде равноправност муслимана и хришћана, поштовање закона и правних одредаба, велике државе Европе нису биле у стању да промене ситуацију у Османском царству, чиме је хаос настављен (Стојанчевић 1970: 265).

Ситуацију је додатно компликовала и политичка неусаглашеност балканских држава. Београд, Софија и Атина имали су своје различите интересе када је у питању судбина европских територија Османског царства. Епицентар њиховог ривалства налазио се на тлу Македоније и у источним областима Старе Србије (Војводић 1992: 33-34). У таквој атмосфери, политичко-безбедносне прилике на поменутим просторима крајем 1904. и током 1905. године биле су лоше, а опстанак српског живља непрестано је довођен у питање, о чему је извештавао и дневни лист *Правда*.

У 47. броју овог листа, од 23. фебруара 1905, објављен је извештај из дебарског краја у коме је било речи о неодрживом положају Срба и осталих хришћана. Између осталог, написано је: „Народ у Дебарском крају, а нарочито у Реконској кази доведен је до ивице пропасти јер он ништа нема, али и за оно што мало има није сигуран да ли ће сутра бити његово. Зулуми, пљачкање, харање, убиства на све стране и сваког дана. Путеви несигурни, заседнути бусијама, а судови и власти немоћне да зауставе ова недела, која се врше над овдашњим напаћеним народом. Овамошњи је народ остављен на милост и немилост Арнаутима. Што год је било од стоке све су отерали, готово из сваког села. Сад почињу да узимају новац пошто нема више стоке, иначе прете убиством.“⁵

Слична ситуација била је и у осталим деловима Старе Србије. Убијање српског живља вршило се готово свакодневно. Тако је у извештају српског краљевског конзулата у Приштини, упућеном председнику владе Николи Пашићу саопштено да су упркос настојањима европских сила за спровођењем реформи, у Косовском вилајету поново започела повлађивања Арбанасима од стране турских великодостојника. Такав третман према Арбанасима додатно је утицао да се исти осиле и да без икаквог повода наставе са убијањем тамошњих Срба. Као пример описан је догађај из пећанске казе у којем су мухацири⁶ у селу Пограђе убили браћу Јању и Пају Мишића само зато што ова двојица нису желела да прво њима, па онда себи оврше жито (Перуничих 1989: 312-313). Наравно, то није био усамљени случај. *Правда* од 8. априла 1905. године, информишући јавност о приликама у скопској области, писала је да: „Арнаути сваки дан, све више и више

⁵ Правда, бр. 47, 23. фебруар 1905.

⁶ Мухацири или Мухацери – досељеник, имигрант (термин који се углавном везује за досељенике муслиманске вере, за потурице са Балкана).

нападају на Србе у Скопској Црној Гори. Сваки дан се деси које убиство над Србима по селима. Пре два дана пуцали су на три Србина код села Кучевишта, који су се враћали са пазара кући. Пут од Црне Горе до вароши није сигуран од Арнаута, а ни од бугарске комитске чете, нарочито од ових, јер ови кога год сретну и виде да је сам одмах га убијају. Одеа носе као и заптије, па се сељаци и преваре мислећи да су заптије, те не беже. Задатак је ових комита да тамане све што је хришћанско.”⁷

Са сигурношћу можемо тврдити да су великог удела у дестабилизацији региона и заустављању унутрашње кризе на тлу европске Турске имали управо Арбанаси. Њихова моћ и значајна улога није изграђена искључиво из благонаклоности турских чиновника у којој су уживали, већ и захваљујући тајним везама са другим великим државама које су имале своје интересе на Балкану (Микић 2007: 50). То потврђује и чињеница да је из реформског пакета био искључен северозападни део Косовског вилајета (Новопазарски, Пећки, Приштински и Призренски санџак), односно крајеви где су инциденти били најучесталији (Војводић 1997: 381). Понашајући се као неприкосновени локални владари, уз пратњу људи наоружаних до зуба, арбанашки прваци сејали су злодела и страх у Старој Србији. Антихришћански став усвојен од стране феудално-управних и верско-исламских кругова потхрањивао је њихов терор над српским православним живљем (Микић 2007: 50). Најтрагичније је сазнање да су у политици истребљивања православног становништва најжешћи и најревноснији били управо исламизирани Срби познатији под именом „арнауташи“ (Терзић 2000: 91).

Информације које стварају јасну слику о безбедносним приликама у Косовском вилајету током 1905. године пружа нам једно писмо из Пећи послато 22. априла, које је лист *Правда* објавио у целости. У њему је саопштено да турске власти не пропуштају ни једну прилику да Србима загорчају и покваре сваки велики хришћански празник, те их несрећа ни о Ускрсу 1905. године није заобишла. У писму се наводи следеће: „Крвожедни Арнаути и овдашње потурице намислили су да нас све истребе. Склопили су овде комитет за убијање Срба. [...] Какви се пак зулуми и убиства по нахији врше, о томе се не може ни писати. Нема дома у коме се убиство, крађа или какво насиље не изврши. Све ово власт гледа равнодушно и не спречава. Види се да и сама власт иде на руку револуционарима и убицама српским.”⁸ Дописник *Правде* из дебарског краја под насловом *Писмо из Дебра* саопштава да ко год није био у неком крају насељеном Арбанасима не може ни да замисли какво је стање у Дебру и додаје: „видите турску војску али та војска ништа не може јер њу чувају арнаути сејмени; видите судове и неке власти али не смеју и не могу никоме судити од Арнаута, видите чак и пашу, али га ни за шта не вермају. Изађите чаршијом, свуда ћете срести

⁷ Правда, бр. 85, 8. април 1905.

⁸ Правда, бр. 99, 27. април 1905.

наоружане људе у групи, чак и децу и сви вас гледају попреко, морате проћи погнуте главе и да претрпите све што вам кажу.”⁹

Да су написи у новинама тачни, потврђивали су извештаји српских дипломатских представника из Старе Србије. Довољно је само погледати писмо Милана Ракића упућено Јовану Јовановићу Пижону од 19. јула 1905. године у којем се наглашава тежак положај Срба на тим просторима. Када је у питању варош Пећ, у Ракићевом писму стоји да је само у периоду од 1. до 21. јуна 1905. године у тој вароши на свиреп начин ликвидирано 11 припадника српске националне заједнице. Српски конзул у Приштини Спалајковић сматрао је да је број убијених Срба у месецу јуну био много већи (Митровић 1985: 56-60).

Рубрика *Балкан* дневног листа *Правда* била је пуна новости из Старе Србије. Из Скопља су стизале вести да пут који води из Призрена ка Феризовићу¹⁰ није безбедан. „Арнаути који крстаре од Призрена до Феризовића злостављају, пљачкају и убијају путнике. Срби не смеју сами проћи без каквог пратиоца Арнаутина. Сви су путеви поседнути оваквим четама арнаутским.”¹¹ Из Гостивара је 17. јуна дописник *Правде* јављао да су арнаутске чете нападе на село Врбен у Горњој Реци, убиле сељаке и опустошиле тамошње куће. „Зулуми арнаутски су дозлогрдили, нема дана да не убију кога или да не опљачкају“, јављао је дописник.¹² И у Поречу није било мира. Качачке банде уцењивале су и терорисале православни живаљ. У том послу нарочито се истицао Исљам Гарама против кога турске власти и поред бројних пријава од стране Срба нису предузимале никакве мере.¹³ Осим арнаутских и турске комитске чете чиниле су злодела. Оне су у Кичеву према извештајима листа *Правда*, почетком јула 1905. године, нападе на село Свето Враче и том приликом убиле двојицу Срба. Кичево и околина су крајеви у којима је свачији живот био несигуран. О томе је сведочила и вест: „овде је сада најнесносније стање: бугарске комите, турске комите, арнаутске чете (пљачкашке) такав су страх задали, да становништво не зна шта да ради и на коју ће страну, власти му ништа не могу помоћи.”¹⁴ Очајни, уплашени и обезнађени многи Срби из Косовског вилајета тражили су заштиту руског конзула у Призрену.¹⁵

Под насловом *Све очајније стање у Старој Србији* у броју од 15. јула 1905. *Правда* је писала: „У приштинском и у пећком вилајету, као и у

⁹ Правда, бр. 114, 14. мај 1905.

¹⁰ Данас место носи име Урошевац по српском цару Урошу Немањићу. Назив је промењен непосредно пре ослобођења Старе Србије 1912. године.

¹¹ Правда, бр. 115, 15. мај 1905.

¹² Правда, бр. 144, 19. јун 1905.

¹³ Правда, бр. 148, 24. јун 1905.

¹⁴ Правда, бр. 161, 10. јул 1905.

¹⁵ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. I, св. 2, 15/28. фебруар 1904 – 31. децембар 1904/13. јануар 1905, приредио: Андрија Раденић, Београд 1990, док. бр. 612, стр. 954-955.

свим осталим местима где се правда дели са шиљтета и преко чибука, по свим казама наступа све јадније и очајније стање. Разбојници искрсавају свуда вршећи најужасније зулуме и крађе. У самој вучитрнској кази има 273 качака (разбојника), које власти не хватају, а по осталим казама биће их још више јер непрестано стижу гласови о новим насиљима, те изгледа да све што се зове Арнаутин и није ништа друго до сам овејани качак.“¹⁶ Српски дневни листови гласно су заступали став да је недостатак реакције турских власти на злодела и терор који се чини према хришћанима, у овом случају над Србима, заправо део стратегије да се српски етнички корпус маргинализује и коначно протера са својих вековних огњишта. Због тога не чуди и чињеница да је само током 1905. године српски конзулат у Приштини посетило на стотине Срба са само једним захтевом – да им се омогући иселјавање у Србију. О таквом развоју догађаја конзул др Мирослав Спалајковић информисао је Београд пишући: „У Консулат сваки дан стижу молбе од Срба за иселјавање у Србију. Читаве породице долазе у Приштину очекујући ту од мене заштиту и помоћ. Неке српске породице тражећи спаса од зулума прелазе привидно у мухамеданство, задржавајући у интимном домаћем животу све обреде правослаља. [...] Грех је од наше стране, што допуштамо да нам народ овако пропада. Ми као да не осећамо патње и страдања овог намученог народа. Да је другојаче ми бисмо му притекли у помоћ. Преко стотину молби леже у мојој фијоци у којима се очајнички тражи од нас оружје. На моје толике молбе Министарству одговара ми се лаконски 'нема оружја'. Као да се оружје овамо тражи за забаву а не за крајњу и последњу одбрану. Грех је велики ако се у Београду не схвати страховито стање у коме изумиру још последњи остаци српства“ (Перуничћ 1989: 354-355).

Власти у Београду разумеле су тежак тренутак у којем се српски живаљ у Турској налазио, али нису желеле да дозволе испуњење стратегије фанатичних панисламских кругова о нестанку српског елемента са простора Старе Србије и Македоније. Ове области у српској научној јавности сматране су, и дан данас се сматрају, извориштем српске државности (Терзић 1997: 92). Због тога је влада Краљевине Србије, пратећи ставове европских сила, настојала да дипломатском борбом и културно-просветном пропагандом поврати свој утицај над окупираном територијом, а са друге стране енергично се противила доласку српских избеглица из Старе Србије и других поробљених крајева. Никола Пашић је у писму упућеном конзулима у Скопљу и Приштини изнео свој категоричан став да се мора спречити долазак избеглица са Косова и Метохије у Србију, а да се они који су већ у Србији морају враћати натраг.¹⁷

¹⁶ Правда, бр. 165, 15. јул 1905.

¹⁷ АС, МИДС, ПО, 1904, Ф- I, Д- II, Пов. бр. 441, МИД – Конзулатима у Скопљу и Приштини, 13/26. III 1904.

Нема сумње да је арбанашки зулум определио многе Србе да напусте своја родна места и потраже безбедније крајеве за живот. О иселјавању српских породица из Ораховца и Велике Хоче под притиском Турака и Арбанаса 1905. године писао је протојереј Трифун Радивојевић, М. Спалајковићу у Приштини (уп. Перуничих 1989: 370-371).

Рубрика *Спољна политика* листа *Правда* објављеног 17. јула 1905. године доносила је чланак под насловом „Реформе у Мађедонији и Арбанаси“. У тексту су Арбанаси представљени као дивљи поданици Царства који не поштују ни турску а камоли страну власт, те се у томе налази разлог неуспеха свих покушаја европских сила да се спроведу реформе у Османском царству. Ипак, новинар *Правде* отишао је корак даље и истакао да стална попуштања Арбанасима од стране царске власти нису резултат бојазни од њиховог револуционарног деловања, већ признање заслуга које су Арбанаси стекли вршећи терор над Србима, Грцима и Бугарима. Он је нагласио и следеће: „Нема спора да је дужност Турске да анархији стане на пут. Али бојимо се да је за то већ доцкан и да ће ускоро настати време када ће Арбанаси постати опасни европском миру на западу Балканског полуострва. Арбанашка анархија може се врло лако претворити у револуцију која би изазвала решавање балканског питања.“¹⁸

Да извештаји и чланци објављивани у дневном листу *Правда* нису усамљени када је у питању анализа стања у Старој Србији, сведоче нам и текстови у осталим београдским листовима. Дневне новине *Политика*, које су почеле са радом исте године кад и лист *Правда*, и које су важиле за нестраначки и независан информативни лист, на сличан начин извештавале су о стању у европским деловима Турске и положају окупираног српског живља (Антић 2013а: 487). У рубрици *Из наших крајева*, јануара 1905. године, *Политика* је објавила извештај свог дописника из Призрена под насловом *Убиства Срба на Космету* у којем се говори о терору Арбанаса, Турака и качака (наоружаних одметника) над православним становништвом, где је истакнуто: „Не зна се који су гори. Да ли Арнаути који убијају Србе, и на друму и код куће, или њихове власти, које све ово мирно гледају и деле пљачку са њима, а најцрњи су арнаутски одметници који сваке недеље уцене кога Србина на 12, 15 или 20 лира, па ако мислиш да се не наносиш главе на рамену онда му не дај откуп.“¹⁹ У чланку *Политике* од 29. априла 1905. године пажња је посвећена арбанашком злочинцу Алиахији који је са својом четом од 50 људи прелазио у Србију, пљачкао и убијао, а само у областима централног Косова ликвидирао је више од 15 угледних Срба. Овај новински текст носио је наслов „Српски крвопија“ (Кецојевић 2006: 167).

Осим сталне опасности од панисламиста и турско-арбанашких банди, Срби насељени у источним деловима Старе Србије били су изложени

¹⁸ Правда, бр. 167, 17. јул 1905.

¹⁹ Политика, бр. 362, 14. јануар 1905.

покушајима асимилације, притисцима, уценама, физичким насртајима од стране Бугара који су наведену територију сматрали својом интересном сфером. У спровођењу идеје о бугаризацији источне Старе Србије и Македоније активно су учествовали свештенство и јереји бугарске егзархије, чија је јурисдикција далеко превазилазила границе бугарског етничког простора (Терзић 1992: 288-289). Захваљујући активној културно-просветној и верској политици Краљевине Србије, бугарска стратегија десрбизације православног живља на тлу Косовског, Битољског и Солунског вилајета била је делимично осујећена (Илић 2006: 14). Незадовољни таквим развојем догађаја, Бугари се опредељују за политику комитског терорисања и физичких притисака према Србима, не би ли их приморали да се одрекну своје и прихвате бугарску народну припадност. Лист *Правда* од 10. маја 1905. године објавио је чланак у коме се тим поводом каже: „Бугараши, заклети непријатељи наши и њихове крвничке чете пошто пото решили су да униште све што је српско. Прваке, учитеље, попове злостављају и убијају, сељацима прете убиством што су Срби и што шаљу своју децу у српску школу.“²⁰ Исти лист, 18. јуна 1905, у рубрици *Балкан* објавио је поруку из Велеса да су из Бугарске пристигла 80 четника са задатком да пређу реку Вардар, ударе на Пореч и Прилеп и наводи: „Овдашњи бугараши јако су се обрадовали доласку ове чете, а највише зато што је чета упућена против Срба и против српског Пореча. Сваки дан очекује се да пређу Вардар.“²¹

Под таквим условима очување српског етничког корпуса на подручју Старе Србије и Македоније представљало је тежак и неизвестан задатак. Национално свесни кругови у Краљевини Србији, увидевши опасност од нестанка српског бића у окупираним крајевима, одлучују да осим културно-просветног рада, као начин борбе за опстанак својих сународника, употребе и четничку акцију (Ђорђевић 1995: 124). Прве чете из Србије са задатком да помажу незаштићено српско становништво почеле су интензивно да прелазе српско-турску границу почетком 1904. године (Лапе 1954: 335). То потврђују и записи једног од бољих познаваоца прилика у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века, др Јована Хаџи Васиљевића (Хаџи Васиљевић 1928: 18). Током 1905, само на подручју скопског санџака, долазило је до великог броја окршаја српских чета са бугарским, турским и арбанашким комитама о чему је било речи и у новинским чланцима *Правде*. Текст објављен 19. јуна 1905. године, сведочио је о жестокој борби чете Ђорђа Скопљанца и турских војника у кумановској кази и наводи да је: „војске било три чете пешадије, 80 коњаника и два топа. Борба између Ђорђа и Турака доста је трајала и била је крвава. Војска је прилично страдала и има доста мртвих и рањених. Ђорђе се спасао а Турци започињу потеру.“²² Сличних обрачуна чете Ђорђа Скопљанчета било је и са Бугарима.

²⁰ Правда, бр. 110, 10. мај 1905.

²¹ Правда, бр. 143, 18. јун 1905.

²² Правда, бр. 144, 19. јун 1905.

Само пар недеља након борбе са Турцима, његова чета је имала нови окршај код Гулинаца у паланачком крају. Том приликом ликвидирано је неколико бугарских комита.²³

Сукоби наоружаних групација постали су свакодневница. Врло често су се догађала убиства, ватрени окршаји, злочини и потере. Биле су то изузетно тешке прилике у којима је српски народ Старе Србије настојао да преживи. Захваљујући новинским вестима и чланцима пласираним од стране домаће штампе, у овом случају дневног листа *Правда*, јавност у Краљевини Србији, а пре свега у престоници, имала је могућност да формира јаснију слику о положају српског националног корпуса у Османској царевини. Премда писани извештаји из европских делова Турске нису увек штампани на насловним страницама *Правде*, већ у рубрици *Балкан* на другој страни листа, то није умањило њихов значај. Мора се узети у обзир да је *Правда* била орган једне идеолошке опције, у којој је највише простора дато дневнополитичким темама и парламентарној борби у Краљевини. Ипак, њени извештаји представљају значајан историјски извор о положају Срба у Старој Србији, и пружају додатну помоћ у поступку дефинисање историјске истине о тој епоси.

Необјављени извори

Архив Србије – Београд: Министарство иностраних дела Србије – Политичко одељење.

Архив Србије – Београд: Министарство иностраних дела Србије – Строго поверљива архива.

Објављени извори

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. I, св. 2, 15/28. фебруар 1904 – 31. децембар 1904/13. јануар 1905, приредио: Андрија Раденић, Београд 1990.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, додаток I, Организација Српска одбрана 1903-1905. године, приредила: Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2008.

Периодика

Правда, Београд: септембар 1904; јануар – децембар 1905.

Политика, Београд: јануар – април 1905.

²³ АС, МИДС, Строго поверљива архива, 1905, Ф-I, Д-IV, Пов. бр. 181, Ристић – МИД-у, 14/27. VII 1905.

Литература

- Антић 2013а: Д. Антић, Извештавање листа Политика о приликама у предвечерју Првог балканског рата, Зборник радова: *Први балкански рат 1912/1913. године: Друштвени и цивилизацијски смисао*, књ. I, Ниш: Филозофски факултет Ниш, 485-500.
- Антић 2013б: Д. Антић, Македонско питање на размеђи векова као предмет раздора Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске, *Радови Филозофског факултета*, бр. 15, књига 2, Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 317-330.
- Батаковић 1987: Д. Батаковић, Погибија руског конзула Г. С. Шчербине у Митровици 1903. године, *Историјски часопис* књ. XXXIV, 1987, Београд: Историјски институт САНУ.
- Војводић 1992: М. Војводић, Србија и македонско питање, *Историјски гласник* 1-2, 1990-1992, Београд: Савез друштава историчара Републике Србије.
- Војводић 1997: М. Војводић, Србија, српско питање и Турска крајем XIX и почетко XX века, у: *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)*, Београд: САНУ.
- Ђорђевић 1994: Д. Ђорђевић, Сучељавање са Аустро-Угарском, у: *Историја српског народа. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918*, књ. VI-1, Београд: СКЗ.
- Ђорђевић 1995: Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд: Службени лист СРЈ.
- Екмечић 1989: М. Екмећић, *Стварање Југославије 1790-1918*, том II, Београд: Просвета.
- Илић 2006: В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, Београд: Ecolibri
- Јовановић 1931: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона
- Кецојевић 2006: Д. Кецојевић, Косово и Метохија: терор над Србима, Зборник радова: *Срби на Косову и Метохији*, Београд: САНУ.
- Лапе 1954: Љ. Лапе, *Извештаи од 1903. година на српските консули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, Скопље.
- Љушић 2001: Р. Љушић, *Историја српске државности. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, II, Нови Сад: Беседа.
- Митровић 1985: А. Митровић, *Конзулска писма 1905-1911*, Београд: Просвета.
- Микић 2007: Ђ. Микић, Османско и арбанашко насиље над Србима Косова и Метохије, Зборник радова: *Косово и Метохија: прошлост, садашњост, будућност*, Уредник: Коста Михаиловић, Београд: САНУ.
- Перуничкић 1989: Б. Перуничкић, *Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету*, Београд: Нова књига
- Пуљевић 1971: В. Пуљевић, *Сећања старог новинара*, Београд: Графичко – издавачко предузеће „Драган Срњић“

- Стојанчевић 1963: В. Стојанчевић, Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године, *Историјски часопис* књ. XII и XIII, 1961-1962, Београд: Историјски институт САНУ.
- Стојанчевић 1970: В. Стојанчевић, Заједничке политичке радње балканских народа у 19. и 20. веку на обарању власти Турске царевине, *Историјски часопис* књ. XVI и XVII, 1966-1967, Београд: Историјски институт САНУ.
- Слијепчевић 1974: Ћ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Минхен: Искра.
- Терзић 1992: С. Терзић, *Србија и Грчка 1856-1903. Борба за Балкан*, Београд: Историјски институт САНУ.
- Терзић 1997: С. Терзић, Стара Србија, настанак имена и знања о њој до 1912, *Историјски часопис*, књ. XLII – XLIII, 1995-1996, Београд: Историјски институт САНУ.
- Терзић 2000: С. Терзић, Стара Србија у очима "Милосрдног анђела,"; феномен историчарева деструктивности, у: *Одговор на књигу Ноела Малкома Косово. Кратка историја*, Београд: Историјски институт САНУ.
- Хаци Васиљевић 1928: Ј. Хаци Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији*, Београд: Штампарија „Свети Сава“

Dejan D. Antić

REPORTING ABOUT SERBS' POSITION IN OLD SERBIA IN 1905, BY A DAILY NEWSPAPER *PRAVDA*

Summary

The change of dynasties in the Kingdom of Serbia and the rise to power of the Karađorđević dynasty did not cause a drastic change in the foreign policy orientation of Belgrade. Yet, the changes in the political scene created adequate conditions for the implementation of the spirit of European liberalism, civil liberties, and a strong national sentiment in Serbian society. Only the Serbs living within the borders of Serbia, which had been established in 1878, could look forward to such a progressive course, whereas a great number of their countrymen met the beginning of the 20th century in the jaws of occupation, exposed to terror and violence. This was the case with the Serbian ethnic group who lived under the Ottoman rule within the borders of Old Serbia. This paper focuses on the daily newspaper "Pravda's" reporting on the issues of the Serbian people's safety and their position in the territories of the Vilayet of Kosovo and the Vilayet of Bitola during 1905. Since the daily newspaper "Pravda" was the organ of the progressive political option, we have tried to indirectly answer the question of how much space the media advocates of the progressive political option devoted to the news coming from the southern Serbian territories which were not free. We have done this by analyzing the "Pravda's" reports and the reporters' texts about the state in Old Serbia.

Радомир М. Чолаковић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за психологију
Јасна Ј. Вељковић
Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
Одељење за социјалну политику и социјални рад

УДК 005.96:355.1
DOI 10.7251/RFFP1614197C

Прегледни рад

ТЕОРИЈСКО-ПРАКТИЧНИ ОКВИР ЗА СПРЕЧАВАЊЕ МОБИНГА У ВОЈСЦИ

Апстракт: Мобинг, као специфична патолошка комуникација, може имати несагледиве последице на борбени морал војне формације било ког обима и хијерархијског нивоа. Све те последице директно утичу на опадање борбене готовости војне формације и војске у целини.

Са мобингом се сусрећу све војске света, међутим, мали је број истраживања а тиме и практичних решење који се баве овим проблемом. То је разлог што је мобинг у војној средини у експанзији и најчешће се спречава правним средствима што је само „гашење пожара“ и далеко од сваке интервенције која би имала за циљ превенцију мобинга на сва три нивоа (примарном, секундарном и терцијарном). У раду је дат теоријски и практични (конкретан) оквир за спречавање мобинга у војној средини. Од стране аутора презентован је оригиналан начин превенције мобинга у војсци који подразумева формирање антимобинг центра при генералштабу сваке војске, који представља највиши стручни и штабни организациони део војске за њену употребу у миру и рату.

Кључне речи: мобинг, жртва, превенција, војска.

Разлози за формирање антимобинг центра

Постоји више разлога који указују на потребу за формирање једне врсте менталног сервиса чији би основни задатак био усмерен на спречавање и санкционисање психичког малтретирања (мобинга) запослених у војсци. Центар би носио назив *Антимобинг центар војске*.

Свако инвенстирање у ментално здравље припадника војске основа је за здраву психосоцијалну климу војних колектива. С обзиром на специфичност војне организације, а нарочито на смањену транспарентност рада војске, наука и струка се раније нису могли бавити мобингом у војној средини. Војска је била у многим земљама традиционално затворена средина за јавност, нарочито у земљама у којима су владали једнопартијски политички системи, у којима су инсталирани наметнути системи вредности, специфична друштвена идеологија, тако да неке девијантне појаве и понашања нису смели ни бити доступни јавности. Слика о војсци углавном се креирала под утицајем власти, јавних гласила која су била под њеном кон-

* rimodar55@eunet.rs

тролом, а заснивала се на традицијама и стереотипима. Са развојем и продором демократије у све сфере друштвеног и јавног живота, имиџ војске се у многим земљама почео формирати на објективним основама у правцу формирања и презентирања модернијег професионалног – радног идентитета припадника војске. У модерно доба, доскора недодирљиве сфере војничког живота и рада постале су, кроз савремене системе комуникације, доступне и широј јавности. Захваљујући савременим технологијама и начинима комуникације, као што је интернет, мобилна телефонија, телевизија, који омогућавају пре свега брзу доступност, дистрибуцију и размену информација на свим нивоима и пунктовима, проток информација је много лакши и бржи него у прошлости. То је довело до тога да се припадници војске јављају и траже помоћ и због психичког малтретирања.

Иако је иступање припадника војске у јавности забрањено без дозволе виших структура, војна лица оглашавају се у информативним медијима било директно или индиректно са веома конкретним примерима из војне средине и критичним дискусијама о психичком малтретирању у војним колективима. Један подофицир ми је недавно дао изјаву, након прочитане моје књиге о мобингу у војсци: „Професоре, добро је док људи дижу руку на себе, биће гадно кад прекипи и кад цев почну да окрећу према команданту“.

Свака модерна војска има тенденцију да примењује транспарентне моделе комуникације са јавношћу са циљем да са ванармијским друштвеним структурама успостави оптимални ниво сарадње и да изгради позитиван имиџ војске.

Друго. Фреквенција, интензитет и врста ванредних догађаја у војним колективима (изражена тенденција према суициду, покушаји суицида и суицид, стрес, алкохолизам, употреба наркотика, ПТСП, испољавање патолошких конативних фактора, генералног неуротицизма, нарушавање међуљудских односа у војним колективима, лоши резултати обуке и васпитања итд.) привукли су пажњу, како надлежних војних органа, тако и јавности, на понашање припадника војске. Посебна пажња усмерена је на феномен мобинга, који је у неким случајевима иницијална каписла или узрок психичких поремећаја и обољења.

Такође, у свим армијама знатан је број старешина са елементима ПТСП или су потенцијални болесници од овог поремећаја. Истраживања менталног здравља, на пример, у Босни и Херцеговини показала су да више од 4.500 грађана болује од ПТСП-а. (<http://www.buka.com/новост>). „Окидач“ за испољавање симптома ПТСП може бити свака ситуација из живота, а нарочито конфликти у војном колективу. Такође, кроз истраживања и анализе психолошких фактора стреса у рату на просторима Југославије, дошло се до налаза који указују на израженост специфичног феномена – синдрома који носи назив „синдром трансгенерацијске трансмисије психотрауматизма“. Под овим феноменом подразумева се да сваки појединац, група или народ, који је имао у прошлости трауматска искуства, иста

преноси на млађе генерације. То значи да, психолошки гледано, рат за неке особе још није завршен. Он се „наставља“ у психичкој сфери трауматизираних особа, у овом случају припадника војске. Поред ових оптерећења на понашање припадника, додатно делују додатна психофизичка оптерећења због „природе посла, у коме запослени и по цену губитка живота морају деловати „Сви за једног један за све“. Све то захтева од надлежних у војсци да проблему психичког малтретирања (мобингу) приђу на научно фундираној и стручној основи.

Треће. Од мобинга у војној средини, осим што пати војник у ширем значењу, последице осећа војни колектив и породица запосленог. Мобер (злостављач) може да уздрма кохезију војног колектива, без обзира да ли се ради о воду са десетак војника или бригади која броји неколико хиљада припадника. У колективу у коме постоји мобинг опада борбена готовост јединице.

Осим тога, нека истраживања у армијској средини о фреквенцији, интензитету и психотоксикологији мобинга на војни колектив, намећу закључак да ова појава захтева стручан приступ сваком случају психичког малтретирања.

- Резултати истраживања у хрватским оружаним снагама, о релацијама између мобинга и борбеног морала, показали су да мобинг делује разарајуће на борбени морал припадника војске.
- Норвешки аутори дошли су до података да је мобинг у приличном постотку присутан у војној средини. Истраживање је показало да је 12% регрута у војним јединицама, изложено мобингу (rudmin.socialpsychology.org).
- Мађарски аутори дошли су до података да је 5,6% припадника мађарске војске психички малтретирано тј. изложено мобингу (према Хериот 1996).
- У редовима великих светских армија (Америка, Русија, Немачка итд.) мобинг је велики проблем. То нам говори да је мобинг опака појава, велики проблем војних организација и да у основи узрока свих мобинга лежи људски фактор (најчешће старешина психопатске структуре у формату мобера или недоструктуриране структуре личности (имитатори мобера).

Мобинг се негативно рефлектује и на материјални статус земље. „У Њемачкој су израчунали да један случај мобинга кроз само једну годину дана може изазвати штету за фирму у износу од 30 000 до 100 000 ДМ!“ (<https://dijaspora.wordpress.com>). Можемо замислити колико штете мобинг проузрокује војсци с обзиром на њену специфичност.

Четврто. Иако природа посла запослених у војсци намеће одређена ограничења и специфичности у начину остваривања људских, грађанских права и слобода, то не значи да по том основу ове људе треба изоловати. Напротив, као и сваком грађанину земље и припадницима војске треба

обезбедити заштиту интегритета њихових личности, њиховог здравља, људских права и слобода.

На овај начин штитимо и систем одбране земље, јер он погађа како појединца, његову породицу, војни колектив и представља индиректан удар на систем одбране једне земље.

Сама дефиниција војног мобинга указује на његов висок психопатолошки и деструктивни потенцијал. Навешћемо дефиницију војног мобинга чији је аутор Радомир Чолаковић.

„Моббинг је систематски психолошки терор претпостављеног старешине психопатске конституције личности или групе старешина, који за мету имају једног или више, најчешће потчињених чланова војног колектива, са циљем и искључивом намером, придобијања неке врсте војничке добити, личне психолошке компензације, при чему жртву у војном колективу компромитују, професионално и морално дискредитују, угрожавају и нарушавају њено ментално и физичко здравље, до тог нивоа да жртва као излаз из ситуације види у напуштању колектива или армије, самоповређивању, суициду или да, у неким случајевима, агресивност усмери на мобера с намером да га повреди или убије“ (Чолаковић 2013).

Пето. Према подацима добијеним на основу члана 16. Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја у Војсци Србије пријављен је изванредан број случајева мобинга. Подаци су добијени од Генералштаба Војске Србије, Управе за планирање и развој (Ј-5) бр. предмета 718-18 од 10.02.2012-године. У оквиру пријављених случајева изванредан број је усмерен на припаднице Војске Србије. Радило се о жалбама на родну равноправност и сексуално злостављање. Занимљиво је да предузете мере и поступци, посредовање на основу прихватања посредника са обе стране од стране командног кадра на решавају мобинга, нису успеле решити проблем ни у једном пријављеном случају мобинга у војној јединици. Жртве су позване да своја права остваре преко надлежног суда! У наведеним случајевима жалбе на психичко малтретирање углавном су биле усмерене на претпостављене старешине.

Очито да актуелне мере и поступци нису адекватни што упућује на оправданост и неопходност формирања антимобинг центар. Осим тога очито да постоје и одређени пропусти у селекцији и праћењу развоја кадровског потенцијала, посебно на командним дужностима и пропусти у образовању старешина да препознају и адекватно делују у конкретним ситуацијама мобинга у војном амбијенту.

Симптоми могу да се рефлектују у оквиру три основна категорије.

То су:

1. Промене социјално-емоционалне равнотеже
2. Промене на психофизиолошком плану
3. Промене у понашању

Последице мобинга

Промене социјално-емоционалне равнотеже

Промене социјално-емоционалне равнотеже испољавају се кроз редукцију социјалних контаката у кругу породице, пријатеља и у војној јединици. Жртва се повлачи у себе. Смањени су јој дружељубивост и говорљивост. Губи интересовања за свакодневне активности, као и за оне које пружају задовољство.

Долази до честих осцилација у расположењу које се крећу у оквиру депресивних и анксиозних садржаја. Жртва је стално забринута, песимистички и безнадежно расположена, очајна, напета, уплашена, потиштена, присутан је губитак самопоуздања, осећање неадекватности, неспособна је да се опусти, брзо се замара, брзо се наљути, има тешкоће у концентрацији, памћењу, у успављивању, рано се буди, присутне су инверзије сна и сл. У додиру са свакодневним проблемима и обавезама, као што је излазак из куће у куповину, одлазак на посао, могу да наступе панични напади, итд. Паника је карактеристична по наглим, ничим изазваним, дискретним епизодама интензивног страха и нелагодности. Нападе прате убрзан срчани рад, лупање срца, презнојавање, дрхтање или тремор, сушење уста, отежано дисање, доживљај гушења, бол или нелагодност у пределу груди, мучнина у стомаку („бућкање“, „лептир у стомаку“, „камен у желуцу“). На менталном плану особа има осећај вртоглавице, смушености, опште несигурности. Доминирају страх од смрти и губитка контроле, који прате ирационална уверења као што су: „Полудећу!“; „Умрећу!“; „Нема ми спаса!“; „Ово је крај, готов сам!“. У нападу панике особу често преплаве „таласи“ топлоте или хладноће, обамрлост или пецкање. Иако панични атаци трају по неколико минута, они су веома мучан доживљај за особу и урезују се дубоко у памћење. Између напада јавља се интензиван страх од будућег напада. Панични напади могу да доведу до деперсонализације. Доживљај деперсонализације карактеристичан је по томе што особа губи осећање властитости. Жртва доживљава себе, своја осећања, своје покрете, као неког другог, туђег. Понекад јој се учини као да игра у представи. Жртва не може себе да препозна. Ово осећање је веома драматично, јер личност има осећај као да је изван свог тела и да га гледа из другог угла. Осећа се као да је у оклопу, као да је робот. Стање прате мисли и размишљања: „То нисам више ја“, „У мени је неко други“ (...) Осим деперсонализације, код жртве долази и до опсесивне идеације која се испољава у сталном размишљању о проблему који је мучи.

Промене на психофизиолошком плану

На психофизиолошком плану мобинг изазива екстреман стрес код жртве. Аутори модерне теорије стреса, Хенри и Стефенс, наводе да стрес

на радном месту, осим што доводи до низа негативних утицаја и последица на здравље човека, може да изазове и смрт. Др Хајнц Лејман једном је приликом рекао да је у модерном свету радно место једино преостало ратно поље где људи могу убијати једни друге без ризика од привођења пред лице правде. У сваком од система људског организма, као последица психичког малтретирања, долази до специфичних психосоматских манифестација.

На соматском (мишићном) плану могући су болови и грчеви, укоченост, повећање мишићног тонуса, несигуран глас, миоклонички трзаји, итд.

У соматској (сензорној) сфери могу да се испољавају таласи врућине или хладноће, тинитус, замагљен вид, малаксалост, жигање.

У оквиру кардиоваскуларног система, који је најчешће погођен стресом, дијапазон симптома је широк и обухвата: тахикардије, прескакање срца, бол у пределу срца, пулсације крвних судова, палпитације, осцилације крвног притиска, итд.

На респираторном плану често су стезање и притисак у грудима, осећај гушења, уздисање, диспнеа.

Гастроинтестинални систем такође је „погођен“.

Особа има сметње у варењу, промене у апетиту, опстипацију, дијареју, мучнину, повраћање, горушицу, тешкоће при гутању. Генитоуринарни систем карактеришу сметње у сексуалној сфери, фригидност и импотенција, превремена ејакулација, аменореја, менорагија, сметње мокрења, итд.

На неуровегетативном плану доминирају главобоље због напетости, вртоглавице, појачано знојење, бледило, црвењење, сувоћа уста, итд. Ако се особа не лечи, ово стање отвара врата другим обољењима као што су: дијабетес, кардиоваскуларна обољења, болести гастроинтестиналног тракта, сексуалне дисфункције, гинеколошка обољења, болести малигног карактера, губитак имунитета, психијатријска обољења, па чак и суицид.

Промене у понашању

На плану понашања долази до низа промена, које се могу сврстати у поремећаје понашања. Најчешће се говори о три врсте категорија (Костелић Мартић 2005) у неколико категорија.

То су:

1. „Агресивност-према другима или према себи (аутоакузативност, саморањавање, самоубиство итд.) Потпуна пасивност и изолација (на пример жртва се не диже цео дан из кревета)
2. Поремећај хранења (на пример, анорексија или булимија)
3. Повећано узимање алкохола, претерано пушење, неконтролисано узимање лекова (покушаји „самоизлечења“)
4. Сексуални поремећаји (на пример смањење сексуалне жеље и поремећај сексуалне активности)“.

Последице мобинга протежу се на цео војни колектив и представља велики терет за развој и функционисање војне јединице. Мобинг је повезан са дуготрајним лечењем, одсуствовањем са посла (поштедама, боловањима). Мобинг разара ментално здравље припадника војске, њихове породице, негативно утиче на борбену готовост, а у крајњој линији и на одбрамбени систем државе.

Због тих и других разлога неопходно је што већу пажњу посветити превенцији мобинга.

Основни циљ и задаци антимобинг центра

Основни циљ:

Спречавање и заштита припадника војске од мобинга. Кроз овај основни циљ центар делује и на унапређивање заштите менталног здравља припадника војске.

Кроз овако постављен основни циљ произлазе општи задаци.

Општи задаци:

1. Унапређивање метода и квалитета рада старешина на командним позицијама кроз процес војне обуке – наставе, војног васпитања и уопште живота и рада војних колектива;
2. Спречавање психичког злостављања припадника војних јединица на свим нивоима;
3. Подизање нивоа свести и развијање сензибилитета за проблем мобинга како на нивоу појединца, тако на нивоу војних колектива;
4. Едукација припадника војске о мобингу (према Програму едукације припадника војске за спречавање мобинга у војној јединици);
5. Борба против предрасуда о мобингу;
6. Промотивне активности у циљу борбе против мобинга (пројекти, конкурси...);
7. Праћење проблема везаних за мобинг у војној средини;
8. Радити, преко одговорних органа, на оптимизацији радних услова старешина и јасно прецизирање радног ангажовања (кад год је могуће у писаној форми итд.);
9. Развијање јасне процедуре пријављивања (жалби) и рокова у складу са законским прописима, који поред осталог регулишу понашање и заштиту припадника војске. У том смислу треба у свакој војсци омогућити жртви да на флексибилнији начин решава проблем мобинга тј. да „прескочи“ претпостављеног, ако је он мобер, тј. да не мора да прође кроз хијерархијске органе војног жалбеног система итд.);
10. Сарадња са породицом жртве мобинга (саветовање);

11. Истраживачки рад у подручју у подручју мобинга (Праћење и истраживање мобинга, као и методе пружања помоћи жртвама мобинга);
12. Издавачка делатност (издавање едукативних садржаја (летке, постери, брошуре, књиге о мобингу у војсци);
13. Сарадња са осталим релевантним, пре свега здравственим институцијама за заштиту менталног здравља, затим сарадња са војном полицијом и војнодисциплинским судовима); сарадња са цивилним структурама који се баве мобингом;
14. Сарадња са медијима у оквиру војске и ван ње; са јасним, адекватним и одговорним смерницама за одговорно праћење питања везаних за мобинг у војној средини;
15. Систематско информисање министарства одбране о фреквенцији и интензитету мобинга и функционисању центра уопште.

Посебни задаци:

Команданте образовати да:

- Усвајају и освежавају, преко антимобинг тима, знања о погубним последицама мобинга, стреса на кохезију војног колектива, међуљудске односе, на ниво борбене готовости, ментално здравље чланова колектива, као и о трансферу последица мобинга на њихов приватни живот, чланове њихових породица;
- Науче како мобинг индиректно утиче на систем одбране земље;
- Усвоје знања о условима у јединици који погодују формирању мобинга;
- Усвоје основна знања о превенцији мобинга;
- Усвоје знања и иста примењују из Закона о спречавању злостављања на раду;
- Развију свест о потпуној и апсолутној примени прописа о дисциплинским преступима, грешкама и санкцијама истих, која су обухваћена војним прописима.

Треба их оспособљавати :

- Како да препознају прве симптоме и основне развојне фазе мобинга у војној јединици;
- Како да препознају мобера;
- Како да препознају имитаторе мобера;
- Како да препознају жртву;
- Како да пружи „прву помоћ“ жртви;
- Како да буду вешти у вербалној, невербалној и писменој комуникацији;
- Како да развију асертивност, узимајући у обзир специфичности војне комуникације;

- Како да решавају конфликте у војном колективу;
- Како да развијају емоционалну интелигенцију;
- Како да у процесу формирања војног колектива форсирају, стимулишу, развијају и афирмишу позитивне моралне карактеристике (толеранцију, поштовање и уважавање личности, осећање правичности, истинољубивости, принципијелности, поштење, алтруизам, дружељубивост, колективност, храброст, солидарност, племенитост, искреност, издржљивост, самокритичност, хуманост, самосавлађивање);
- Како се развија осећање о неопходности припадности колективу;
- Како интензивирати контакте са потчињенима и трупним психолозима ради увида у личне (породичне) проблеме старешинског кадра;
- Како се борити се против формализма у решавању проблема чланова војног колектива;
- Повремено анализирати социометријску структуру колектива.

Превенција мобинга

Антимобинг центар обухвата следеће врсте и садржаје превенције:

1. Примарни
2. Секундарни и
3. Терцијарни ниво

Примарна превенција

Циљ примарне превенције је спречавање нових патолошких случајева чији је узрок психичко малтретирање припадника војске. Овај део превенције обухватао би следеће активности и ангажовања.

У оквиру својих сталних активности из подручја овог нивоа превенције Антимобинг центар би се бавио:

1. Подизање нивоа свести и развијање сензибилитета за проблем мобинга како на нивоу појединца тако и на нивоу војних колектива;
2. Пропагирање антимобинг политике кроз промотивне активности (пројекти, конкурси итд.);
3. Развијање свести о „нултој толеранцији на мобинг“ на свим нивоима;
4. Едукација припадника војске о мобингу;
5. Инсистирање кроз едукативна предавања, контакте са старешинама на командним дужностима да свој радни профил развијају у без колебљивости, неодлучности, недоречености, протекционизма и сл.);

6. Радити, преко одговорних органа) на оптимизацији радних услова старешина и јасно прецизирање радног ангажовања (у писаној форми);
7. Развијати свест о неопходности да се брига о људима поставља у категорију професионалне одговорности;
8. Сузбијање каријеризма на свим нивоима;
9. Развијање и промовисање радне културе у којој је достојанство запосленог на првом месту;
10. Рано откривање мобинга у сарадњи са менталнохигијенским тимом; (акценат на запослене који раде на местима где је повећан ризик за појаву мобинга посебно заштитити (потчињени, чуварске службе, издвојене страже, административни радници, итд.);
11. Пружање стручне помоћи тимовима за менталну превенцију у војној јединици; (Асистирати менталнохигијенском тиму у јединици при детекцији мобинга, периодичној анализи конфликта у војном колективу са акцентом на уочавање елемената или случајева мобинга и сл.;
12. Омогућавање (по потреби) директне комуникације са свим припадницима војске (телепсихолошко-психијатријски сервис саветодавног карактера (доступност свим припадницима војске – телефонски, мејлом, писмом);
13. Информисање људства о случајевима мобинга у војсци (навођење имена и презимена мобера и имитатора мобера, чин, положај, војна јединица (ВП), командант јединице, садржај мобинга и предузетим мерама; идентитет жртве заштитити максимално;
14. Инсистирање на брзом, тачном и истинитом извештавању чланова војне јединице о евентуалним појавама мобинга у колективу; потенцирати одлучујућу улогу и одговорност у овом делу превенције војних топ менаџера (команданти на вишим положајима).
15. Психометријска обрада старешина за њихово постављање на командне дужности од нивоа команданта батаљона, до начелника генералштаба, а по потреби у ванредним ситуацијама и ретестирање истих (Увести мере забране постављања мобера на командним и руководећим положајима);
16. Надзор над радом тима за менталнохигијенску превенцију у области мобинга у јединици;
17. Перманентна координација са трупним психолозима из јединице и повремена сарадња са психолозима и психијатрима из војних здравствених установа;
18. Формирање базе података (информационог система) о мобингу са кратким описом случаја, именом и презименом жртве, мобера и имитатора мобера, елемената мобинга, формацијским местом, чином, датумом и називом јединице у којој се десио мо-

бинг, именом и презименом команданта јединице, трупног психолога и предузетим мерама од стране команданта јединице, трупног психолога, лекара и правника из јединице или из неке друге установе која је била укључена у обраду мобинга.

Секундарна превенција

- Медијација (посредовање); (Ово би требало да буде први корак у заустављању мобинга унутар војне јединице, без покретања било каквог поступка пред војнодисциплинским судом или пред судом у цивилству. Посредника треба бирати из редова војне јединице, (Тим за менталну превенцију), а може бити изабран ако га прихвате обе стране. Уколико се несагласе око посредника у јединици, потражити савет и помоћ антимобинг центра. Посредник може бити и нека друга инстанца која се бави мобингом као што је, на пример, у Републици Србији, Републичка агенција за мирно решавање радних спорова итд.).
- У сарадњи са санитетским делом, трупним психологом, благовремено предузимати менталнохигијенске и медицинске мере и поступке, како би се жртва стабилизovala, како на психичком, тако и на физичком плану;
- С обзиром на специфичности војне организације, неопходно је, по сазнању и дијагностификовању мобинга у колективу, предузети хитне војне и правне мере према моберу и имитаторима мобера (процесуирање мобера и имитатора мобинга);
- Свако прикривање мобинга енергично кажњавати;
- Обезбедити транспарентност административних процедура у процесу спречавања или санкционисања мобинга.

Терцијарна превенција

- Спречавање стигматизације жртве мобинга по повратку у колектив;
- Развијање сазнајне позитивне информације, знања, мишљења о личности жртве;
- Развијање осећајне компоненте према жртви (позитивне емоције);
- Развијање делатно-тенденцијске компоненте ставова према личности жртве и њеном „новом“ статусу у колективу (акценат на бихејвиористичкој приправности војног колектива удруженој са ставом); ако се старешине и чланови колектива придржавају позитивног става према жртви, тада постоји тенденција и расположење да јој се помогне да се што пре уведе у радни процес (ако се у војном колективу подгрева психосоцијална атмосфера негативног

става према жртви мобинга, тада постоји тенденција да јој се нанесе штета);

- Ангажовање психолога јединице и команде на перманентном контакту и бризи (опсервацији) за ментално здравље жртве;
- Укључивање породице жртве у рехабилитациони третман;
- Месечно, у писаној форми извештавање, преко команде јединице, антимобинг центар о понашању, менталном статусу и професионалној адаптацији жртве мобинга.

Материјална средства за рад

1. Просторија
2. Компјутер (4 комада)
3. Ласер штампач (2 комада)
4. Скенер (један комад)
5. Видео бим (један)
6. Диктафон (5 комада)
7. Фото-апарат (2 комада)
8. Телефонска линија
9. Интернет веза
10. Приручна „мала библиотека“
11. Потрошни канцеларијски материјал

Чланови Антимобинг центра (састав):

1. Начелник центра: Доктор психологије
2. Секретар центра: војно лице (капетан)
3. Психолог (два стална члана)
4. Социјални (један стални члан)
5. Правник (један стални члан)
6. Психијатар (повремено агажовање)
7. Спољни сарадник (др психологије – по потреби)

Ово је само једно виђење организоване структуре за спречавање мобинга у војној средини. Са развојем психолошке и друге мисли у вези са проблемом мобинга, структура би се мењала.

Литература

- Бојовић 1999: М. Бојовић, *Војска пред очима јавности*, Београд: Новинско-информативни центар Војска Србије.
- Чолаковић 2004: Р. Чолаковић, *Припрема војника „мировњака“*, Нови Сад, Дневник.

- Чолаковић 2010: Р.Чолаковић, Психосоцијални аспекти мобинга у војном колективу, у: М. Ковачевић (ред.), *Интердисциплинарност и јединство савремене науке*, књ. II Зборник радова са научног скупа, Пале: Филозофски факултет, 410-421.
- Чолаковић 2010: Р. Чолаковић, Тешкоће у психодијагностици мобинга, *Радови Филозофског факултета*, Пале: Филозофски факултет, 261-266.
- Чолаковић 2011: Р. Чолаковић, *Мобинг у војсци – психичко малтретирање старешина*, Пале: Филозофски факултет.
- Костелић-Мартић 2005: А. Kostelić-Martić, *Mobing (psihičko maltretiranje na radnom mjestu)*, Zagreb, Školska knjiga.
- ГШ Војске Србије, Управа за планирање и развој, бр.предмета 10-02-20102. Предмет – *Обавештење у вези са поднетим захтевом за приступ информацијама од јавног значаја*, Београд.
- Herriot, P., & Stickland, R. (Eds.) (1996). *The management of careers*. European Journal of Work and Organizational Psychology, 5(Whole No. 4)

Извори са интернета

- Закон о војсци Србије www.mod.gov.rs, март, 2014.
- Закон о одбрани www.mod.gov.rs, март, 2014.
- Кодекс части Војске Србије www.mod.gov.rs, март, 2014.
- www.dijaspora.wordpress.com, март, 2010.
- www.leymann.se/English/frame.html март, 2013.
- onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/food.19790230239/abstract март, 2013.

Radomir M. Čolaković
Jasna J. Veljković

A THEORETICAL AND PRACTICAL FRAMEWORK FOR A MOBBING PREVENTION IN THE ARMY

Summary

Mobbing, as a specific pathological way of communication, can have unpredictable consequences on the fighting spirit of a military formation of any size and hierarchical level. All the consequences have an outright effect on the decline of the combat readiness of a military formation and the army in general.

Every army in the world faces mobbing, however, there are few studies, and thus, few practical solutions dealing with this problem. That is one of the reasons mobbing in the army is ever expanding and it is most usually prevented with legal means which is just “extinguishing of the fire” and far from any intervention the goal of which would be the prevention of mobbing on all three levels (primary, secondary, tertiary). This paper offers a theoretical and practical (concrete) framework for the prevention of mobbing in the army. The author has presented an original way of a mobbing prevention in the army which implies the formation of an anti-mobbing center with the General Staff of every army, which represents the highest expert and staff organizational part of an army for its application in peace and war.

Маријана Ж. Млађеновић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју
Глигор М. Самарџић
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица
Катедра за историју

УДК 904(398):628.112
DOI 10.7251/RFFP1614211M

Оригинални научни рад

ЗАБИЉЕШКЕ О АНТИЧКИМ БУНАРИМА НА КОМУНИКАЦИЈИ *DILUNTUM-SALLUNTUM*

Апстракт: *У раду је истакнут значај и важност утврђивања правца комуникације Diluntum–Salluntum на југу Далмације и улога античких бунара изграђених уз ову комуникацију. Дат је преглед трасе пута и откривених бунара, уз посебан осврт на њихову улогу и значај који су имали у свакодневном животу античког човјека насељеног на овом безводном подручју.*

Кључне ријечи: *антички бунар, вода, комуникација, Diluntum, Salluntum, источна Херцеговина, јужна Далмација.*

Упркос значају који је вода имала у свакодневном животу античког човјека, истраживањима снабдијевања античких комуникација водом из бунара (цистерне или чатрње) и убла, до сада није поклањана пажња какву заслужују. На значај који је води придаван, поред осталог, указује и поштовање божанства – заштитника извора и шума. У римској провинцији Далмацији нимфе се често јављају у култној заједници са Силваном и Дијаном, и сматра се да као такве (приказане уз Силвана и Дијану) представљају домаћа женска божанства која персонификују изворе и воду (што сугерише да су овакви локалитети у антици били светиште тих божанстава) (Rendić-Miočević 1955: 5–40; Imamović 1977: 70–80, 92–94; Medini 1984: 19–21; Maršić 1998: 103–124; Giunio 2008: 151–160; Demicheli 2010: 175–185).

На важност воде и бунара указује и Витрувије у свом раду „О архитектури“ (Витр. VIII vi: 1–15), гдје налазимо описе о томе како се тражила подземна вода, записе о кишници, одводу воде и њеном значају за живот античког човјека. Такође, дата су и упутства везана за проналажење, провођење и чување воде у употребном стању. Тамо гдје није било површинских извора трагало се за подземном водом или се вода доводила (сакупљала) са кровова и платоа у бунаре или цистерне, при чијем се копању и изградњи нарочито водило рачуна о законима природе, односно о различитим супстанцама које улазе у састав земљишта. Исти извор нас обавјештава да је управо од својстава земљишта на коме се вода тражила зависио њен укус и квалитет, што је било нарочито важно за здравље античког човјека (Марц. XIV, VIII 3; XXII, IV 14; XXIII, VI 46).

* marimla52@gmail.com

На улогу и значај воде за здравље античког човјека указује и А. Марцелин у свом дјелу „Историја“, гдје, поред осталог, налазимо и описе купања, које се сматрало изузетно важним за здравље; као и помен многих љековитих извора у Марцелиновим казивањима о појединим провинцијама (Марц. XIV, VIII 3; XXII, IV 14; XXIII, VI 46).

На подручју јужне Далмације (источна Херцеговина) сусрећемо се са типичним крашким рељефом, који карактерише врло мали број извора воде (безводност). Геоморфолошки састав тла које гравитира Јадранским сливом сачињавају седиментне стијене палеозоица и кенозоика, а јављају се и еруптивне стијене мезозоијске старости. Јужну Далмацију изграђују и сачињавају мезозоијски водопрпусни кречњаци и доломити. Ово је област дубоког и високог холокраста, гдје се крашки процес јако развио и на површини оставио различите геоморфолошке облике, а у унутрашњости створио разнолика проширења оивичена раствореним кречњаком (Mitrović-Petrović 1970: 38; Mitrović-Petrović 1971: 46; Цвијић 1989: 86–113, 118, 127; Дедијер / Ђурић-Козић / Филиповић / Мићевић 2004: 15–16).

У свакодневном животу античког човјека на југу Далмације (источна Херцеговина) вода је била од прворазредног значаја, а најчешће је на овом подручју сакупљана у великим зиданим бунарима; каменом грађевинама округлог облика, зиданим од тесаних камених блокова (Витр. VIII vi: 12–13; Sergejevski 1962a: 103–104). Тамо гдје је земљиште било каменито и тврдо, или су се пак водене жиле налазиле веома дубоко, вода се доводила са кровова, платоа или других мјеста и сакупљала у цистерне или бунаре (тзв. кишница) (Витр. VIII ii: 1–9). Тесани камени блокови од којих су изграђиване цистерне или бунари, повезивали су се малтером, који је добијан мијешањем пијеска и креча у омјеру од пет дијелова пијеска и два дијела креча. Дно бунара се набијало дрвеним маљевима прекривеним гвожђем. Обично су бунаре сачињавале неколике коморе, што је омогућавало преливање воде из једног дијела у други и њено пречишћавање. Тако би се постигао бољи квалитет воде, а уколико није било комора, вода се пречишћавала додавањем соли (Витр. VIII vi: 14–15).

С обзиром на то да је подручје источне Херцеговине безводно, у античком периоду посебна се пажња поклањала снабдијевању овдашњих комуникација водом (Витр. VIII vi: 12–15; Sergejevski 1962a: 103–104). Постојање римских путева на југу провинције Далмације (источна Херцеговина) посвједочено је у античким писаним изворима. На траси комуникације *Diluntum–Salluntum* откривено је неколико античких бунара (Табла I) (Bojanovski 1973: 137–187; Bojanovski 1983: 7–35). Из Дилунтума (Столац), римска комуникација ишла је паралелно правцем данашњег пута Столац–Љубиње до села Драговиље, гдје је скретала лијево пролазећи између брда Врника и Градца, и потом долазила у село Забрђе. На овом локалитету поред римског пута откривен је бунар, као и остаци античког насеља, фрагменти неколика миљоказа, више некропола и бројни тумули (Bojanovski 1973: 137–187).

Комуникација је даље, преко Убоска и Ранковца, излазила у Горњи Градац. На подручју села Градац налазе се остаци темељних зидова бројних зграда, клесани камен насеобина, римске цигле, фрагменти миљоказа, новац и други покретни материјал. У Градцу је постојао центар који Д. Сергејевски и И. Бојановски, на основу историјских извора и стања на терену, с правом идентификују са путном станицом (*Pardua*) (It. Rom. V 468, 469; Rav. Cosm. IV 16; Шкриванић 1975: 50; Sergejevski 1962a: 73–105; Sergejevski 1962b: 111–113; Bojanovski 1973: 137–187; Bojanovski 1983: 7–35). У центру села Градац, поред пута, налази се велики бунар; камена грађевина округлог облика, зидана од великог тесаног камена, унутар које се спирално спуштају степенице. По причи заштитника старина, на степеништу у бунару налази се натпис који ми нисмо могли видјети јер је бунар био пун воде. На подручју села Градац, на сваком кораку се наилази на античке остатке. На овом локалитету пронађени су бројни темељни зидови зграда, клесани камен, римска цигла, римски новац и други покретни налази, као што су бакарна копча и врхови неколико копаља (ILJug 949; ILJug 950; Теренска запажања; Bojanovski 1973: 137–187).

Даље, комуникација је ишла источно долином Буковог потока до висоравни Рошца, гдје су забилежена четири миљоказа. Са овог узвишења комуникација се постепено спуштала на Домашево и Љубомирским пољем долазила у Укшиће, а обиљежена је једним миљоказом (ILJug 955; Sergejevski 1962a: 73–105; Sergejevski 1962b: 111–113; Bojanovski 1973: 137–187; Bojanovski 1983: 7–35). На овом је локалитету убицирано античко насеље (700 x 900 м) које се простирало на њивама Лијешће, Луке и Грудине. У Лукама су нађени фрагменти натписа и миљоказа, остаци већег архитектонског комплекса са мозаиком хипокаустом. На основу теренског истраживања и историјских извора, станица *Ad Zizio* убицирана је у Укшићима у атару Љубомира, доводећи у везу са тим и топоним Зидак у Укшићима, односно Горњем Кртињу. Милијација између путних станица *Ad Zizio–Asa-to–Epitauro* слагала би се са изворима, уколико би она почињала од крајње тачке оних мјеста кроз чију територију је комуникација пролазила (Bojanovski 1973: 137–187). Међутим, постојала су и другачија мишљења која ову станицу убицирају у село Моско (Sergejevski 1962a: 73–105; Sergejevski 1962b: 111–113).

Комуникација је из станице Укшићи ишла источно на Моско и преко Скроботног долазила у Паник (*Leusinium*), а обиљежена је са три миљоказа (ILJug 973; ILJug 974; ILJug 975). Паник је у античко доба био центар римског привредног имања, чије је име потврђено терминацијским натписом пронађеним на лијевој обали Требишњице (CIL III 4013; It. Rom. V 468, 469; It. Ant. 338; Sergejevski 1964: 93–95; Bojanovski 1973: 137–187). Прешавши Требишњицу мостом, комуникација је преко села Кљаковица, Кнеж До и Копилов До долазила у Дрпе, гдје су откривени стајалишта миљоказа и римски бунар идентичан римским бунарима у Забрђу и Градцу (ILJug 976–990; Sergejevski 1962a: 73–105).

Од Задужбине-бунара римска цеста продужава у источном правцу преко Врањег Присоја све до Ријечана (*Salluntum*) (ILJug 991–1006; It. Rom. V 468, 469, 470; Rav. Cosm. IV 16; It. Ant. 338, 339; Vulić 1905: 172–175; Мијовић-Ковачевић 1975: 48–51; Sergejevski 1962a: 73–105). Ова траса пута и данас служи као локални пут. Дуж цијеле трасе пута, на одређеним растојањима, налазе се бунари са водом, што је од великог значаја за ово подручје. Већ смо рекли да су римске власти водиле рачуна о томе да у овим безводним предјелима обезбиједи воду и дуж комуникација, па су због тога градили бунаре уз саобраћајнице. Сматра се да ови, сачувани бунари потичу управо из античког доба. Антички бунари на описаној комуникацији налазе се у Кљаковици, Дрпама, Кардуша-води, Тупану и у Ријечанима (Sergejevski 1962a: 73–105).

На велики бунар за воду, близу темеља храма (50 м западно) у Ријечанима, данас прилично затрпан, приликом обиласка терена указао нам је М. Спасојевић. Бунар на имању овог заштитника старина јесте камена грађевина округлог облика, зидана од великог тесаног камена. Међутим, био је видљив тек његов горњи дио, док је остатак затрпан камењем и земљом. Спасојевић нам је саопштио да је лично слао остатке бунара на анализу. Резултати су потврдили да је бунар изграђен у античком периоду, а сматра се да је на комуникацији *Ad Zizio–Leusinium–Salluntum–Scodra* служио као главни снабдјевач насеља и пролазника водом. Будући да је источна Херцеговина, која је улазила у састав римске провинције Далмације, изразито крашко подручје, оскудно изворском водом – како у античко доба, тако и данас – јасно је због чега су овакви бунари дуж римских комуникација на овом подручју чести (Теренска запажања).

На комуникацији Леусинијум–Гацко, на локалитету Домашица, удаљеном 1 км сјевероисточно од Плане, средином XIX вијека такође је откривен римски бунар са два корита. Ријеч је о великом бунару округлог спиралног облика, који се према дну сужава. У њему се налазе степенице од фино клесаног камена, са просјечном висином од 20-ак цм. Својим обликом и димензијама идентичан је римским бунарима у Градцу и Дрпама. Бунар на Домашици и данас је у употреби, а локалном становништву служи за напајање стоке. У непосредној близини бунара 1989. године пронађен је и један Тиберијев новчић (Теренска запажања; Поповић 1991: 32–33).

Закључак

У животу античког човјека – као и данас – вода је била вишеструко корисна, а о њеном значају за очување здравља довољно свједоче подаци које налазимо у сачуваним записима античких писаца, из којих сазнајемо колика пажња се поклањала купању и одржавању личне хигијене. Како су Римљани од Грка преузели и даље развили свијест о чиниоцима који утичу на здравље човјека, тако је и дошло до изградње водовода, канализације,

колектора, али и терми, базена, бунара; исушивања мочвара и сл. Све то значајно је побољшавало услове живота и смањивало могућност појаве различитих обољења и ширења епидемија.

Потребе античког човјека директно су условљавале изградњу водовода на мјестима гдје је било изворске воде, док су се на теренима сиромашним површинском изворском водом најчешће градили бунари (цистерне, чатрње).

Будући да се на подручју јужне Далмације (источна Херцеговина) сусрећемо са типичним крашким рељефом, који карактерише изразита безводност, сматра се да су римске власти водиле рачуна и о томе да дуж комуникација обезбиједи воду (нарочито због војске, трговаца и путника намјерника), и то тако што су уз саобраћајнице градили бунаре. Отуда бунари са водом (на одређеним растојањима) и дуж цијеле трасе римског пута *Diluntum-Salluntum*. Истраживачи сматрају, на основу анализе бунара и пронађених материјалних налаза из њихове околине, да бунари на комуникацији Столац-Ријечани потичу још из античког доба. Антички бунари на описаној траси пута забилежени су у Забрђу, Градцу, Кљаковици, Дрпама, Кардуша-води, Тупану, Ријечанима и на локалитету Домашице.

Прилози

Табла I

Комуникација *Diluntum-Salthua*, са приказом налаза миљоказа (Miliaria Imperii Romanai 2012: 224).

Табла II

Слике античког бунара под Градцем, поред путу за Ивицу
(Сликао Б. Турањанин)

Табла III

Камено корито поред античког бунара под Градцем
(Сликао Б. Турањанин)

Извори

- Антонинов Итинерап 1848: *Itinerarium Antonini, Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, Berlin: Ed. G. Parthey et M. Pinder.
- Витрувије 2009: Витрувије, *О архитектури*, Београд: Завод за уџбенике.
- Појтингерова табла 1916: *Itineraria Romana, Römische Reisenwege an der Han Der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart: Ed. C. Müller.
- Равенат 1860: Ravenatis, *Anonymi Cosmographia*, Berlin: Ed. M. Pinder-G. Parthey.
- ЦИЛ (Натписи) 1873: *Corpus inscriptionum Latinarum, Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum*, Voll. III, Berolini: Ed. Th. Mommsen.
- Шашел 1978: Anna et Jaroslav Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia-Inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae*, Ljubljana: Narodni muzej u Ljubljani.

Литература

- Бојановски 1973: Ivo Bojanovski, Rimska cesta Narona - Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, Sarajevo: *Godišnjak ANUBiH* knj. X, *Centar za balkanološka ispitivanja* knj. 8, 137-187.
- Бојановски 1983: Ivo Bojanovski, Trebinje - rimski Asamo (Asamum) sa kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura, Trebinje: *Tribunia*, 7, 7-35.
- Вулић 1905: Nikola Vulić, Dva rimska natpisa iz Crne Gore, Zagreb: *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n.s. VIII, 172-175.
- Дедијер/Ђурић-Козић/Филиповић/Мићевић 2004: Ј. Дедијер/О. Ђурић-Козић/М. Филиповић/Љ. Мићевић, *Херцеговина-антропогеографске студије*, приредили: Д. Петковић и Р. Таминџија, Бања Лука: Друштво за очување баштине.
- Демичели 2010: D. Demicheli, Reljef nimfa i Silvana iz Vodene jame na otoku Braču, Zagreb: *HAD*, 26, 175-185.
- Ђунио 2008: K. A. Giunio, Skulpture Nimfi iz Jadera, Zadar: *Archaeologia Adriatica*, 11, 151-160.
- Имамовић 1977: Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Маршић 1998: D. Maršić, Ikonografski tip Nimfa sa školjkama, Zagreb: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XXX-XXXI, 103-124.
- Медини 1984: Julijan Medini, Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji, Rijeka: *Dometi*, 5, 7-32.
- Мијовић/Ковачевић 1975: П. Мијовић/ М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд-Улцињ.
- Митровић-Петровић 1970: J. Mitrović-Petrović, *Eocenski ehinidi Jugoslavije*, knj. XXXV, Beograd: Geološki anali.

- Митровић-Петровић 1970: J. Mitrović-Petrović, *Novo mesto eocenskih ehinida Hercegovine*, knj. XXXVI, Beograd: Geološki anali.
- Рендић-Миочевећ 1955: Duje Rendić-Miočević, Ilirske pretstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata, Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s., X, 5-40.
- Сергејевски 1962а: Dimitrije Sergejevski, Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe, Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XVII, 73–105.
- Сергејевски 1962 б: Dimitrije Sergejevski, Rimska cesta Naronā – Leusinium, Sarajevo: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XVII, 111–113.
- Џвијић 1989: Јован Џвијић, *Географија краса*, Српска академија наука и уметности, Београд.
- Шкриванић 1975: Гавро Шкриванић, Југословенске земље на Појтингеро-вој табли, *Monumenta cartographica Yugoslaviae I* – античке карте, Београд: Историјски институт.

Marijana Ž. Mlađević
Gligor M. Samardžić

NOTES ON ANTIQUE WELLS ON THE ROUTE *DILUNTUM* – *SALLUNTUM*

Summary

The paper discusses significance and importance of the route *Diluntum* – *Salluntum* on the south of Dalmatia and the role of the nearby wells. We gave the overview of the route and the wells. We particularly paid attention to the role of the wells and their significance for the people of the antique period in this dry area. Water was very important and it was mainly used for hygiene. The necessities of the antique people caused the building of waterworks in the vicinity of springs. However, if there were no springs, they built wells (cisterns, tanks).

The written sources and archaeological findings indicate the importance of water and wells in antique period. That importance is reflected in the manuals for findings, conducting and preservation of water for use. If there were no springs, water was drawn from the underground or it was collected from the roofs and upper superficies.

Along the route *Diluntum-Salluntum*, on certain distances, there were water- wells. Namely, on the area of the South Dalmatia (East Herzegovina) we come across typical Karst relief characterised by the lack of water. It is believed that the Roman Rule, along the routes, worked hard to provide water for the army, merchants and travellers. The researchers believe that the found material findings from the surrounding of Stolac-Riječani belong to the antique period.

Прилози

ЕКОНОМОСКОГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ ПОСТИНДУСТРИЈСКОГ ДРУШТВА У УСЛОВИМА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Увод

Постиндустријско друштво сегмент је глобализације у коме индустријализација није више пројекат будућности, као темељни модел друштвено-економског развоја. За постиндустријско друштво којим означавамо нове друштвене и економске односе постоји више назива, као што су терцијарно или информатичко друштво или само постиндустријализам, а још се користе и називи „економија заснована на знању“ или „економија знања“.

Појам постиндустријског друштва први разрађује амерички социолог Даниел Бел седамдесетих година прошлог вијека у свом дјелу *Долазеће постиндустријско друштво* у коме издваја три кључне компоненте постиндустријског развоја: помјерање производње ка услугама, развој нових индустрија на научним основама и пораст научно-технолошких елита (Бел 1973: 41-42). Касније, њемачки социолог Урлих Бек у средиште разматрања убрзаних промјена друштвено-економских односа ставља префикс „пост“ и истиче да је та ријеч кључна нашег времена у коме разбуктали процес модернизације не само да превазилази потчињеност природе која је супротстављена друштву, већ слаби и координатни систем самог индустријског друштва (...) и констатује да смо већ навикли на „постиндустријализам“ (Бек 2001: 17-18). Међу географима на геопростору претходне Југославије, који су се бавили овом проблематиком, прве радове налазимо код хрватског географа Драгутина Фелетара који говори о постиндустријском добу наводећи да по неким научницима оно тек треба да наступи, док је према другима оно већ одавно присутно у економски најразвијенијим земљама (Фелетар 1989: 13-14).

За разлику од индустријског друштва чији су почеци развоја везани за крај XVIII вијека и проналазак парне машине, почеци развоја постиндустријског друштва заснивају се на научним достигнућима и врло је тешко одредити неку годину или неки пресудан проналазак као почетак његовог развоја. Према Драгутину Фелетару један дио теоретичара сматра да су почеци постиндустријског развоја утемељени на научним открићима Алберта

* djuromaric@yahoo.com

Анштајна (теорија релативитета) и Макс Планка (квантна механика), а други га повезују са примјеном атомске енергије, док неки сматрају да је то вријеме почетака развоја генетике и генетског инжињеринга (Фелетар 1989: 13-14).

Економскогеографски аспекти разматрања постиндустријског друштва темеље се на значају научно-технолошког напретка који представља квалитативни преображај производње и преструктурирања привредних дјелатности. Наука и знања постају покретачка снага новог друштвеног и економског развоја ширећи нове могућности организације и усавршавања производње користећи нове технологије. Стога се економскогеографска истраживања све више усмјеравају на просторну и функционалну организацију економских дјелатности и активности које се убрзано мијењају под утицајем фактора постиндустријског развоја. Досадашњи резултати научно-технолошког напретка видљиви су у свим сегментима економских и друштвених односа, а претпоставља се да ће темељи њеног будућег развоја бити: нанотехнологије, биотехнологије, информатичке технологије и когнитивне науке.¹

Развој постиндустријског друштва

У задња два вијека десиле су се крупне промјене у процесу производње, што потврђује и разматрање Жан-Франсоа Ришара који каже да је током XIX вијека производња била сабијена у мале фабричке просторије, јер су све машине морале бити повезане са само једном осовином парне машине; почетком XX вијека кориштење електричне енергије омогућава да мали електромотори напајају сваки сегмент производње појединачно, дакле, електрични кабл доноси ослобађање од осовине, што је утицало на проширење радне површине и нове индустријске подјеле рада; и на карају констатује да могућности нових технологија почетком XXI вијека стварају виртуелне информатичке осовине (мреже) које покривају читав свијет у коме се производни процес може лако прикључити, с било којег мјеста и у било које вријеме (Ришар 2008: 28).

Постиндустријски развој у вријеме глобализације темељи се на научним достигнућима и информатичким системима који не познају ограни-

¹ Нанотехнологије базирају се на најситнијим дијеловима материје чије димензије реда величине милионитог дијела милиметра. Биотехнологије обухватају посредне и непосредне научне и инжењерске захвате са живим организмима у природном или измијењеном облику. Информатичке технологије подразумевају развој опреме (*hardware*) и програма (*software*) укључујући умрежавање и телекомуникације. Когнитивне науке изучавају интелигенцију и интелигентне системе укључујући и вјештачку интелигенцију. Како наводи Драгутин Тошић нано (*nano*), био (*bio*), инфо (*info*) и когно (*kogno*) представљају константе не само економског развоја, већ развоја цјелокупног друштва и човјечанства (Тошић 2012: 119-120, Бек 2004: 183-184, Ришар 2008: 27).

чења, те свијет постаје позорница снажног ширења глобалних међузависности. Разматрање постиндустријског друштва заснива се на премиси слабења процеса индустријализације. Другим ријечима, индустрија губи највећи дио одлика класичног индустријског развоја, а у њеном процесу производње кључни значај добијају нове технологије и економија знања. Такав процес реструктурирања индустрије убрзано се шири седамдесетих година прошлог вијека захватајући, прво, најразвијеније земље свијета.

Све се то може ставити у контекст брзих и динамичних промјена у развоју свјетске економије коју прате и крупне промјене социјалних и политичких односа, што даје нове димензије постиндустријском друштву у условима глобализације која све мање познаје државне границе и ограничења. У економском развоју све су израженије тенденције просторног реструктурирања, диференцијације и релокације економских дјелатности које попримају димензију детериторијалности, при чему се продубљује јаз између развијених и неразвијених дијелова свијета. У прилог томе иду разматрања Урлиха Бека који каже да моћ свјетске економије није само детериторијална и да се измиче контроли државне моћи, него је осигурала своја „крила“ системским приступом институционалним и когнитивним условима у производњи која се заснива на снази науке, те истиче да је битна одлика моћи свјетске економије на путу према глобализацији свијета садржана у комбинацији капитала са науком и технологијом који се глобализују (Бек 2004: 189-190).

Све је то утицало и на ширење хоризонта економскогеографских истраживања тако да оквир њених научних интересовања од осамдесетих година захвата не само истраживања просторно-функционалних димензија привредних дјелатности, већ се бави и новим сложеним економскогеографским проблемима који прате постиндустријско друштво. Економска географија прво подстакнута тзв. „квантитативном револуцијом“ средином прошлог вијека, а недуго затим и компјутерским могућностима, добија нову димензију у својим методолошким оквирима истраживања. Истина, она је и даље фокусирана на проблематику локализације дјелатности, али се у њену методологију истраживања укључују и теорије других научних дисциплина, а највише системски приступ и математичко-статистичко моделовање.

Снажан развој нематеријалне производње, односно економије услуга и знања, условљавају изналажење нових приступа у истраживању економских дјелатности, њиховог развоја и просторног размјештаја који се заснивају на савременим технологијама и научним достигнућима. Такав просторни амбијент економског развоја и размјештаја захтијева нове научне приступе у економскогеографским истраживањима усмјереним ка новим концепцијама развоја и моделима локације економских дјелатности, што условљава и развој „нове економске географије“. Разматрајући локацију економских дјелатности и социјалних активности у регионалном и просторном развоју у постиндустријском друштву, Драгутин Тошић исти-

че да се у задњим деценијама јавља више теорија о организацији и локацији високо технолошки развијених индустрија и закључује да су концепти и модели за њихову локацију и размјештај мултипликовани (Тошић 2012: 119-120).

Утврђено је да савремене економске дјелатности у условима глобализације имају посебне локационе захтјеве који се базирају на научно-технолошким достигнућима, примјени информатичких технологија и развоју иновативности. Како наводи Урлих Бек, већ данас је јасно да је главно обиљежје економске моћи оријентисаност на развој технологија и знања, те ширење свјетског тржишта. Нити једно ни друго, а нити треће не подлијежу државној контроли и зато су на пољу свјетске економије и научних достигнућа кључни актери. Разматрајући посљедице техничког и технолошког развоја у контексту супротстављености друштва и технике, те друштва и природе при чему једно друго „колонизирају“ поставља деликатно питање: ко легитимира одлуку о технолошком развоју, а ко легитимира посљедице? (Бек 2004: 185).

У новим друштвеним и економским односима знање и креативност постали су значајнији фактор производње од капитала, рада или сировина. Еколошки захтјеви, такође, добијају све већи значај у локализацији различитих привредних дјелатности, јер геопростор као животна средина има својеврсна ограничења до којих може подносити промјене услед антропогених утицаја. То значи да се улога појединих класичних локационих захтјева временом битно промијенио, што се може видјети из бројних расправа о свјетској економији у којима се, на примјер, износе тврдње да је саобраћајни и комуникацијски развој учинио просторне удаљености неважним фактором. Истинитост такве тврдње дјелимично се налази у чињеници да је интернет омогућио тренутну и готово бесплатну комуникацију између људи удаљених хиљадама километара, а савремени саобраћај омогућава све бржи и безбједнији физички приступ свим дијеловима свијета.

Главне економскогеографске одреднице постиндустријског друштва

У оквиру економскогеографских разматрања, међу најважније одреднице развоја постиндустријског друштва који имају глобализационе димензије спадају: процес терцијаризације, међународни трговински токови и мобилност фактора производње.

Процес терцијаризације. Индустрија је дуго времена имала улогу основног фактора, покретача крупних и распрострањених промјена у организацији геопростора. Како истиче Александар Вељковић захваљујући индустрији у многим земљама су подстакнуте и остварене крупне промјене у просторно-привредној структури, размјештају и концентрацији становништва, организацији мреже насеља, те структури кориштења простора (Вељковић 1996: 124-125). Све јачи процес индустријализације доводи до спе-

цијализације, диференцијације и веће продуктивности производње. Нова подјела рада ствара нову технолошку основу друштва и просторну организацију економских дјелатности. Такви друштвени, технолошки и организациони односи утичу на усавршавање квалитета и повећавање продуктивности индустријске производње, при чему се развија широк спектар услужних дјелатности. У индустрији и укупном секундарном сектору континуирано се ослобађа радна снага која прелази у терцијарни сектор у коме до пуног изражаја долазе информатичке технологије и економија знања. Процес трансфера радне снаге из производних ка услужним дјелатностима доводи до превласти терцијарног сектора над друга два, односно ширења процеса терцијаризације као једног од кључних обиљежја постиндустријског друштва.

Табела 1. Структура активног становништва према секторима дјелатности 1995. (према, Нејашмић 2005: 201)

Земље	Сектори дјелатности (у %)		
	Примарни (I)	Секундарни (II)	Терцијарни (III)
САД	2,8	25,0	72,2
Шведска	3,1	25,3	71,6
Њемачка	3,8	36,6	59,6
Јапан	6,3	33,8	59,9
Индија	66,4	12,6	21,0
Филипини	41,6	14,6	43,8
Обала Слоноваче	57,5	10,2	32,3
Буркина Фасо	85,1	4,9	10,0

Према претходним табелатним показатељима уочава се доминантна запосленост терцијарног сектора у најразвијенијим земљама, што значи да је процес терцијаризације захватио управо оне земље које су и прве ушле у постиндустријски развој. Терцијарне дјелатности, посебно саобраћај, трговина и банкарство све више су укључене у глобални развој, при чему долази до изражаја тенденција повезивања и прожимања с новим индустријама и кварталним сектором. Развој информатичких технологија и економије знања непрестано подстичу развој кварталног сектора који обухвата оне дјелатности у којима се радна снага не бави производњом и расподјелом материјалних добара. То су дјелатности маркетинга, менаџмента, дизајнирања производа, развој нових технологија, развој науке и слично. Флексибилност и примјена иновативности и креативности у производњи, да би се задовољили услови тржишта и ускладили потребе потрошача за све разноврснијим потребама, доводи до ширења лепезе занимања из области кварталног сектора. Постиндустријски развој постепено брише оштре подјеле на производне и непроизводне дјелатности и мијењају стереотипе о њиховим секторима дјелатности.

Структура становништва према секторима дјелатности, поред демографских карактеристика, одражава глобалне процесе и економску развијеност појединих земаља. Према учешћу запосленог становништва у појединим секторима утврђује се ниво развијености, и то:

- Примарни или преиндустријски ниво у коме је секторски однос запослености сљедећи: $I > II > III$;
- Секундарни или индустријски у коме је: $II > III > I$ и
- Терцијарни или постиндустријски у коме је: $III > II > I$.

Поред ова три најчешћа нивоа постоје и тзв. прелазни облици: $I > III > II$, $II > I > III$, $III > I > II$.

Секторски модел веома је погодан за анализу економске развијености и праћења динамике промјена развоја појединих земаља, рејона или општина, првенствено због доступности показатеља о структурама дјелатности, запослености и оствареном доходу који се континуирано воде у државним статистикама. Међутим, овај модел не одражава утицаје спољних фактора у развоју и промјенама структуре дјелатности, запослености и дохода појединих земаља и рејона. Индустријализација се у многим земљама и рејонима одвијала под утицајем страних финансијских групација и мултинационалних компанија које су развијале оне дјелатности за које су оне имале интерес. Посебно је то карактеристика постколонијалног развоја афричких и азијских земаља чији је економски развој био под утицајем страног капитала, највише њихових бивших колонијалних сила (Велике Британије, Француске), али и других најмоћнијих земаља (нпр. САД...) које су на тај начин вршиле (и врше) и политичку контролу тих земаља. Такав процес присутан је и у данашњим неолибералним економским односима и привредној глобализацији свијета у форми дислоцирања тзв. „прљаве индустрије“ (металургије, базне хемијске индустрије, примарне дрвне, текстилне индустрије и сл.) у неразвијене земље, а задржавање софистициране производње (авиоградња и космоградња, електроника, фармацеутска производња и сл.) и развој нових технологија и истраживачке дјелатности у најразвијенијим земљама.

Потешкоће примјењивости секторског модела видљиве су и на примјеру земаља у транзицији, првенствено земаља насталих на геопростору претходне СФР Југославије међу којима и БиХ, јер се процес терцијаризације и постиндустријски развој десио као посљедица преласка са државно-планске привреде на тржишно привређивање у условима грађанског рата.

Међународни трговински токови. Посебно важно обиљежје постиндустријског друштва у условима глобализације огледа се кроз међународне трговинске токове. У структури свјетске трговине данас преовладавају производи прерађивачке индустрије, као што су аутомобили, компјутери и конфекција. У трговинском сегменту прерађивачке индустрије од осамдесетих година прошлог вијека све више простора за пласман ових производа налазе и земље у развоју, што потврђује примјер Кине у чијем укупном извозу више од 90% отпада на производе прерађивачке индустрије.

је, не само конфекције већ и производа софистицираних технологија (Кругман, Обсфелд 2009: 254).

Иза трговине производима прерађивачке индустрије налазе се услуге различитог типа, са три пута мањим учешћем, али сматра се да ће њихов значај у међународној трговини континуирано расти. Трговина минералним производима која обухвата категорију сировина и производа од бакра до угља, посебно нафта и даље представљају важан дио свјетске трговине. Пољопривредни производи као што су житарице (нарочито кукуруз и пшеница) и индустријско биље и производи (памук, шећер, биљна уља) су, такође, важан дио свјетске трговине.

Значајан удио услуга у свјетској трговини и предвиђања њеног пораста у будућности, поред осталог, попуњава општу слику економскогеографских тенденција постиндустријског развоја и глобализације свијета. Структурни сегмент услуга обухвата стандардне превозне трошкове разних врста превоза, трошкове транспорта, те накнаде за лиценце, трошкове осигурања и приходе од страних туриста и др. Посљедњих година телекомуникације омогућавају нове врсте трговине услугама, као што су, на примјер, прекоокеански позиви за добијање разних информација.

Свјетска трговина представља један од симбола свјетских глобализационих процеса. Према Пол Кругману и Морису Обсфелду у 2004. години свијет је произвео добра и услуге у вриједности од 40 милијарди америчких долара, од чега је више од 25% било пласирано ван државних граница, дакле свјетска трговина премашила је 10 милијарди америчких долара. Примјер САД показује да су њени главни трговински партнери земље са највећим привредним системима. Од десет најважнијих трговинских партнера САД су три европске земље са највећим BDP: Њемачка, Велика Британија и Француска (Кругман, Обсфелд 2009: 214). Економисти су јасно утврдили емпиријску везу између величине привредног система једне земље и њеног обима увоза и извоза. Другим ријечима, велике економије развијених земаља привлаче велика учешћа потрошње других земаља јер производе велике количине разноврсних производа. Посматрајући свјетску трговину као систем у теорији међународне трговине постављен је математичко-статистички модел, тј. *гравитациони модел свјетске трговине*², ко-

² Гравитациони модел свјетске трговине полази од аналогије Њутновог закона о гравитацији који каже да је гравитацијска привлачност између два тијела пропорционална производу њихових маса, а смањује се с удаљеношћу, тако је и трговина између двије земље пропорционална производу њихових BDP и смањује се с удаљеношћу тих земаља, под условом да се остале ствари не мијењају. Модел се изражава следећим обрасцем:

$$T_{ij} = A \times Y_i \times Y_j / D_{ij}$$

гдје је: T_{ij} - вриједност трговине између земаља i и j ; A – константа; Y_i – је BDP земље i , а Y_j - BDP земље j ; D_{ij} – удаљеност између двије земље (Кругман, Обсфелд 2009: 12).

јим се дефинише да је вриједност трговине двије земље сразмјеран производу њихових BDP, а смањује се с удаљеношћу између тих земаља.

Приликом кориштења гравитационог модела могу се појавити аномалије које говоре о много већој или много мањој трговини између двије земље од оне коју предвиђа модел. Објашњења за такве аномалије у свјетској трговини економисти обично налазе у географском положају земаља, културним утицајима или утицајима мултинационалних компанија (Кругман, Обсфелд 2009: 14-15).

Тако на примјер, објашњење за обимну трговину Холандије и Белгије са САД лежи у њиховом географском положају који је детерминисан, са једне стране, европском, а са друге – сјеверноамеричком атлантском фасадом и највећим свјетским лучким центрима (Ротердама, Њујорк и др.). За Ирску, на примјер, објашњење налазимо у културним односима, јер Ирци и Американци не само што говоре истим језиком већ су милиони Американаца ирског поријекла. У сфери утицаја мултинационалних компанија у свјетској трговини, лијеп примјер је област аутомобилске индустрије. Америчке компаније аутомобила Форд и Џенерал Моторс увелико су присутне на европском тржишту – у Њемачкој, Великој Британији или Шпанији. Стратегија компанија темељи се на два питања: питању локације и питању трансфера технологије. Питање локације америчке производње аутомобила за европско тржиште у Европи проистиче из смањених транспортних трошкова и разних ограничења (нпр. царине, разне даџбине, услови инвестирања и сл.). Истовремено, модели који се добро продају на европском тржишту друкчији су од оних који се добро продају у САД, што опредјељује раздвајање локација производње у двије или више земаља.

Питање трансфера технологија веома је сложено, јер је технологија економски корисно знање и често се не може продати, или се продаје само право на технологију, тзв. лиценца. Међутим, успостављање власничког права на знање врло је тешко. Да би се умањили ти проблеми компаније умјесто продаје, технологије оснивају своја предузећа (тзв. „сестре“) у другим земљама и остварују поврат вриједности својих технологија. Обично се трансфер технологија одвија на релацији развијених земаља ради ефикасније размјене знања и бржег технолошког развоја, што показује и наведени примјер аутомобилске индустрије. Концентрација могућности технолошког развоја у развијеним земљама само продубљује јаз између развијеног Сјевера и неразвијеног и сиромашног Југа. Чињеница је да свјетском трговином доминирају развијене земље, које највише тргују међусобно, али се у новије вријеме укључују и земље великих привредних система као што је Кина, Индија, Русија или Бразил које добијају све важнију улогу.

Мобилност фактора производње. Поред међународне трговине најважнији облик међународног повезивања представља мобилност (кретање) фактора производње која обухвата миграцију радне снаге, међународне финансијске токове, те стварање мултинационалних компанија. Економисти се углавном слажу да су основни узроци мобилности фактора произ-

водње међународне разлике у размјештају и количини ресурса и неравноправној расподјели свјетског дохотка (Кругман, Обсфелд 2009: 151).

Посебно је важна миграција радне снаге која је изазвана бројним факторима (економски, социјални, демографски, политички, етнички, културолошки и др), међу којима су најважнији економски фактори који проистичу првенствено, из географске неједнакости економског и популационог раста. Правци миграција радне снаге углавном се одвијају из геопростора са недовољном количином ресурса и slabим могућностима рада и зарада у геопросторе већих ресурса, повољнијих услова за рад и веће зараде. Дакле, географска покретљивост становништва између два подручја је већа што је међу њима већа разлика у степену и динамици економске развијености.

Миграциони токови радне снаге из неразвијених у развијене земље и подручја посљедица су дубоких економских разлика постиндустријског друштва у условима глобализације свијета. С обзиром на смјер међународних миграционих токова примјећује се издиференцираност земаља на усељеничке-имирационе (нпр. најразвијеније земље ЕУ, САД, Аустралија) и исељеничке-емиграционе земље (земље Југоисточне Европе, земље Индијског потконтинента, андске земље). Према наводу Иве Нејашмића након високог тренда радних миграција у развијене западноевропске земље (СР Њемачка, Француска, Швајцарска, Белгија, Аустрија) седамдесетих година, долази до благог смиривања осамдесетих година, да би крајем деведесетих и почетком овог вијека тај тренд у земљама Европске уније (Њемачка, Ирска, Аустрија, Велика Британија, Шпанија) поново почео расти. То је карактеристика и САД, Канаде, Аустралије, Новог Зеланда (Нејашмић 2005).

Табела 2. Страна радна снага у неким европским земљама, 2000. године (према: Нејашмић 2005: 147)

Земље	Број страних радника	Учешће страних радника у укупној радној снази земље (%)
Њемачка	3 599 877	8,8
Велика Британија	1 293 649	4,4
Француска	1 603 185	6,0
Италија	926 271	3,6
Швајцарска	707 294	18,3
Аустрија	398 622	10,5
Белгија	378 243	8,9
Шведска	239 951	5,0
Холандија	248 452	3,4
Шпанија	211 736	1,2

Нове тенденције миграционих токова укључују све већи број земаља свијета, при чему се појављују нове земље исељавања (нпр. Украјина, Индија, арапске земље), али и нове земље усељавања са широким спектром

друштвених и економских, те културних привлачности (нпр. Саудијска Арабија). У контексту постиндустријског развоја у условима глобализационих процеса, међународне миграције радне снаге заузимају важно мјесто. Истовремено, смјерови миграционих токова указују на изразиту неједнакост регионалног развоја свијета. Поред тога, слику глобализације свијета допуњавају и показатељи туристичких кретања у којима учествује готово 900 милиона људи, те међународне финансијске трансакције и информатички токови. Дакле, све је јачи процес мобилности који доводи до стварања тзв. мрежа мобилности које чине комбиновани и интегрални систем усклађен са економским, геополитичким и еколошким интересима и социјалним потребама људи.

Умјесто закључка

Процес терцијаризације, међународни трговински токови и мобилност производних фактора јасни су показатељи неједнакости које владају између развијених и богатих и неразвијених и сиромашних земаља. Оријентација економске моћи ка најразвијенијим земљама и њихово све јаче економско повезивање у постиндустријском развоју само продубљује јаз економских неједнакости. Многи економисти наводе да економске неједнакости у постиндустријском развоју добијају различите облике испољавања, као што је егзистенцијални минимум, учешће појединих социјалних група у расподјели дохотка, ниво концентрације дохотка код најбогатијих земаља или појединаца и слично. Зато је један од најстаријих и најосјетљивијих циљева економских истраживања питање међународне расподјеле дохотка која је изразито неравномјерна (Кругман, Обсфелд 2009: 282).

Према најчешће кориштеним макроекономским мјерилима (брuto друштвени производ-BDP и BDP по становнику-per capita) Пол Кругман и Морис Обсфелд у свјетском економском систему издвајају четири групе земаља:

- Земље с ниским дохотком – спадају Индија, Пакистан, већина њихових сусједа земаља Монсунске Азије, те већина земаља субсахарске Африке;
- Земље с нижим средњим дохотком – Кина, већина земаља Блиског Истока, већи број латинскоамеричких и карипских земаља, многе бивше совјетске републике и већина афричких земаља;
- Земље с вишим средњим дохотком – преостале земље Латинске Америке, Чешка, Пољска, Мађарска, Словачка;
- Земље с високим дохотком – високо индустријализоване земље и неколико „сретних земаља у развоју“ као што је Израел, нафтом богати Кувајт, Ј. Кореја, Сингапур.

Прве три групе земаља у највећој мјери састоје се од земаља које припадају заосталој фази развоја у односу на високо индустријализоване земље. Свјетски економски систем јасно показује дубоке неједнакости у

међународној распоједи дохотка на почетку XXI вијека. Група земаља са високим дохотком остварује $\frac{3}{4}$ свјетског дохотка, а имају свега 15% свјетског становништва, док група земаља са ниским дохотком обухвата скоро 40% свјетског становништва, а у распоједи дохотка учествује са свега 3,1%. Просјечан BDP по становнику у најбогатијим земљама је 64 пута већи од просјека најсиромашнијих земаља. Чак и група земаља са вишим средњим дохотком учествује само са једном петином свјетског дохотка по становнику најразвијенијих земаља (Кругман, Обсфелд 2009: 603-604). Показатељ очекиваног трајања живота такође, одражава сличне разлике, јер просјечни животни вијек опада са релативним повећавањем сиромаштва. Од осамдесетих година прошлог вијека, од када постиндустријски развој постаје све снажнији, све више се говори о центру и периферији економске глобализације. На економској мапи свијета јасно се издвајају три рејона (пола) економске моћи: Сјеверна Америка, Западна Европа и пацифичка Азија, док остали дио свијета припада економској периферији. Ипак, неке економске анализе на почетку XXI вијека указују на помјерање економске моћи ка земљама бројне популације, великог тржишта и територијалне распрострањености, какве су Бразил, Русија, Индија и Кина – скраћено БРИК³.

Концепција развоја земаља у развоју била је утемељена на парадигми „убразаног развоја“, који је подразумијевао смањивање и уклањање социјалних неједнакости, глади, незапослености, сиромаштва. Међутим, у све интензивнијим процесима глобализације модели друштвеног и економског развоја се модификују и редефинишу. Процес детериторијализације и моћ свјетског тржишта подстакнути утицајем мултинационалних компанија све више слабе класични ауторитет националне државе. У том контексту Драгутин Тошић наводи мишљење Вилиама Робинсона према коме је материјална основа националне државе изложена ерозији, јер је акумулација унутар државних граница подређена акумулацији глобалног тржишта. Моћ државе да усклађује односе између захтјева тржишта и друштва битно је смањена (...) У периферним државама (земље у развоју) транснационални актери преузимају дио државних функција и истовремено се формирају њихове утицајне фракције које заступају интерес глобалног капитала. Држава је, дакле, више постала администратор споља дефинисаних политика и захтјева, него што је самостални креатор (Тошић 2012: 159).

Резултати најновијих истраживања указују да се теза о убрзаном развоју земаља у развоју не уклапа у неолиберални капиталистички развој и глобалне економске токове. Стога досадашњу тезу треба замијенити новим моделом глобалне фрагментације и фрагментарног развоја. Суштина овог модела полази од чињенице да у глобалном економском развоју не

³ Цим О'Нил, главни економиста Инвестиционе банке Голдман Сакс, творац је скраћенице БРИК још 2001. Године, којом означава све већи економски утицај четири земље; Бразила, Русије, Индије и Кине чија богатства нагло расту (Извор: svet@politika.rs у: Политика, 16.06.2009).

учествују државе, већ поједини рејони или велике урбане метрополе и дијелови становништва. Њихове основне карактеристике су: high-tech услуге (на бази науке и производње, офшорно банкарство и порески рај), велике индустријске слободне зоне, производња добара масовне потрошње на бази јефтине радне снаге, те дјелатности које се баве слободним временом и туризмом. Као примјер може послужити Индија у којој трећина становништва живи у сиромаштву са BDP по становнику (per capita) од свега 460 USD (2003), а развија савремене информатичко-технолошке индустрије захваљујући мултинационалним корпорацијама које су дислоцирале такву производњу из развијених земаља првенствено због јефтине радне снаге у овој држави.

Литература

- Бел 1973: D. Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, New York: Published by Basic Books, 41-45.
- Бек 2001: U. Beck, *Rizično društvo, U susret novoj moderni*, Beograd: „Filip Višvić“, 17-19.
- Бек 2004: U. Beck, *Moć protiv moći u doba globalizacije – nova svjetskopoliitička ekonomija*, Zagreb: „Školska knjiga“, 187-195.
- Вељковић 1996: А. Вељковић, *Индустрија – фактор у геопростору*, Београд: САНУ, Географски институт „Јован Цвијић“, књига 47, 124-134.
- Вертеимер-Балетић 1999: A. Wertheimer-Baletić, *Demografija: Stanovništvo i razvoj*, Zagreb: Mate d.o.o. 145-148
- Гиденс 2003: E. Giddens, *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet.
- Кругман, Обсфелд 2009: P. R. Krugman, M. Obstfeld, *MeĐunarodna ekonomija, Teorija i ekonomska politika*, Zagreb: Mate d.o.o. 148-160, 244-256, 281-283, 602-609.
- Нејашмић 2005: I. Nejašmić, *Demografija – stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Zagreb: „Školska knjiga“, 140-147, 198-201. Политика 16.06.2009: svet@politika.rs
- Ришар 2008: Ћ. F. Rišar, *Tačno u podne*, Beograd: Clio, 25-30.
- Тошић 2012: Д. Тошић, *Принципи регионализације*, Београд: Београд: Географски факултет, 119-121, 157-161.
- Фелетар 1989: Д. Фелетар, *На прагу постиндустријског доба*, Београд: Гласник СГД, свеска/том, LXIX, бр. 2, 13-20.

ПОСЛАНСТВО КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У КАНАДИ – ОТАВА 1941–1945 (1942–1944)

Историјат стваралаца фонда

Први конзулат који је отворен у Канади био је каријерни Конзулат Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Монтреалу, установљен 30. маја 1922. Укинут је 29. марта 1932, и поново отворен 15. априла 1935, а 31. децембра исте године ово конзуларно представништво подигнуто је на ранг Генералног конзулата Краљевине Југославије.² Генерални конзулат је функционисао до марта 1945. Конзули у Монтреалу били су: Анте Влади-миров Сеферовић, Никола Перазић, Миливоје Наумовић, Владимир Вук-мировић и Петар Цабрић.³

У Ванкуверу је за почасног конзула 31. децембра 1925. постављен Стјепан Рајнер, који је већ 24. октобра 1926. разрешен дужности и Почасни конзулат у Ванкуверу је затворен.⁴

* nikolina.mi24@gmail.com

² АЈ, 334 – МИП КЈ Конзуларно-привредно одељење, књига 92, Регистар конзула 1930/1931.

³ А. В. Сеферовић, рођен у Одеси, поморски капетан, завршио је трговачки универзитет. 1915–1917. био је конзул Краљевине Црне Горе, од 21. новембра 1919. почасни конзул Србије у Канади, а од 30. маја 1922. каријерни конзул. Јула 1920. за привременог жерана конзулата постављен је писар Шпиро Хуталаревић, који је био неподесан и недостојан да врши ту функцију. Имајући у виду да је А. В. Сеферовић раније и за време Првог светског рата бесплатно обављао своју дужност и својим средствима материјално помагао југословенске исељенике у Канади, враћен је на дужност 9. фебруара 1926. и додељена му је месечна плата. Пензионисан је 31. марта 1932. Н. Перазић је био вицеконзу–жеран од 8. јуна 1932. до 7. октобра 1935. М. Наумовић постављен је за генералног конзула у Монтреалу, указом од 31. децембра 1935, а разрешен је дужности 5. априла 1939. В. Вукмировић постављен је за генералног конзула у Монтреалу указом од 5. априла 1939. Петар Цабрић је био ген. конзул у Скадру (од 27. маја 1935. до 26. фебруара 1937), затим ген. конзул у Чикагу (од 26. фебруара 1937), а у Монтреалу је 21. септембра 1942. преузео дужност од В. Вукмировића. (АЈ, 334 – МИП КЈ – КПО, књига 92, Регистар конзула 1930/1931; АЈ, 334 – Конзулат у Монтреалу КПО: Пр. пов. бр. 70, 29. јануар 1936, и Пр. пов. бр. 1757, 14. април 1939; АЈ, 439 – Посланство КЈ у Отави, Досије фонда).

⁴ С. Рајнер је рођен у Вараждинским Топлицама. Из САД је протеран због трговине белим робљем, а у Канади је за време Првог светског рата шпијунирао у корист Аустрије, али је истовремено денунцирао наше исељенике канадским вла-

Посланство Краљевине Југославије у Отави установљено је краљевим указом од 30. маја 1941. године, а отпочело је са радом у мају 1942. године (*Службене новине КЈ*, 19. 8. 1941: 6). За посланика у Отави краљ Петар II је поставио Исидора Цанкара (*Службене новине КЈ*, 30. 4. 1942: 11).

Да се што пре отвори Посланство у Канади и Мексику предлагао је краљевској Влади и посланик у Вашингтону Константин Фотић.⁷ Тада је била потребна помоћ савезника и требало је подржати престиж отварањем тога Посланства.⁸

Још у Јерусалиму размишљало се и предлагало да део Владе иде у САД и Канаду, а други део са краљем у Лондон. На седници Владе 16. маја 1941. године одлучено је да у мисију у Канаду оду министри: ген. Богољуб Илић, Милош Трифуновић и Бранко Чубриловић (Кризман 1981: 14).⁹ Десетак дана касније, 27. маја 1941, на седници Владе одлучено је да оду и Крста Милетић, Петар Живковић и ген. Мило Ђукановић (Кризман 1981: 142).¹⁰

Како САД нису могле одступити од утврђеног принципа да чланови влада зараћених држава не могу стално боравити у САД, одређено је као стални боравак Канада. К. Фотићу је јављено да је краљевска Влада одлучила да упуту у Канаду делегацију од десет официра ради прикупљања добровољаца, а он је требало да издејствује одобрење за прикупљање добровољаца у САД и Канади, и да ступи у везу са пољским генералом Духом који је био у Канади.¹¹

Председник Владе, Душан Симовић, по доласку у Аман у говору пред стројем избеглих авијатичара изјавио је да ће у Канади бити формиран центар за обуку пилота за будућу велику авијацију која треба да се бори за ослобођење земље. У овом смислу разговарао је и министар спољних послова, Момчило Нинчић, са британским амбасадором у Каиру наглашавајући му планове да се у Канади и САД формира један нови југословенски корпус од економских емиграната (Ђуретић 1983: 19). Канада је била уда-

стима као Аустријанце. Због тога је на тужбу организације „Народне одбране“ од канадских власти ухапшен и затворен. Када је постављен за почасног конзула у Ванкуверу, посланство у Вашингтону и конзулат у Монреалу дали су негативно мишљење о његовом постављењу. Већ у октобру 1926. С. Рајнер је смењен. (АЈ, 334 – МИП КЈ – КПО, књига 92, Регистар конзула 1930/1931; АЈ, 334 – Почасни конзулат у Ванкуверу – КПО: Пов. бр. 1048, 14. 2. 1935, и Пов. К. П. 8636–312, 30.08.1935)

⁷ АЈ, 371 – Посланство КЈ у Вашингтону: Пов. бр. 288, од 25. маја 1941.

⁸ Исто, Пов. бр. 310, од 29. маја 1941.

⁹ *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1941-1945*, Београд, 2004, стр. 31.

¹⁰ *Записници...*, стр. 36.

¹¹ АЈ, 371 – Посланство КЈ у Вашингтону: Пов. бр. 634, 23. септембар 1941.

љенија, самим тим и мирнија земља за обучавање пилота и прикупљање добровољаца за рат у Европи.

Енглези су нерадо гледали на одлазак војске у Америку и Канаду. Подозревали су од могућности формирања другог политичког центра на њиховој територији. Желели су да виде све југословенске министре на окупу.

Министарски савет одредио је специјалне војне мисије у Палестини, САД, Јужној Африци, Канади и Јужној Америци са задатком да раде на прикупљању добровољаца; у том циљу стављена су им на располагање и одређена финансијска средства (Ђуретић 1983: 40).¹²

Почетком маја 1941. године у Египту је било смештено 68 официра, 203 подофицира и војника југословенског ваздухопловства и 35 подофицира и војника копнене војске и морнарице. Главну улогу у смештају и снабдевању избеглица преузеле су британске службе (Ђуретић 1983: 17). Део војне силе са око 50 пилота и око 150 официра и подофицира копнене војске отишао је у Канаду као инструктори за обуку добровољаца (Кризман 1981: 15).

У Лондону, у председништву британске владе одржана је 30. јуна 1941. године конференција којој су присуствовали Д. Симовић, наш посланик у Лондону Иван Суботић и војни изасланик ген. Милорад Радовић. Циљ конференције је био организовање југословенских оружаних снага на британској територији. На конференцији је покренуто и питање пребацивања 131 нашег ваздухопловца за Канаду. Енглези су одговорили да је њихова влада већ у разговорима са канадском владом за пријем и транспортовање наших ваздухопловаца (Кризман 1981: 158–159).

У САД и Канади рад на сакупљању добровољаца и добровољних прилога усмеравали су разни центри, владини и исељенички. У септембру 1941. у Вашингтону био је организован Центар за сакупљање добровољаца, са којим је сарађивала владина министарска делегација (И. Шубашић, Франце Сној и Божидар Марковић). Ступањем САД у рат, односно, после забране регрутовања на њеној територији (4. марта 1942), центар војне активности постала је Канада, нарочито после 16. децембра 1941, када је влада у Отави тај рад званично одобрила, одговарајући на бројне интервенције британских и југословенских представника. Дозволила је да се формира регрутни центар, под условом да се не могу ангажовати њени или британски грађани, нити лица која заузимају важне положаје; да сви Југословени подлежу канадским законима; и да канадска влада не сноси никакве финансијске издатке за наведене акције (Ђуретић 1983: 44).

Крајем 1941. године, у време пребацивања ослонца на четнике, југословенска Влада се у првом реду окренула ваздухопловству као могућој

¹² Мисију у Палестини предводио је пуковник Франце Стрпник, у Ј. Африци мајор Душан Бабић, у Канади пуковник Драгутин Савић, у Ј. Америци пуковник Мирко Бурија. Седишта су им била Јерусалим, Кејптаун (касније Преторија), Виндзор и Буенос Ајрес.

најпогоднијој војној и материјалној подршци снагама у земљи. Влада САД је 28. децембра 1941. ставила Д. Симовићу на располагање зајам од 100.000 долара за потребе ваздухопловства (Ђуретић 1983: 49).

Шеф Југословенске војне мисије за прикупљање војних обвезника и добровољаца у Канади, са седиштем у Виндзору (Онтарио) био је пуковник Драгутин П. Савић, који је имао и помоћ Посланства и Конзулата. Обука се обављала у логорима пољске војске, на основу споразума између пољске и југословенске избегличке владе. Обавезни су били сви Југословени да служе или у канадској или у југословенској војсци. Војни кабинет, предложио је 22. марта 1943. укидање Војне мисије у САД и Канади и постављање пуковника Д. Савића за војног изасланика у Отави. Председништво Министарског савета је на седници одржаној 13. маја 1943. примило део реферата који се односи на укидање Војне мисије у САД и Канади, али не и део који се односи на постављање пуковника Д. Савића за војног изасланика при Краљевском посланству у Отави.¹³ Из архивске грађе види се да је Војна мисија са Д. Савићем била у јулу 1943. године још у Канади.

У фонду Посланства у Отави сачувано је доста новинских исечака из стране штампе о ситуацији у Југославији. Један од послова Посланства, поред прикупљања добровољаца и обучавања пилота, била је и пропагандна делатност. Председник Владе Слободан Јовановић је у јануару 1943. године писао Министарству иностраних послова да се преко Посланства у Канади предузму одговарајуће мере против штампе која води кампању против генерала Драже Михаиловића (Петрановић 1981: 38). Посланик И. Цанкар је обавестио С. Јовановића о писању српске и хрватске комунистичке штампе (*Новости* и *Српски Глас* из Торонта) у Канади против генерала Д. Михаиловића (Петрановић 1981: 39).

Влада Божицара Пурића је 3. марта 1944. издала указ којим је И. Цанкар разрешен дужности посланика.²² Радоје Николић, до тада саветник

¹³ АЈ, 103–15–248; и *Службене новине КЈ*, бр. 21, Лондон, 31. јануар 1945, стр. 6.

²² *Службене новине КЈ*, бр. 18, 7. март 1944, Каиро, стр. 2.

Исидор Цанкар, историчар уметности, критичар и књижевник, рођен је 1886. у Шиду. Гимназију и богословију учио је у Љубљани, естетику и историју уметности студирао на универзитету у Лувену и Бечу, где је 1913. добио докторат филозофије дисертацијом о барокном сликару Јулију Квалу. Након завршених студија бавио се публицистиком. 1914–1919. уређивао је књижевну ревију *Dom in svet*, 1918–1919. био је уредник дневника *Slovenec*. Од 1920. на универзитету у Љубљани био је доцент, ванредни и редовни професор историје уметности, члан Словенске академије знаности и умјетности. Од 1936. био је југословенски посланик у Аргентини, затим у Канади 1942–1944. У Шубашићевој влади министар просвете и министар пошта, телеграфа и телефона, а затим посланик у Атини 1945–1946. (*Енциклопедија Југославије*, том II, Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб, 1956, стр. 322). За И. Цанкара Никола Мирковић је 28. фебруара 1942. из Њујорка писао С. Јовановићу у Лондон: „Дошла је једна жалба из Аргентине против тамошњег посланика Исидора Цанкара. Ствар се тиче његовога понашања у нашим унутарњим

у Посланству у Отави, постављен је на дужност отправника послова. На тој функцији је био до 21. октобра 1944. када је предао дужност секретару у Отави, Петру Цабрићу, који је и даље остао шеф Генералног конзулата у Монреалу.²³ Њега је за време његовог боравка у Отави заступао Јурај Сигмунд, дугогодишњи службеник Конзулата.²⁴ Из грађе Посланства по потписаном документу од 18. децембра 1945. види се да је П. Цабрић остао на месту посланика у Отави и отправника послова у Монреалу, али тада нове државе – ФНРЈ.²⁵

Архивска грађа фонда

Грађа Посланства Краљевине Југославије у Отави преузета је примопредајним записником 21. фебруара 1992. године од Савезног секретаријата за иностране послове у количини од 0,80 д. м. (7 фасцикли и 6 књига).²⁶

У записнику о примопредаји грађе стоји да је грађа некомплетна и несређена, постоји попис фасцикли, распон година грађе обухвата период 1941–1944, књиге нису идентификоване и нису пописане.

На фасциклама је написано о каквој се документацији ради и на коју годину се односе. Деловодни протоколи – административни и поверљиви сачувани су за године: 1942, 1943. и 1944. Деловодни протокол за строго поверљиву грађу није сачуван.

У депоу Архива вршена је интервенција на архивском фонду Посланство КЈ у Отави. У белешци је наведено је да су граничне године 1942–1944. Након прегледа грађе установљено је да су граничне године 1941–1945, а нађена су и нека документа из 1933. и 1934. године. Грађа је идентификована, делимично сређена, физички заштићена и пописана. Идентификацијом аката утврђено је да је архивска грађа овог посланства некомплетна, да је релативно добро очувана, да су акта написана на српском, енглеском и француском језику, и да су одложена у досијеа због оперативности у раду. Како је сва ова грађа била измешана и без икаквог поретка и хронолошког реда, након идентификације извршено је њено делимично сређивање, реконструисана досијеа, препакована у одговарајуће фасцикле и урађен попис. Након препакивања грађа се сада налази у 6 фасци-

стварима, а исто тако и његових јавних веза са послаником Немачке после немачке инвазије Југославије. Свакако да то није најбољи избор за новог посланика у Монреалу“ (АЈ, 103–15–241).

²³ АЈ, 439 – Посланство КЈ у Отави, Поверљиви протокол за 1944; телеграм из Лондона за Отаву од 21. октобра 1944; телеграм И. Шубашића послат из Лондона за Монреал 7. октобра 1944.

²⁴ АЈ, исто: *Хрватски Глас*, 17. октобар 1944.

²⁵ АЈ, 439 – Посланство у Отави: преписка Посланства у Отави, Пов. бр. 608, 18. децембар 1945.

²⁶ АЈ, 439 – Досије фонда: Записник 02 бр. 279/1, 24. 4. 1992.

кли, уместо наведених 7. Врста аката која су највише заступљена у фонду су писма, телеграми, рачуни, извештаји, исечци из новина и друго.

Валоризација архивске грађе Посланства КЈ у Отави извршена је на основу критеријума садржајне вредности докумената, водећи рачуна о друштвено-историјским околностима у којима је ово Посланство радило. Током рада на сређивању и обради грађе фонда издвојено је 0,33 д. м. безвредног регистратурског материјала, и то највише документација: изводи о стању касе и списак остатака и уштеда, потврде пријема службених аката, списак признаница на име принадлежности особља, списак исплаћених рачуна из канцеларијског кредита, списак рачуна на име канцеларијских трошкова, списак признаница поверљивог кредита, записници уштеда Посланства, експедиционе листе, кредит од Владе КЈ код The Royal Bank of Canada, признанице за плате особља, путне трошкове, рачуни за разне канцеларијске потрошштине, промена адресе Посланства, и други акти који немају никакву трајну вредност за историју и науку.

У класификацији грађе главни ослонац били су досијеи које је регистратура већ створила. При сређивању грађе примењен је принцип слободне провенијенције – облик функције и делатности ствараоца фонда.

Из грађе можемо пратити ток политичких сукоба међу исељеницима, који су одраз политичких превирања у земљи. Ипак, највећи део исељеника био је пројугословенске оријентације. Од исељеничких друштава најзначајнији су: Југословенско-канадско удружење, Веће Канадских Јужних Словена (Council of Canadian South Slavs), Југословенски Народни Дом, Српска Црквено-школска општина, Српска Народна Одбрана (СНО), Лига канадских Хрвата (Ligue of Canadian Croats), Југословенски конгрес (Бунос Ајрес). Део грађе говори и о: међународним односима, контактима са страним дипломатским представницима у Канади, посети краља Петра II Канади и САД, достављању пакета из Канаде југословенским заробљеницима у Немачкој и Италији, извештаји о зверствима Немаца, Мађара и Бугара у окупираној Србији, сакупљање помоћи за српску сирочад која се налазе у Швајцарској, помоћ народу у Југославији, „Југословенска добровољачка легија“ у Русији и пуковник Марко Месић, исељеничка штампа, страна штампа о Југославији, филм о Југославији који је приказиван у Канади, и др.

Већи део грађе односи се на Војну мисију у Канади, у Винзору. Ова јединица описа садржи извештаје шефа Војне мисије пуковника Драгутина Савића упућене војном министру о: сарадњи са пољском Војном мисијом у Канади, прикупљању обвезника и добровољаца у САД и Канади, слабом интересовању за ступање у југословенску војску, случају 4 југословенска подофицира (Хинка Шојића, Михаила Стојановића, Владимира Пространа и Радомира Бесарабића), затим, спискови војних обвезника, рачуни Војне мисије, и др. Већина Југословена није се одазвала, јер су принадлежности у југословенској војсци биле знатно мање него у канадској војсци. Грађа је значајна за проучавање историје југословенског ваздухопловства, јер су се

југословенски авијатичари обучавали у Канади за време Другог светског рата. Упркос напорима шефа Војне мисије, по наређењу министра спољних послова, Д. Савић је 30. 5. 1943. канадским војним властима поднео извештај о обустави рада на даљем прикупљању људства, а архива Војне мисије је предата Краљевском посланству у Отави.

Укупна количина архивске грађе фонда износи 0,60 д. м, односно 5 кутија, 13 јединица описа (0,55 д. м.) и 7 књига евиденције (0,05 д. м.).

Као информативно средство за грађу Посланства Краљевине Југославије у Отави 1941–1945. урађен је сумарно-аналитички инвентар са именским, географским, институционалним и тематским индексом.

Приликом цитирања коришћене грађе фонда наводи се сигнатура која се састоји од ознаке Архива Југославије (АЈ), броја фонда (439), броја кутије и броја јединице описа.

Извори

Архив Југославије, АЈ, 103 – Емигрантска влада Краљевине Југославије

АЈ, 334 – МИП КЈ Конзуларно-привредно одељење

АЈ, 371 – Посланство КЈ у Вашингтону

АЈ, 439 – Посланство КЈ у Отави

Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије: 1941–1945, приредили Комнен Пијевац, Душан Јончић; (предговор Љубодрог Димић), Београд: Службени лист СЦГ: Архив Србије и Црне Горе, 2004. (Београд: Атеље Богдановић) Београд, 2004.

Службене новине КЈ, бр. 1, Лондон, 19. август 1941.

Службене новине КЈ, бр. 6, 30. април 1942.

Службене новине КЈ, бр. 18, Каиро, 7. март 1944.

Службене новине КЈ, бр. 21, Лондон, 31. јануар 1945.

Литература

Ђуретић 1983: В. Ђуретић, *Влада на беспућу. Интернационализација југословенских противрјечности 1941–1944*, Београд: Народна књига, БИГЗ.

Кризман 1981: Б. Кризман, *Југословенске владе у избеглиштву 1941–1943*, документи, Загреб: Глобус; Београд: Архив Југославије.

Петрановић 1981: Б. Петрановић, *Југословенске владе у избеглиштву 1943–1945*, документи, Београд: Архив Југославије; Загреб: Глобус.

ФИЛОЗОФИЈА МАТЕМАТИКЕ НА ПОЧЕТКУ XXI ВИЈЕКА

Увод

На почетку бјеше ријеч или број остаје отворено питање и за филозофе и за математичаре. Богата је филозофска вертикала у развоју математике од Питагориног учења до данас. Остала су нека отворена питања у математици још од античке Грчке. Још нису ријешени, на задовољавајући начин, Делски проблеми: трисекција угла, удвајање (дупликација коцке) и квадратура круга. Класичну математику пратили су неки (не)ријешени проблеми, као што су: проблеми геометријских трансформација, проблеми теорије графова и други. Савремену математику такође су пратила нека отворена питања. Позната су 23 (не)ријешена Хилбертова проблема, који су за последицу математичаре 20. вијека на њиховом рјешавању. Као последица у тражењу тих рјешења, математика се развила у преко двије стотине различитих теорија и дисциплина. Тако је на Свјетском конгресу математичара 1981. године у Паризу препоручено да се тек педесетак тих теорија и дисциплина трансформише за наставу математике од основне школе до факултета. Чувена Фермаова теорема била је неријешена све до 1994. године, те је и она била подстицај бурном развоју математике крајем 20. и почетком 21. вијека. Интересантно је истаћи резултате у математици на самом крају 20. вијека, јер су у 1999. години формализована рјешења вјечне загонетке на троугластом полигону, савршеног магичног тесеракта, Парондоов парадокс, те рјешавање холихедрона.

Тежња да се људска мисао формализује упоредо је пратила филозофију и математику на узајамну корист у њиховом развоју. То се догађа и на почетку 21. вијека, што је тема овога рада.

Седм нових миленијумских неријешених проблема

Ријеч је о математичким проблемима, а награду за њихово рјешавање расписао је Клејов институт (Clay Mathematics Institute)¹ (Грујић и Ивановић 2009: 179-180). То су сљедећи проблеми:

* radoslav_milosevic@yahoo.com

¹ Седм милиона долара за седм најтежих проблема 20. вијека – ријеч је о проблемима о којима се писало као о седм важних, али још увијек отворених, дакле, недоказаних математичких хипотеза. Висину награде за њихово рјешење понудио је Клејов институт за математику из Кембриџа (Cambridge; у држави Масачусетс, САД). Овај недавно основан, па отуда и мало познат институт заправо је

1. П насупрот НП (*P versus NP*);
2. Хоџова хипотеза;
3. Поенкареова хипотеза;
4. Риманова хипотеза;
5. Јанг-Милсова теорија о природи рјешења Јанг-Милсове једначине;
6. Навијер-Стоуксова једначина;
7. Бирчова и Свинертон-Дијероева хипотеза.

Наведени проблеми имају узор у чувеном списку 23 проблема, које је Давид Хилберт представио на Свјетском конгресу математичара у Паризу, 1900. За добар дио Хилбертових проблема може се рећи да су обиљежили математику 20. вијека. Један поглед на Хилбертове проблеме и детаљан приказ четири проблема са те листе може се наћи у књижици *Хилбертови проблеми и логика* (Дошен, Марковић и Мијајиловић 1986). Клејови проблеми нису једини који су нашли узор у листи Хилбертових проблема. Споменимо овом приликом листу математичких изазова 21. вијека, које је представио 2000. године Феликс Браудер (Felix Browder), предсједник Америчког математичког друштва, у априлском броју гласила тог друштва *Notices of the American Mathematical Society*. Тим поводом, под истим називом, почетком августа 2000. године, на познатом Универзитету UCLA у Лос Анђелесу одржао се „Састанак бр. 956“, на којем се окупило 30 истакнутих математичара. Према називима предавања видимо да се на том скупу дискутовало о разнородним темама од интереса за савремену математику, од проблема заснивања до примјене у физици и механици. Рефлексије на ове теме имали смо прилике да чујемо на Југословенском конгресу математичара одржаном у јануару 2001. године. Покушајмо укратко објаснити природу ових проблема.

П насупрот НП (P versus NP)

По општем увјерењу, данас је ово најзначајнији проблем теоријског рачунарства. Математичким језиком речено, он гласи: *одредити да ли је сваки формални језик прихваћен неким недетерминистичким алгоритмом у полиномном времену такође прихваћен неким терминистичким алгоритмом исто тако у полиномном времену* (в. Тасић 2002). Да би се овај проблем прецизније дефинисао, неопходан је неки формални, односно математички модел рачунара. Од више апстрактних (математичких) модела рачунара најпознатији је систем Тјурингових машина. Овај систем формалне израчунљивости увео је Алан Тјуринг 1936, прије физичког настанка самог рачунара у данашњем смислу те ријечи. Заправо, без обзира што је концепт Тјурингове машине у основи веома једноставан, оне су дале основе и идеју

задужбина америчког бизнисмена и богаташа Лендона Клеја (Landon T. Clay) из Бостона. Прву награду ове врсте Клејов институт додијелио је 1999. године Ендрју Вајлсу (Andrew Wiles), једном од најпознатијих савремених математичара, за доказ Фермаове последње теореме.

за конструкцију савременог рачунара. Занимљиво је да су Тјурингове машине уведене у окриљу теорије формалне израчунљивости, математичке дисциплине која је настала ради рјешавања, можемо рећи, фундаменталних питања математичке логике и заснивања математике. Наиме, најприје Гедел (Kurt Gödel), затим Черч (A. Church), Тјуринг, А. Марков и други не само да су прецизирали класу израчунљивих аритметичких функција већ су и доказали њихове многобројне особине. На примјер, доказ о егзистенцији универзалне Тјурингове машине најавио је могућност изградње *универзалног* рачунара, односно рачунског средства које може извршавати произвољан алгоритамски задатак.

Наравно, и прије Гедела математичари су имали доста јасну представу о томе шта то значи да је неки математички задатак ефективно рјешив. У ту сврху, довољно је било да се наведе било какав ефективан поступак који, на примјер, уз помоћ неких математичких формула у коначно много рачунских корака доводи до рјешења. Проблем је настајао када је требало утврдити да изабрани задатак *нема* ефективно рјешење. У том случају требало је доказати математичким средствима да одговарајући алгоритам *не постоји*, а то се није могло урадити без формалне (математичке) дефиниције алгоритма. Такав је случај, на примјер, са Десетим Хилбертовим проблемом, у којем се поставља проблем ефективне (алгоритамске) рјешивости Диофантских једначина. С обзиром да овај проблем има негативно рјешење, он се није ни могао ријешити прије појаве нове дисциплине - теорије формалне израчунљивости и прецизирања појма алгоритма. То уосталом показује Матијасевичево рјешење овог проблема из 1970.

У то вријеме настају и други продори у овој области, прије свега то је Куков доказ НП-потпуности *Проблема задовољивости* (исказних формула). Наиме, нису сви алгоритми подједнако ефикасни. Неки се могу извршити увијек у полиномном времену, тј. у реалном, односно достижном времену, без обзира на величину улазних параметара тог алгоритма. Типичан примјер ове врсте јесте израчунавање вриједности обичних аритметичких израза. С друге стране, постоје задаци који се могу ријешити ефективно, али, засада, неефикасно, с обзиром да постојећи поступци за њихово рјешење претпостављају огроман број рачунских корака - експоненцијалан у односу на величину улазних података. Примјер ове друге врсте, који је Кук у ствари и расправљао, јесте проблем са једноставном формулацијом, да ли је дата формула исказног рачуна таутологија (Проблем задовољивости). И не само то већ је тај проблем, као што је Кук показао, најсложенији у својој класи, тј. ефикасан алгоритам за рјешење тог задатка произвео би ефикасна рјешења за читаву класу других математичких задатака. Тако је настала теорија класификације алгоритама према њиховој сложености. Важност проблема П насупротив НП проистиче, с једне стране, из успјешности ове теорије и, с друге стране, из примјена у криптографији. Наиме, велики број задатака, као што је проблем задовољивости исказних формула, везани су за практичне рачунске задатке у индустрији, од пројектовања рачу-

нарских чипова, до пројектовања производње у одређеним индустријским гранама. Најљепше у цијелој ствари јесте да, према Куковом резултату, ефикасан алгоритам за рјешење Проблема задовољивости аутоматски производи ефикасне алгоритме за рјешавање поменутих индустријских задатака. А Хипотеза П насупрот НП, која се често записује и као $P=NP$, тврди да постоји ефикасан алгоритам у поменутом смислу.

Погледајмо какве везе са криптографијом има овај проблем. У класичним криптографским поступцима порука се углавном криптује додавањем случајне, прецизније речено, псеудослучајне компоненте. Декриптовање поруке врши се обрнутим поступком уз помоћ кључа (лозинке), који је у посједу легитимног примаоца поруке. Нападач који жели да овако криптовану поруку отвори, тј. неовлашћено декриптује, може покушати да пронађе кључ, уз помоћ простог претраживања. На примјер, ако се лозинка формира само помоћу великих слова енглеске абецедe и декадних цифара, онда је за формирање кључа на располагању укупно 36 знакова. Ако нападач зна да се лозинка састоји од тачно 6 слова, односно цифара, онда простор који нападач треба претражити има $36^6=2176782336$ ријечи, а то је за савремене, па и персоналне рачунаре лако достижив број. Крајем седамдесетих године, тачније 1978. предложен је криптографски поступак на савим другим основама, тзв. RSA (према R. L. Rivest, A. Shamir, L. Adleman), као први криптографски систем са јавним кључем. Идеја криптовања у овом систему састоји се у томе да је поступак самог криптовања веома брз, док је функција декриптовања сложена, прецизније, без кључа веома неефикасна с обзиром на број потребних рачунских корака. Отуда је за потенцијалног нападача главни проблем да се порука не може отворити без кључа у *реалном* времену. У основи већине ових криптографских поступака лежи слједећа једноставна чињеница. Веома брзо могу се помножити два проста цијела броја, па и да један има 40 а други 60 цифара. И без рачунара, неки човјек, вјешти рачуница, тај задатак може обавити за сат времена, а рачунар за дјелић секунде. С друге стране, ако је пред нама цио број од сто цифара за који знамо да је производ тачно два нама непозната проста броја, једног од 60 и другог од 40 цифара, задатак да одредимо та два његова фактора је безнадежан без коришћења рачунара, а за савремене рачунаре, уз познате алгоритме, налази се на граници достиживости. Управо зато овај проблем факторизације цијелих бројева јесте један од кључних проблема савремене криптографије и савремене теорије бројева. Зна се да *Проблем факторизације* припада НП класи. То значи да постојање ефикасног алгоритма који рјешава *Проблем задовољивости*, повлачи постојање ефикасног алгоритма за факторизацију цијелих бројева, дакле и за разбијање RSA и њему сличних криптографских система.

Цијелу ову причу компликују и неке друге актуелне чињенице. На примјер, квантни рачунари дају потенцијалну могућност да се експоненцијално убрза израчунавање у односу на класичну Тјурингову машину. Овај рачунарски модел заснован је на идеји суперпозиције стања из квантне ме-

ханике, па отуда и назив квантни рачунари. Даље, Шор (P. Shor) показао је 1997. да се уз помоћ неких алгоритама за квантне рачунаре факторизација цијелих бројева може извршити у полиномном времену, без обзира што није познат такав поступак за Тјурингове машине. Али физичари, бар према јавно доступним подацима, до данас нису успјели да изграде квантни рачунар који може да манипулише са више од неколико битова. Даље, Милер је (G. L. Miller) већ 1976. показао како се уз помоћ *Проширене Риманове хипотезе* може дизајнирати тест примарности за цијеле бројеве, који се извршава у полиномном времену. Задатак провјере примарности (да ли је дати цио број прост) јесте иначе задатак сродан *Проблеми факторизације* и важан дио криптолошких система са јавним кључем. DES (Data Encryption System) јесте криптолошки алгоритам, који је званично прихваћен од стране Америчке владе 1975, као стандард у овој области. Крајем 90-их (1998) направљене су рачунске машине (DES Cracker Electronic Frontier Foundation), које могу разбити DES кодиране поруке, за неколико десетина сати, дакле и оне које се јављају у приватној комуникацији преко интернета, електронском преносу новца, резмјени информација у рачунарским мрежама и на другим мјестима. Имајући у виду ове чињенице, уз препоруку Националног савјета за научна истраживања, Америчка влада расписала је 1998. међународни конкурс за нови стандард у криптологији, познат под радним називом AES (*Advanced Encryption Standard*). Тај конкурс завршио се јуна 2000, а од 2001. примјењује се. Мада смо се овдје детаљније осврнули само на један примјер, има и других мјеста, прије свега у рачунарској индустрији, где би било које рјешење проблема *П насупрот НП*, позитивно или негативно, кључно и прекретно утицало на даљи развој тих области.

Хоцова хипотеза

Хоцова хипотеза припада области алгебарске топологије, и то је питање поставио Хоџ (W. Hodge) давне 1950, у раду *The topological invariants of algebraic varieties*. Прецизна дефиниција ове хипотезе претпоставља веома висок степен формализације језика топологије, алгебре и геометрије. Наиме, дио математичких истраживања у двадесетом вијеку односио се на испитивање облика компликованих геометријских објеката. Овдје ријеч „геометријски“ морамо узети условно, односно у далеко ширем смислу у односу на тродимензионални еуклидски простор који одговара интуитивној представи физичког простора. Димензије таквих простора могу бити произвољно велике, а скалари („координате“) могу бити комплексни бројеви. Геометријски објекти у овим просторима који би одговарали алгебарским површима (тј. површима чије су координате везане помоћу неких алгебарских једначина) у тродимензионалном еуклидском простору, овдје се називају алгебарским варијететима. Један од основних задатака ове области јесте класификација, односно каталогизација таквих уопштених геометријских објеката. Главни метод у рјешавању овог задатка јесте да се одго-

варајућа фигура апроксимира помоћу једноставнијих геометријских објеката који могу имати мање димензије. С обзиром на висок степен генерализације, геометријско поријекло процедуре је затамњено, имајући за последицу да за неке математичке објекте који се јављају током поступка нема *геометријске интерпретације*. Хоцова хипотеза тврди да за класу простора *пројективни алгебарски варијетети*, која се у овој области математике сматра посебно лијепом и занимљивом, Хоцови циклуси, тј. објекти помених врсте, који се јављају код ових варијетета, *имају* геометријску природу. За њих хипотеза тврди да су они геометријске (прецизније, рационално линеарне) комбинације геометријских дијелова познатих под називом *алгебарски циклуси*.

Поенкареова хипотеза

Поенкареова хипотеза у основи се односи на једну доста очигледну тополошку особину сфере. Наиме, претпоставимо да имамо еластичну траку на сфери која садржи њен екватор. Даље, претпоставимо да трака клизи по сфери према њеном полу истовремено се скупљајући без кидања. Видимо да се трака на овај начин на крају скупила у једну тачку. Замислимо сада исти експеримент за торус, површ која настаје ротацијом кружнице око осе која не пресијеца ту кружницу (дакле, ђеврек има облик торуса). Ако је трака обмотана око тијела торуса и да било како клизи по његовој површини, видимо да се трака не може скупити у тачку. Имајући у виду претходне особине сфере и торуса, кажемо да је сфера просто повезана површ, док то торус није. Математичари увијек воле да постављају обрнута питања. Наиме, у овом случају питање је ако нека површ јесте просто повезана, да ли је она у основи сфера (тј. хомеоморфна сфера). За обичну, дводимензионалну сферу позитиван одговор дао је већ Поенкаре, почетком двадесетог вијека (1904). Тада је поставио питање да ли слично тврђење важи и за тродимензионалну сферу, тј. скуп тачака у четвородимензионалном простору, које се налазе на јединичном растојању од центра - дате тачке у том простору. Показало се да је то питање екстремно тешко и одолијева нападима великог броја истакнутих математичара. Овдје морамо споменути један чудан феномен. Наиме, Поенкареов проблем има очигледну генерализацију на произвољне коначне димензије. Очекивало би се да је на то питање у случају виших димензија теже одговорити. Испоставило се да није тако. Наиме, 60-их година J. Stallings, E. Zeeman и S. Smale доказали су да је Поенкареова хипотеза тачна за димензије сфере веће или једнаке од 5 (в. Тарски 1973). Доказ за случај димензије једнак 5, био је посебно тежак. Тек двадесет година касније, осамдесетих, M. Freedman доказао је истинитост Поенкареове хипотезе² и у случају четвородимензионих сфера. Поенкареов про-

² Поенкареова хипотеза је ријешена. Рјешење је дато у три рада Григорија Јаковљевича Перелмана (1966) из 2002. и 2003. године. За рјешење Поенкареове

блем је типичан задатак теорије тополошких простора ниске димензије. У овом случају Поенкареов задатак само је дио ширег програма, описа тродимензионалних површи у четвородимензионом простору. Постоји претпоставка да се свака таква површ може добити на униформан начин од дводимензионих сфера и торуса, дакле геометријских објеката једноставне природе (Thurston хипотеза).

Риманова хипотеза

Према мишљењу многих математичара, сматра се да је данас вјероватно најважнији проблем чисте (теоријске) математике. Хипотеза се односи на Риманову функцију $\zeta(z)$ комплексне промјенљиве z , тачније на распоред њених нула. Хипотеза тврди да нетривијалне нуле ове функције леже на једној правој у комплексној равни, прецизније да је $1/2$ реални дио сваког таквог коријена. Веома једноставан исказ, који има веома важне посљедице, прије свега оне које се тичу простих бројева. Већ је велики швајцарски математичар Леонард Ојлер (L. Euler) средином 18. вијека успоставио везу између ове функције и особина простих бројева. Средином 19. вијека, пишући прве радове из аналитичке теорије бројева, Чебишев налази везу у облику једног интеграла између функције $\zeta(z)$ и функције дистрибуције простих бројева. Ипак, тек Риман у свом чувеном мемоару из 1859, истина, под утицајем радова Ојлера и Чебишева, систематски изучава и развија теорију функције, која носи име по њему. У истом раду поставља своју хипотезу. Од тог тренутка и за Риманову функцију и хипотезу постоји интензивно и живо занимање. И Хилбертова листа проблема садржи Риманову хипотезу. У *Осмом Хилбертовом проблему*, који се односи на групу отворених питања из теорије бројева, на првом је мјесту проблем Риманове хипотезе. О важности Риманове хипотезе веома добро свједоче сљедеће ријечи једног од водећих математичара у овој области Бомбјерија (E. Bombieri): „Уколико Риманова хипотеза није тачна, онда би то за посљедицу имало конфузију и неред у расподели простих бројева“ (Бомбјери 1987). Управо ова чињеница поставља Риманову хипотезу на прво мјесто отворених проблема из теорије бројева.

Да се подсјетимо, прости бројеви јесу они природни бројеви који се не могу представити као производи мањих природних бројева: 2, 3, 5, 7, 11... Ваљда је у вези са простим бројевима, у математици постављено највише питања. Многа од њих још увијек чекају одговор, мада дио ових проблема потиче још из античких времена. Некада су прости бројеви имали само теоријски значај, данас имају, као што смо видјели, непосредне и практичне примјене, на примјер у криптографији. За ове бројеве постоји

хипотезе, Перелман је добио награду од милион долара Института Клеј, као и Филдсову медаљу. Перелман је одбио да прими и једну и другу награду. Живи повучено у Петрограду.

занимање и ван математике, па и у умјетности. На примјер, у филму „Коцка“ (*Cube*), који иначе има необичну сценографију, смјештену између Рубикових коцки и троугла Серпинског, прости бројеви кључ су преживљавања. Да би избјегли смртоносне клопке, јунаци овог филма морају бити добре рачунције, нарочито са простим бројевима. И то, у првом дијелу филма, морају добро познавати тест примарности, у другом дијелу (брзи) поступак факторизације бројева на просте факторе. Ипак, и поред свега, филм је намијењен општој публици.

Риманова хипотеза није постала један од централних проблема чисте математике само због последица на законе дистрибуције простих бројева. Наиме, Риманова зета-функција није изолован математички објекат, већ је прототип једне цијеле класе функција, познатих под називом L-функције, које су опет везане за важне алгебарске (аутоморфне репрезентације) и аритметичке објекте (аритметички варијетети). У том смислу, постоје разне генерализације и уопштења и Риманове зета-функције и Риманове хипотезе, које су нашле своје примјене у аритметици, алгебри и геометрији.

Без обзира што није доказана, постоји неколико разлога да се вјерује да је Риманова хипотеза истинита. Споменимо један, да је за првих милијарду и по нетривијалних коријена Риманове зета-функције, хипотеза провјерена. У том смислу, врше се и даље нумеричке провјере ове хипотезе и неких других исказа у вези са њом. Занимљиво је да уколико Риманова хипотеза ипак није тачна, онда постоји могућност да се на овај, нумерички начин пронађе контрапримјер. Мада овај начин обарања, или доказа неке теореме у чистој математици није сасвим популаран, јер је такав резултат добијен „примјеном грубе нумеричке силе“ и у крајњој линији не претпоставља неко дубоко знање релевантне теорије, ето потенцијалне могућности за неког срећног математичара, па и студента, да се прослави и заради милион долара. Наравно, ако је Риманова хипотеза тачна, овако се она не може доказати. На неки начин присуствујемо утакмици, с једне стране, теоријског приступа и, с друге стране, нумеричког уз помоћ рачунара. Слична ситуација постојала је и у разрјешењу истинитости Фермаове Посљедње теореме. Сјетимо се да је у том случају супериорно побиједио теоријски приступ.³

Јанг-Милсова теорија

Главно мјесто у овој теорији има поље Јанг-Милса, познато и под називом калибрационо поље. Математичким језиком речено, ово поље је повезаност у главном раслојењу над (псеудо)римановим вишеструкостима.

³ Читаоцу кога занима више детаља о Римановој зета-функцији и хипотези, можемо препоручити да погледа књигу *Увод у Аналитичку теорију бројева* (Ивић 1996).

Кривина тог поља задовољава услов хармоничности, који је у овом случају представљен Јанг-Милсовом диференцијалном једначином. Закони квантне механике имају ону улогу у свијету елементарних честица коју имају Њутнови закони класичне механике у макроскопском свијету. Јанг и Милс (C. N. Yang; R. L. Mills) открили су 1954. да квантна механика одсликава значајну везу између физике елементарних честица и математике геометријских објеката. Од тада се калибрациона поља користе у савременој физици за опис физичких поља која имају улогу носилаца узајамног дејства. Тако се, на примјер, електромагнетно поље у електродинамици, поље векторских W -бозона – преносника слабог узајамног дејства Вајнберга-Салама, затим глюонско поље – преносника јаког узајамног дејства, па и гравитационо поље, могу описати помоћу Јанг-Милсових поља. Предвиђања базирана на Јанг-Милсовим једначинама верификована су у експериментима високе енергије у водећим физичким лабораторијама у свијету – Stenfordu, CERN-у и у другим мјестима. Ипак, нема познатих рјешења ових једначина, која би истовремено била математички строга и описала масивне елементарне честице. Посебно *mass gap* хипотеза, коју физичари прихватају као такву и користе да би објаснили „невидљивост“ кваркова, нема задовољавајућу математичку потврду. У циљу рјешавања овог проблема, према мишљењу водећих научника у овој области, биће неопходне нове идеје и у физици и у математици.

Навијер-Стоуксова једначина

Навијер-Стоуксова једначина односи се на основну диференцијалну једначину која описује проток флуида. Водени таласи које производи брод приликом пловидбе, турбулентне ваздушне струје, које за собом оставља млазни авион приликом лета и проток ужарених гасова кроз млазницу ракетног мотора јесу примјери протока флуида. Механичари, математичари и инжињери сматрају да се поменуте врсте физичког кретања могу описати помоћу рјешења Навијер-Стоуксове једначине. Ове једначине представљају основу хидродинамике и засноване су на Њутновом закону, који каже да је сила једнака производу масе и убрзања. У овом случају, Њутнов закон је примијењен на флуид на који дјелује и нека спољна сила, као и силе коју настају услед притиска и трења. Први облик ове једначине добио је Навијер (Navier) још давне 1827, а једначину су дорађивали Поасон (S.D. Poisson), Сен Венан (Saint-Venant) и Стоукс (G.G. Stokes), све током прве половине 19. вијека. Без обзира што је на рјешавању ових једначина радио велики број научника, гдје су откривена нека парцијална рјешења и постоје нумеричке методе за њено рјешавање, ипак је остао велики број отворених проблема и хипотеза које се тичу рјешења ових једначина (в. Феферман 2000). На примјер, нема строге математичке анализе рјешења ових једначина за граничне услове, а главни проблем у овој области јесте питање да ли постоји глатко, физички прихватљиво рјешење Навијер-Стоуксове једначи-

не. С обзиром на споменуте практичне примјене, сваки продор у овој теорији веома је значајан.

Бирчова и Свинертон-Дијерова хипотеза

Овај проблем припада алгебарској теорији бројева, математичкој области која се бави алгебарским, али и геометријским својствима цјелобројних, односно рационалних рјешења алгебарских једначина. Рјешавањем алгебарских једначина у цјелобројном домену бавили су се већ старогрчки математичари, па су овакве једначине познате и под именом *диофантовске једначине*. На примјер, Еуклид је нашао опште рјешење – Питагорине тројке, у којем три цијела броја представљају дужине страница правоугаоног троугла, дакле задовољавају Питагорину теорему. То је заправо први случај, и, према Вајлсовој теорему, једини који има рјешења у Фермаовој Посљедњој теорему. У историји математике појавио се велики број једначина ове врсте, али није било униформне методе за њихово рјешавање. Такве методе и не може бити према Матијасевичевом рјешењу Десетог Хилбертовог проблема. Ипак, за неке специјалне случајеве, односно довољно важне класе оваквих једначина може се рећи нешто више. Посебно се то односи на тзв. елиптичке криве, које се представљају једноставном алгебарском једначином. Скупови тачака са рационалним координатама на овим кривама имају веома занимљиве алгебарске особине представљене у придруженим елиптичким групама, које се, с друге стране, описују геометријским конструкцијама. Управо се на ове структуре односи Бирчова и Свинертон-Дијерова хипотеза (B. Birch, H. Swinnerton-Dyer), односно да је величина ове групе директно везана за вриједности придружене Риманове функције. Једноставни трагови овог проблема могу се наћи већ у арапским манускриптима из 10. вијека, док модерна теорија почиње са једним радом Поенкареа из 1901. Ипак, ова област није у потпуности у домену теоријске математике. На основама ове теорије засноване су напредне савремене криптолошке методе, а данас најбржи познати алгоритам факторизације цијелих бројева који се односи на проблем о којем смо говорили у првом Клејовом проблему, заснован је управо на теорији елиптичких кривих. Дакле, круг који чине ових седам проблема, овдје се затворио.

Из овог кратког описа могли смо наслутити да седам представљених проблема не само да нису изоловани математички задаци већ су у већој или мањој мјери међусобно повезани. Наравно, увијек се може расправљати да ли је овакав или неки други избор прави или најбољи. У том смислу, овај избор проблема можемо схватити и као упутство неких од водећих свјетских математичара којим би математичким дисциплинама требало посветити нарочиту пажњу на прагу долазећег миленијума. Аутор овог чланка радо би видио рјешења још неких дуго отворених и, чини се, занимљивих задатака. Један проблем је из области трансценденталне теорије бројева и односи се на најчувеније математичке константе, трансцендентне

бројеве π (однос обима и пречника у кругу) и e (основа природног логаритма). Отворено је питање да ли су ти бројеви алгебарски независни, другим ријечима, хипотеза је да не постоји нетривијалан полином од двије промјенљиве са цјелобројним коефицијентима, којег би симултано задовољавали ова два броја. Зашто баш овај проблем? Број π потиче из античких времена и у вези је са једним од најпознатијих Делских проблема, проблемом квадратуре круга, и ван математике општеприхваћеним синонимом за појам *нерјешиво*. Број e потиче из 18. вијека (L. Ojler) и јавља се у огромном броју математичких формула са директним примјенама од биологије до физике. У другој половини 19. вијека доказано је да су оба ова броја трансцедентна (e - Ch. Hermite, π - F. Lindemann), и тиме је уједно доказано да је проблем квадратуре круга заиста нерјешив. Од тада овај проблем стоји отворен. Други проблем односи се на један задатак из теорије бројева нашег свјетски познатог математичара Ђуре Курепе (1907-1993), познат под називом *n-хипотеза*. Овај задатак са једноставном формулацијом био је неријешен тридесет година, све до 2004. године, мада се њиме бавио доста велики број наших и страних математичара. Овај проблем, једини од стране наших математичара, укључујући и математичаре бивше Југославије, налазио се у књизи најважнијих отворених проблема из теорије бројева, у књизи Ричарда Гаја (Richard Guy) *Unsolved Problems in Number Theory*. Расписивање високе награде за математичке проблеме и интересовање широке публике за овај догађај и саме проблеме, указује и на неке друге аспекте о данашњем положају математике као савремене, али и као класичне научне дисциплине. Оно што привлачи и лаике да помало завире у њу није само мистика математичког језика, магија математичких формула или парадокс трансцедентног и бесконачног, који нигдје није тако присутан као овдје. Поред важних научних садржаја и великих достигнућа, оно што ипак привлачи општу публику и поред одређене дозе анимозности, или, боље речено, страхопоштовања према математици, јесте естетска вриједност. Не мислимо само на духовна и естетска задовољства која она може пружити специјалистима већ и на визуелне форме, нпр. оне које су истовремено посљедица и презентација одређених математичких садржаја. Овај вид доприноса математике данас је нарочито раширен и популаран, прије свега, захваљујући развоју компјутерске технологије. А када је ријеч о науци и њеним примјенама, можемо сматрати да се великим дијелом остварио Лајбницов сан о универзалном језику науке (в. Шефер 2002). Математике је постала тај језик и њен развој у претходна два вијека бриљантно је допринио прогресу модерних природних наука, технологије и праксе.

Ка хипотези математичког универзума

Проблематика креветског чаршава

Једне ноћи суочавате се са несаницом и одлучите да скинете чаршав од кревета, који је приближно 0,4 мм дебљине. Пресавијте га једанпут и његова дебљина биће 0,8 мм. Колико га пута треба пресавити да би се постигло да дебљина чаршава буде једнака удаљености између Земље и Мјесеца? Запањујући одговор јесте ако се чаршав пресавије само 40 пута, онда бисмо спавали на Мјесецу! Узмимо исти тај проблем у друкчијој варијанти: нека вам је дат лист папира уобичајене дебљине од 0,1 мм. Уколико га пресавијете 51 пут, оно што бисмо насложили било би на већој удаљености него што је Сунце!

Нажалост, није могуће у физичком смислу толико пута пресавити физичке објекте попут ових. Великим дијелом 90-их владало је мишљење да се лист обичног папира не може пресавити више од 7-8 пута, чак и да је почетни лист папира велики. Међутим, 2002. Бритни Гелвин, ученик средње школе, шокирао је свијет када је папир пресавио на пола, неочекиваних 12 пута.

Гелвин је 2001. утврдио једначине које одређују границу броја пута колико се папир одређене величине у датом правцу може пресавити. У случају папира, чија је дебљина (t), узмимо да је L минимална дужина папира, с циљем да се постигне (n) број пресавитака:

$$L = \left[\frac{\pi t}{6} \right] \cdot (2^n + 4) \cdot (2^n - 1).$$
 Можемо разматрати како се понаша $(2^n + 4) \cdot (2^n - 1)$. Полазећи да је $n=0$, имамо цијели низ 0; 1; 4; 14; 50; 186; 714; 2; 794; 11050; 43946; 175274; 700074... Ово подразумијева да, када 11 пута пресавијемо папир на пола, 700, 074 пута материјала изгуби се приликом пресавијања, на савијеним ивицама дуж пресавитака, као што се изгуби и приликом формирања првог пресавитка. У 2001. Бритни Гелвин (2001) утврдио је једначине које прецизирају границу броја, колико пута можемо пресавити папир одређене величине у једном правцу.

Рјешавање игре Авари (Awari)

Авари је 3500 година стара афричка друштвена игра. Данас, Авари је национална игра Гане, и игра се широм Западне Африке и Кариба. Окарактерисана је као игра базирана на рачунању и хватању и спада у дио стратегијских игара које се називају Менкела (Mancala) игре.

Плоча код Авари састоји се од два реда од по шест рупа у облику шоља, са 4 маркера (пасуљ, сјеменке или каменчићи) у свакој шупљини. Шест шоља припада сваком играчу, који се измјењује у помјерању сјеменки. Када дође на ред, играч одабере једну од његових шест шоља, узме све сјеменке из те шоље и испушта једну сјеменку у сваку шољу супротно казљки на сату, од одабране шоље. Други по реду играч узима сјеменке из

једне од шест шоља са његове стране и чини исто. Када играч спусти своју последњу сјеменку у шољу на противничкој страни, која садржи само једну или двије сјеменке (што чини укупно двије или три сјеменке), тај играч уклања све сјеменке, одстрањујући их из игре. Исти играч такође узима било коју сјеменку у шољама одмах испред испражњене шоље, иако је њих сада укупно двије или три. Играчи узимају сјеменке само са противничке стране табле. Игра завршава када један играч нема више сјеменки које су остале у шољама на његовој страни. Онај ко ухвати већину сјеменки, побјеђује.

Авари је била изузетна атракција истраживачима на пољу вјештачке интелигенције, у којој су алгоритми понекад развијени да ријеше слагалице или да се играју игрице, али све до 2002. нико није знао је ли игра била попут *Тик так тој* (*Tic Tac Toe*) (1970; 1999; 2007), у којој савршени играчи увијек окончају игру неријешено. Најзад, компјутерски научници Џон Ромејн и Хенри Бел (2002) са Фри универзитета у Амстердаму, написали су компјутерски програм којим се израчунава исход за свих 889,063,398,406 позиција, које се могу јавити током игре и доказали да Авари игра мора завршити изједначено за савршене играче. Масивна компјутеризација захтијева око 51 сат на рачунарском кластеру са 144 процесора.

Тетрис је недетерминистички цјеловити полином

Тетрис је веома популарна видео игрица блокова који падају. Изумљена 1985. од стране информатичког инжињера Алексеја Пајитнова. У 2002. амерички информатички стручњаци одредили су квантитет тежине игре и показали да има сличности са најтежим проблемима у математици, за које не постоје једноставна рјешења, већ, умјесто њих, захтијевају исцрпну анализу да би се пронашла најбоља рјешења.

У тетрису игра са дјелићима почиње на врху поља игре и иде се према доље. Како се дио спушта, играч га може ротирати или клизити њиме са стране. Дијелови су форме које се зову тетримони, који се састоје од четири квадрата повезана заједно у групу која има облик слова Т или неког другог једноставног облика. Када један дио достигне крајњу тачку на дну, слједећи дио на врху пада. Онда када ред на дну нема празног простора између, ред се уклања и сви виши редови падају према доље један ред. Игра завршава када нови дио не може пасти јер је блокиран. Циљ играча је да постигне да игра потраје што је дуже могуће, с циљем да повећа свој резултат.

У 2002. Ерик Д. Димејн, Сјузн Хохенбергер и Дејвид Лајбн-Новел (2002) истраживали су уопштену верзију игре у којој се користи мрежа поља која могу представљати било који број квадрата, без обзира на ширину и висину. Тим је открио да уколико покушају да дођу до максималног броја редова уклоњених док се игра одвија са датим редосљедом дијелова, он-

да је игра НП (НП, тј. недетерминистички полином). Иако се ове врсте проблема могу провјерити да се утврди ако је рјешење тачно, може изискивати много времена да се заправо нађе рјешење. Класичан примјер цјелокупног НП проблема јесте проблем путујућег трговца, који укључује крајње изазован задатак да се одреде најефикасније маршруте за трговца или поштара који мора посјетити многе различите градове. Ове врсте проблема јесу тешке јер нема ни пречице ни паметног алгоритма за брза рјешења.

Године 2002. информатички научници одредили су тежину тетриса и указали да она има сличности са најтежим математичким проблемима, за које не постоје једноставна рјешења, већ захтијевају опсежну анализу за долажење до оптималних рјешења

Бројеви

Бројеви (Numbers) јесте амерички ТВ шоу, чији су аутори супружници Николас Фалачи и Шерил Хејтон (Nicolas Falacci, Cheryl Heuton). Ова крими драма односи се на једног бриљантног математичара, који помаже ФБИ да разријеши злочине користећи своје генијалне математичке способности. Иако може изгледати неприкладно укључити један ТВ шоу у рад, заједно са тако славним темама као Фермаова Посљедња теорема или рад Еуклида, ТВ емисија *Бројеви* значајна је јер је то била прва врло популарна драма која ставља математику у средиште, а имала је и тим математичара савјетника, и примила похвале самих математичара. Једначине виђене у шоу реалне су и релевантне за епизоде. Математички садржај шоуа креће се од криптоанализе, теорије вјероватноће, Фуриерове анализе до Бајесијанове анализе и основне геометрије.

Бројеви (Numbers) такође се показала значајном јер је студентима створила много прилика за учење. На примјер, учитељи математике користе лекције из емисије *Бројеви* за учење у разреду, а у току 2007. шоу и његови аутори примили су награду Националног борда за науку за допринос у порасту научне и математичке писмености. Славни математичари споменути у емисији *Бројеви* јесу Архимед, Пол Ердос, Пјер-Симон Лаплас, Џон Њуман, Бернар Рајман, и С. Волфрем. Ч. Фрејзер (2005) пише: „Наука, разум, и рационално мишљење играју тако значајну улогу у овим причама да је Америчка асоцијација за прогрес науке посветила једно читаво послужење на свом годишњем састанку, програмској улози у промјени јавне перцепције математике“. Епизоде почињу усменим одавањем дуга значају математике: „Математику користимо на сваком мјесту. У казивању тачног времена, у предвиђању временске ситуације, у управљању новцем... Математика је више него формуле и једначине. Математика је више него бројеви. То је логика. Рационализам. Користећи ум, рјешавате највеће мистерије које познајемо“ (Фрајзер 2005).

Игра Дама је ријешена

Компјутерски научник Донатан Шафер (Jonathan Schaeffer) и његове колеге користили су компјутер да би коначно доказали да игра *Дама*, када се игра перфектно, нема побједника. Ово значи да игра *Дама* слично *Тик тај тој* – једна игра гдје такође нема побједника ако оба играча не учине погрешне потезе. Обје игре завршавају неријешено. Шаферов доказ био је извршен помоћу стотине компјутера током 18 година, чинећи игру *Дама* најсложенијом игром икада ријешеном (Шафер 2007). Ово такође значи да је теоретски могуће направити машину која неће никад изгубити од човјека. Игра *Дама*, која користи таблу 8x8 била је веома популарна у Европи у 16. вијеку, а ране варијације ове игре биле су откривене у рушевинама старог града Ур (око 3000 година прије Христа) на простору данашњег Ирака. Фигуре су имале често облик црних и црвених дискова, које се помјерају дијагонално. Играчи вуку потезе и заробе противникове фигуре прескачући преко њих. Наравно, имајући грубо 5x10²⁰ могућих позиција, показује се да је далеко теже играти неријешено него доказати да се *Тик так тој* не може добити. Истраживачки тим разматрао је 39000 милијарди расподјела са 10 или мање фигура на табли и онда да ли црвени или црни добија. Тим је користио један специјално развијен алгоритам за проучавање почетка игре и посматрање кретања у конфигурацијама. Рјешење ове игре представљало је један велики критеријум/стандард за поређење ствари – расуђивања у домену вјештачке интелигенције, што често укључује сложене стратегије рјешавања проблема за компјутере.

Свјетски првак Марион Тинсли (Marion Tinsley) играо је Шаферов програм, назван Чинук (*Chinook*) у току 1994. године, у низу неодлучених резултата. Тинсли је умро од канцера 8 мјесеци касније, а неки су критиковали Шафера што је убрзао његову смрт, због стреса којем је Тинсли био изложен, као последице кориштења програма Чинук.

Трагање за Лијевом групом E8

Више од једног вијека математичари су трагали да разумију један енормно велики ентитет са 248 димензија, познат као E8. Коначно, 2007. међународни тим математичара и компјутерских научника, користећи суперкомпјутер, успио је укротити „звијер“. Као позадину приче размотримо Космичку тајну (*Mysterium cosmographicum*)⁴ Џ. Кеплера (1571-1630), који је био тако очаран симетријом да је предложио да би читав Сунчев систем и орбите планета могли бити моделовани са Платоновим солидима⁵, као што су коцка и додекаедар, уграђени један у други формирајући слојеве

⁴ Кеплеров први велики астрономски рад, гдје је први пут јавно бранио Коперников систем учење.

⁵ Мисли се на пет добро познатих правилних полиедара.

као у гигантском кристалном црном луку. Симетрије које је Кеплер предложио биле су ограничене у величини и броју. Ипак, симетрије које је Кеплер врло тешко могао и замислити, могле би заиста владати универзумом.

При крају 19. вијека норвешки математичар Софус Ли проучавао је објекте са лаганим ротационим симетријама, слично сфери и торусу у нашем обичном 3D простору. У 3 и више димензија, ове врсте симетрија описане Лијевим групама. Њемачки математичар Вилхелм Килинг 1887. предложио је постојање групе E8. Једноставне Лијеве групе контролишу облик електронских орбита и симетрије субатомских кваркова. Веће групе, као E8, могле би једнога дана бити кључ у формулисању јединствене физичке теорије и помоћи научницима у разумијевању теорије струна и гравитације. Холандски математичар и компјутерски научник Fokko du Cloux, који је био један од чланова E8 тима, написао је софтвер за суперкомпјутер и смислио гранање E8 док је умирао од амиотропске латералне склерозе и дисао са респиратором. Умро је новембра 2006. не дочекавши да види крај трагања за групом E8.

Суперкомпјутер је 8. јануара 2007. израчунао последњи улаз у табели за E8, који описује симетрије објекта са 57 димензија, а може се замислити као ротација на 248 начина без промјене изгледа. Рад је значајан са аспекта прогреса математичког знања, и у примјени масовног компјутерског рачунања (суперкомпјутер) у рјешавању дубоких и комплексних проблема математике.

Хипотеза математичког универзума

У овом смо раду срели различите геометрије за које се мислило да представљају кључеве за разумијевање Универзума. Џ. Кеплер тако је моделирао Сунчев систем са Платоновим солидима, као на примјер додекаедар (правилни полиедар са 12 једнаких страна, тј. правилних петоуглова). Велике Лијеве групе, као E8, могле би нам једног дана помоћи у стварању јединствене физичке теорије. Чак је и Галилеј у 17. вијеку говорио о „великој књизи природе написане језиком математике“. У току шездесетих година прошлог вијека Е. Вигнер⁶ (1967) био је импресиониран „необјашњивом ефективношћу математике у природним наукама“.

Шведскоамерички космолог Макс Тегмарк објавио је 2007. године научне и популарне чланке о Хипотези математичког универзума (Тегмарк 2007), који постулирају да је наша физичка реалност – Универзум, једна велика математичка структура, и да Универзум није само описан математиком – он је математика. Тегмарк је професор физике на Масачусетском институту за технологију (МИТ) и научни директор Института за фундаментална питања. Он примјећује да су, када разматрамо једнакости/једначине,

⁶ Овдје се мисли на Е. Вигнера (Eugene Wigner, 1902-1995), америчког физичара и нобеловца (1963), мађарског поријекла.

као на примјер $1+1=2$, ознаке за бројеве од далеко мањег значаја од релација које су њима описане. Тегмарк вјерује да „математичке структуре нису наша инвенција – ми их откривамо, док нотација/ознаке за њихово описивање је једино резултат људске инвенције“ (Тегмарк 2007: 31). Из Тегмаркове хипотезе произлази да „ми сви живимо у огромном математичком објекту комплекснијем него додекадеар, и вјероватно комплекснијем него објекти са помало застрашујућим именима као Calabi-yau⁷ manifold, тензорска поља и Хилбертови простори, који се данас појављују у најнапреднијим теоријама. Све је у нашем свијету чисто математичко – укључујући вас“ (Тегмарк 2007: 31). Ако се ова идеја противи интуицији, то не треба бити изненађење, јер многе модерне теорије као квантна и теорија релативности могу „пркосити“ интуицији. Математичар Роналд Грахам једном је рекао: „Наш мозак је еволуирао тако да нам помаже да се склонимо од кише, нађемо гдје су бобичасти плодови и да нас сачува да не будемо убијени. Наш мозак није еволуирао на тај начин да нам помогне у потпуном разумијевању веома великих бројева или гледању ствари у сто хиљада димензија“ (Грахам 1994: 201).

Литература

- Бомбјери 1987: Enrico Bombieri, *Le Grand Crible dans la Théorie Analytique des Nombres*. Paris: Astérisque 18, (Seconde ed.).
- Вигнер 1967: E. P. Wigner, *Symmetries and Reflections: Scientific Essays*, Indiana University Press: Bloomington and London.
- Грахам 1994: Ronald Graham, *Concrete Mathematics: a foundation for computer science*. Addison-Wesley.
- Грујић и Ивановић 2009: Петар Грујић и Мирослав Ивановић, *Епистемолошки проблеми у науци*, Београд.
- Дошен, Марковић и Мијајловић 1986: Коста Дошен, Зоран Марковић и Жарко Мијајловић, *Хилбертови проблеми и логика*, Математичка библиотека, 48, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ивић 1996: Александар Илић, *Увод у Аналитичку теорију бројева*, Нови Сад: Књижарнице Зорана Стојановића.
- Тасић 2002: Владимир Тасић, *Матемака и корени постмодерног мишљења*, Нови Сад: Светови.
- Тарски 1973: Алфред Тарски, *Увод у математичку логику и методологију математике*, Београд: Рад.
- Тегмарк 1997: Max Tegmark, *General Realtivity and Quantum Cosmology (gr-qc); High Energy Physics*, NY: Cllass. Quant. Grav.14:69-L75.

⁷ Еугенио Калаби (1923), италијанскоамерички математичар, специјалиста за диференцијалну геометрију и парцијалне диференцијалне једначине.

- Феферман 2000: Charles Fefferman, *Existence & Smoothness of the Navier-Stokes equation*, Clay Mathematics Institute. «<http://www.claymath.org/millennium/Navier-Stokes-Equations/navier-stokes.pdf>» 2. 2. 2014.
- Фрејзер 2005: С. Fraizer, *Numbers*, «tinyurl.com/6e2f8h». Weisstein, E., «tinyurl.com/5n4c99» 3. 5. 2014.
- Шефер 2002: Жан-Мари Шефер, *Зашто фикција?* Нови Сад: Светови. «www.claymath.org» 12. 3. 2014.

SOCIJALNO-PSIHOLOŠKE KARAKTERISTIKE APSTINENATA PRED PARLAMENTARNE IZBORE

Pojmovna određenja

Izbori predstavljaju postupak kojim birači (narod jedne države) povjeravaju obavljanje političkih dužnosti predstavničkom tijelu koje treba da predstavlja suverenu volju tog naroda. U Bosni i Hercegovini, počevši od 1990. godine, izbori se održavaju svake četiri godine a dijele se na *parlamentarne* i *opštinske*. Na parlamentarnim izborima biraju se članovi Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Predstavničkog doma BiH, Predstavničkog doma Federacije, Narodne skupštine Republike Srpske, predsjednik Republike Srpske, te Parlamenta Brčko Distrikta. Na opštinskim izborima se biraju članovi opštinskih vijeća i načelnici opština.

Po ustavu Bosne i Hercegovine svakom građaninu starijem od 18 godina omogućeno je osnovno demokratsko pravo da participira na izborima, to jeste da bira i da bude izabran. Građane koji ostvaruju ovo pravo može mo nazvati *biračima*. Iako je ovo pravo istovremeno i građanska dužnost, pojedinci koji se o njega ogluše ne trpe nikakve pravne posljedice. U tom kontekstu, građani koji imaju pravo da izađu na izbore i glasaju, a tog prava se odriču, odnosno ne izlaze na izbore i ne biraju, može mo definisati kao izborne *apstinente*.

Osnovno pitanje kojim se bavi ovaj rad je: *Da li postoji razlika između birača i apstinenata kada su u pitanju biosocijalne i psihološke karakteristike*. Od biosocijalnih karakteristika u ovom radu analizirane su pol, starosna dob, djelatnost porodice. Takođe, analiziran je radni status ispitanika, te materijalne prilike u kojima živi. Od psiholoških karakteristika analizirane su nacionalna vezanost, otvorenost za promjene kao crta ličnosti i stav prema promjenama, te konformizam.

Prije nego se pristupi definisanju pojma nacionalne vezanosti neophodno je dati tumačenje pojma *nacije* koja je latinskog porijekla (*natio*) a izvorno znači *rođen*. Nacija označava „narod, društvenu zajednicu ljudi koji govore istim jezikom, koji su zajednički prošli veli politički i kulturni razvoj i koji su prošli svešću o uzajamnoj pripadnišću i celovitosti u odnosu prema drugim nacijama“ (Vujaklija 2004). Prema Kuljiću (2002), nacija predstavlja imenovanu zajednicu ljudi na jednom području, koji imaju zajedničke mitove i pamćenja, kulturu, otadbinu, ekonomsko jedinstvo te jednaka prava i obaveze za sve članove. Za

* patrona123@gmail.com

naciju se može raći da predstavlja biološki entitet jer se čovjek raća kao pripadnik jedne nacije i takvim ostaje do kraja života. Psihološki aspekt nacije se prvenstveno odnosi na osjećanje pripadnosti sopstvenoj nacionalnoj grupi. Šiber (1998) smatra da je ovaj osjećaj pripadnosti stečen procesom socijalizacije kroz koji se prima jezik, kultura i tradicija grupe u kojoj se pojedinac nalazi i sa kojom se poistovjećuje preuzimajući vrijednosti i interese koji u toj grupi postoje. Osnovna funkcija vezivanja pojedinca za nacionalnu grupu jeste, prema Rotu (2010), zadovoljenje potreba za zaštitom i zadovoljenje univerzalnog motiva za grupnom pripadnošću i vezanošću. U tom kontekstu, Rot i Havelka (1973, prema: Kostić 2009) *nacionalnu vezanost* definišu kao sistem međusobno povezanih stavova koji odražavaju odnos pojedinca prema sopstvenoj naciji, državi, kulturi, jeziku, istoriji, vrijednostima i simbolima ali i prema drugim narodima sa kojima je njegova nacija dolazila u kontakt i imala politički i ekonomski, prijateljski ili neprijateljski odnos. Iako je nacionalno osjećanje samo po sebi pozitivan element, u procesu razvoja pojedinca ono se ipak može pretvoriti u patologiju i ispoljavati kao nacionalizam u kojem dominira ispoljavanje neprijateljstva, mrtnje i iracionalne destruktivnosti prema pripadnicima drugih nacija (Šiber 1988, prema: Kostić 2009). U tom kontekstu, Rot i Havelka (1972, prema: Šiber 1998) konstatuju da postoji pet oblika nacionalne vezanosti: 1) Isključiva nacionalna vezanost za koju je karakteristično naglašavanje vezanosti za vlastitu naciju, uvjerenje u vlastitu superiornost u odnosu na druge nacije i dotični utjecaj drugih nacija kao potencijalno neprijateljskih; 2) Istaknuta nacionalna vezanost kod koje postoji osjećaj pripadnosti vlastitoj naciji uz istovremeno prihvatanje postojanja i drugih nacionalnih pripadnosti; 3) Višestruka nacionalna vezanost koju karakteriše osjećanje pripadnosti vlastitoj naciji uz lojalnost međunarodnoj saradnji i razumijevanju; 4) Istaknuta internacionalna vezanost kojoj je svojstveno vezivanje za ljudsku zajednicu uopšte a ne za konkretnu naciju; 5) Nepostojanje nacionalne vezanosti, odsustvo vezanosti za bilo koju naciju te isticanje nepotrebnosti pa čak i štetnosti nacionalnih osjećanja. U tom kontekstu, bilo bi značajno dovesti u vezu nacionalnu vezanost sa odlukom da se izađe, odnosno ne izađe na izbore, jer se očekuje da veća nacionalna vezanost znači i veću zainteresovanost za politički život i budućnost nacije, a izbori na najneposredniji način omogućuju građanima da biranjem između mnogobrojnih političkih opcija, koje su im ponuđene, izaberu one putem kojih smatraju da će ostvariti svoje interese kao i interese nacije u cjelini.

Birači koji izlaze na izbore i glasaju za neku od ponuđenih političkih opcija imaju ustavno pravo da na poziciju vlasti postave one političke subjekte za koje smatraju da će najbolje obavljati funkcije koje su im povjerene. Politički mandat u Bosni i Hercegovini traje četiri godine, nakon čega se ponovo raspisuje izbori. Na taj način izori predstavljaju legitimnu mogućnost građanima da promijene vlast i politiku koju ta vlast vodi. Stoga je u ovom radu analizirana otvorenost za promjene građana u relaciji sa odlukom da se izađe na izbore. Otvorenost za promjene tumačena je iz dva ugla i to otvorenosti za promjene kao crta ličnosti i otvorenosti za promjene kao stava prema promjenama uopšte.

Otvorenost za promjene kao crta ličnosti tumačena je u kontekstu Katelove multifaktorske teorije ličnosti. Prema Katelu (1978, prema: Koledin 2009) ličnost je ono što nam kazuje kako će se čovjek ponašati kada se bude našao u određenoj situaciji. On smatra da se ličnost sastoji od crta pod kojim podrazumijeva neku srazmjerno trajnu i široku tendenciju za odgovor. Srt ličnosti čine izvorne crte dok su površinske one koje se ispoljavaju u ponašanju i koje se posmatraju posredstvom L-podataka (Katel ih posmatra kao „bilješke iz života“) Q-podataka (podaci dobijeni upitnikom) i T-podataka (podaci dobijeni objektivnim testovima). Površinske crte su stavovi, dok su centralne ergovi, biološke nagonске sile i sentimenti koje oblikuje sredina i koji dobijaju snagu od ergova. Oznaka Q_1 faktora ličnosti koji se odnosi na otvorenost za promjene vodi porijeklo od toga što su podaci na ovom faktoru dobijeni samo iz upitnika a ne od procjene ponašanja. Ovaj faktor, sa jedne strane, upućuje na konzervativnost, tradicionalnost i zatvorenost za promjene (negativan pol Q_1 faktora), dok sa druge strane, pozitivan pol ovog faktora znači otvorenost za promjene, radikalizam i sklonost eksperimentisanju. Ovaj faktor najviše utiče na čovjekove poglede, shvatanje svijeta i vrijednosti. Osobe koje postižu visoke rezultate na ovom faktoru obično kažu da vole razmišljati o novim i boljim načinima rješavanja problema, zanimljivi su im ljudi sa drugačijim stavovima, te da im je dosadan posao koji je poznat i koji se obavlja rutinski. Niski rezultati obično karakterišu osobe koje preferiraju poznate stvari, ne vole ljude koji su neobični i drugačiji, smatraju da ne treba dovoditi u pitanje ili mijenjati zadovoljavajuće metode rješavanja problema (Russell i Karol, 1994, prema: Koledin 2009).

Otvorenost prema promjenama posmatrana je i kroz odnos, to jeste *stav* ispitanika *prema promjenama*. Prilagođenost postojećem stanju stvari pojedincu pruža osjećaj sigurnosti pa on često iskazuje otpor prema svemu što je novo i nepoznato. Otpor prema promjenama ima svoju psihološku osnovu jer se odupiremo, prije svega, onim promjenama za koje mislimo da će biti štetne po nas i naše interese. U osnovi negativnog stava prema promjenama često se krije strah od nepoznatog, od neuspjeha, neprihvatanja ili neodobravanja. Otpor se povećava ukoliko smo u prošlosti imali negativna iskustva kada bismo podržali neku promjenu. U tom kontekstu, stav prema promjenama može se dovesti u vezu sa izlaznošću na izborima jer osobe koje se okarakterišu kao izborni apstinenci, koje ne žele glasati, nisu zainteresovane za kreiranje ili promjenu političke scene, nego nastavljaju da žive u političkom ambijentu koji su stvorili drugi, oni koji su na izbore izašli i glasali.

Konformizam se definiše kao prilagođavanje modalitetima uloga, standardima i stavovima zajedničke grupe, posebno grupe koja je na vlasti. Obično uvijek ima negativan prizvuk pretjeranog prilagođavanja po cijenu gubitka autonomije ličnosti (Krstić 1988). Šiber (1998) naglašava da konformizam, ipak ne mora uvijek imati negativnu konotaciju jer, sa jedne strane, predstavlja društvenu prilagodljivost, prihvatanje zajedničkog vrijednosnog sistema i normi ponašanja. Takvo shvaćen, on predstavlja osnovnu pretpostavku zajedničke egzistencije, međusobnih odnosa i uzajamnog poštovanja i tolerancije. Sa druge strane,

konformizam mnogo češće označava nekritičko prihvatanje grupnih normi bez vlastitog osmišljavanja činjenica i ličnog stava, te prikrivanje vlastitih interesa. Konformizam je često najefikasniji sistem društvene kontrole jer se uzima kao pokazatelj gubljenja individualnosti, vlastitosti, otuđenja od ljudskih mogućnosti. Govoreći o konformizmu Šiber (1998) razlikuje tri tipa: normativni, informativni i podilazeći. Normativni konformizam podrazumijeva grupni pritisak koji se očituje u nagrađivanju konformističkog ponašanja a kažnjavanju nekonformističkog ponašanja. Informativni konformizam prisutan je u nejasnim i ambivalentnim situacijama u kojima je pojedinac nesiguran pa se konformiše onima za koje smatra da bolje poznaju problem. Podilazeći konformizam prisutan je u situacijama kada pojedinac želi biti prihvaćen i kada konformističkim ponašanjem želi zadobiti nečije priznanje. Kada je u pitanju antikonformizam, on se očituje u konzistentnom suprotstavljanju grupi koja se uzima kao negativna referentna osnova ponašanja. Međutim, biti nezavisan ne znači konzistentno se suprotstavljati grupi jer je, slično kao i kod konformiste, ponašanje takvog pojedinca predvidivo u odnosu na grupu. Pravi nonkonformizam zasniva se na vlastitoj svijesti i procjeni i na povjerenju u lične mogućnosti. Konformizam, shvaćen kao ponašanje prilagođeno grupnim standardima, interesantno je dovesti u vezu sa izlaznošću na izbore i utvrditi da li apstinenti, kao pojedinci koji se oglašuju o građansku obavezu i pravo izlaska na izbore, imaju manje ili više izražen stepen konformiranja sa grupom u odnosu na većinu građana koji su birači i glasaju na izborima.

Predmet istraživanja

Predmet ovog istraživanja istraživanja predstavlja ispitivanje javnog mnjenja pred parlamentarne izbore koji će u Bosni i Hercegovini biti održani 12. oktobra 2014. godine. U Republici Srpskoj na ovim izborima građani će imati pravo birati predsjednika Republike, člana Predsjedništva u BiH, potpredsjednika iz reda ostalih naroda, te poslanike u Narodnoj skupštini RS.

Problem, cilj i zadaci istraživanja

Osnovni problem ovog istraživanja jesu socijalne i psihološke karakteristike apstinenata. Cilj istraživanja je utvrditi razlike na osnovu ispitivanja biosocijalnih (pol, starost, zanimanje, materijalne prilike i zanimanje porodice iz koje se potiče) i psiholoških (nacionalna vezanost, stavovi prema promjenama, otvorenost za promjene i konformizam) karakteristika apstinenata u odnosu na birače pred predstojeće parlamentarne izbore.

Iz ovako formulisanoog cilja proizlaze sljedeći zadaci istraživanja:

1) Ispitati u kojem procentu se ispitanici izjašnjavaju da nisu spremni izaći i glasati na predstojećim izborima.

2) Ispitati da li postoji statistički značajna razlika između apstinenata od izbora i birača na izborima u pogledu biosocijalnih karakteristika kao što su pol,

starost, zanimanje, materijalne prilike, mjesto stanovanja, školska sprema, obrazovanje, nacionalna pripadnost.

3) Ispitati da li postoji statistički značajna razlika između apstinenata od izbora i birača na izborima u pogledu psiholoških karakteristika i to nacionalne vezanosti, otvorenosti za promjene, stavova prema promjenama i konformizma.

Hipoteze istraživanja

U ovom istraživanju postavljena je radna hipoteza da je moguće konstatovati statistički značajne razlike u pogledu biosocijalnih (pol, starost, zanimanje, materijalne prilike i zanimanje porodice iz koje se potiče) i psiholoških karakteristika (nacionalna vezanost, stavovi prema promjenama, otvorenost za promjene i konformizam) u odnosu na izbornu participaciju na osnovu koje ispitanike može mo podijeliti u grupu birača i izbornih apstinenata.

Uzorak istraživanja

Uzorak na kome je sprovedeno ovo istraživanje ima elemente namjernog i prigodnog uzorka. Namjerni je zbog toga što su njime obuhvaćeni samo građani opštine Pale i to jedino oni stariji od 18 godina koji imaju biračko pravo da izađu na izbore i glasaju. Uzorak je i prigodni jer su u njega birani ispitanici koji su bili najdostupniji istraživaču. Iako prigodni, uzorak često ne odražava strukturu populacije iz koje je izabran, u ovom slučaju moguća su određena uopštavanja dobijenih podataka jer su njime obuhvaćeni ispitanici različitih socijalno-iskustvenih i psiholoških karakteristika. Uzorak čini 191 ispitanik, a struktura uzorka data je u tabeli 1.

Tabela 1: Struktura uzorka ispitanika

Varijabla	Kategorija	Frekvencija	Procenat (%)
Pol	Muški	91	47,6
	Ženski	96	50,3
	Ukupno	187	97,9
Dob	Do 25	88	46,1
	Od 26 do 35	46	24,1
	Od 36 do 50	14	7,3
	51 i više	43	22,5
	Ukupno	191	100,0
Zanimanje porodice iz koje potičete	Zemljoradnika	10	5,2
	Radnika	73	38,2
	Intelektualca	42	22,0
	Zanatlije	17	8,9
	Službenika	41	21,5
	Ili	4	2,1
	Ukupno	187	97,9
Materijalne prilike u kojima ti vite	Veoma dobre	10	5,2
	Dobre	36	18,8
	Osrednje	126	66,0
	Loše	18	9,4
	Veoma loše	1	0,5
	Ukupno	191	100,0

Analizom podataka u tabeli 1 može se konstatovati da je uzorak prilično ujednačen u odnosu na pol. Kako se iz tabele može vidjeti, neznatno više ima ženskih ispitanika. Što se tiče dobne strukture, najviše je ispitanika do 25 godina, dok najmanji procenat je onih između 36 i 50 godina. Najveći procenat ispitanika pripada porodicama radnika, dok je najmanji procenat iz porodica zemljoradnika i zanatlija. Kada se govori o materijalnim prilikama najviše ispitanika smatra da su njihove materijalne prilike osrednje (66%).

Metode i instrumenti za prikupljanje podataka

U procesu provođenja ovog istraživanja koje je koncipirano i realizovano kao empirijsko-neeksperimentalno istraživanje, korišten je servej-metod. Ovaj metod je veoma povoljan za empirijska istraživanja i terenski rad, s obzirom na to da omogućava primjenu raznovrsnih mjernih instrumenata i različitih postupaka za obradu podataka. Ovaj metod je, kao metod terenskog istraživanja, veoma pogodan za brzo i jednostavno prikupljanje relevantnih podataka i doprinosi izvođenju adekvatnih i pouzdanih zaključaka.

Takođe, korišten je metod teorijske analize prilikom prikupljanja i selekcije relevantnih informacija iz dosadašnjih metodološki i predmetno sličnih is-

traži vanja, te je na taj način primjena ovog metoda doprinijela potpunijem sagledavanju i analiziranju problema.

U skaldu sa definisanim problemom i ciljevima istraži vanja korišteni su različiti mjerni instrumenti. Za ispitivanje biosocijalnih karakteristika korišten je upitnik koje se satoji od 15 pitanja zatvorenog tipa koja se tiču ličnih i socijalnih obilježja ispitanika kao što su pol, dob, zanimanje, materijalne prilike i slično.

Za ispitivanje nacionalne vezanosti korištena je skala nacionalne vezanosti autora Ćorokalo i Kamenov (1998). Skala je Likertovog tipa, raspona od 1 do 5. Sastoji se od 27 tvrdnji na koje ispitanici odgovaraju zaokruživanjem jednog od ponuđenih odgovora. Autori navode da je koeficijent pouzdanosti skale 0.80. Skala je preuzeta u svom izvornom obliku i nije modificovana za potrebe ovog istraži vanja.

Otvorenost za promjene kao crta ličnosti ispitana je Katelovim supstom- Q_1 za ispitivanje otvorenost za promjene. Skala se sastoji od 10 tvrdnji na koje ispitanici odgovaraju zaokruživanjem jednog od ponuđena tri odgovora. Veći skorovi na skali znače veću otvorenost za promjene (radikalne osobe), dok manji skorovi znače manju otvorenost za promjene (konzervativne ili zatvorene osobe). Skala je preuzeta iz istraži vanja: „Otvorenost za promjene i vrijednosti studenata kao faktori percepcije kvaliteta visokog obrazovanja“ (Koledin 2009).

Stav prema promjenama procjenjivan je skalom otvorenosti za promjene čiji je autor DunĆerović. Skala je Likertovog tipa i sadrži 10 tvrdnji na koje ispitanici odgovaraju zaokruživanjem jednog od pet ponuđenih odgovora. Autor navodi da su metrijske karakteristike skale zadovoljavajuće. Sakala je preuzeta iz istraži vanja „Otvorenost za promjene i vrijednosti studenata kao faktori percepcije kvaliteta visokog obrazovanja“ (Koledin 2009). Skala nije modificovana za potrebe ovog istraži vanja.

Ispitivanje konformizma vršeno je skalom konformizma. Autor skale je Krneta. Sakala je preuzeta kao već modificovana iz istraži vanja „Otvorenost za promjene i vrijednosti studenata kao faktori percepcije kvaliteta visokog obrazovanja“ (Koledin 2009). Verzija skale koja je preuzeta ima 7 tvrdnji na koje ispitanici odgovaraju zaokruživanjem jednog od ponuđenih pet odgovora. Alfa Krombah skale iznosi 0,597.

Organizacija istraživanja

Ovo istraži vanje, zamišljeno i ostvareno kao empirijsko, organizovano je i na terenu sprovedeno od strane autora. Popunjavanje upitnika bilo je anonimno, bez potpisivanja anketiranih ispitanika, čime je sprijeĆena mogućnost utvrđivanja identiteta ispitanika i omogućena objektivnost njihovih iskaza, a time i cijelog istraži vanja. Popunjavanje upitnika obavljeno je uz pismenu instrukciju koja je navedena na početku, ali i uz usmene instrukcije koje su pružene uz svako pitanje ukoliko se za to ukazala potreba. Prilikom statističke obrade podataka korišteni su različiti statistički postupci. Vodio se računa o izboru postupaka koji najbolje odgovaraju metodološkoj koncepciji istraži vanja.

Analiza rezultata istraživanja

Kako je već u uvodnom dijelu napomenuto, izbornim apstinentima u ovom istraživanju nazivamo ispitanike koji se odriču svog ustavom zagaranovanog prava da izađu na izbore i glasaju, dok pod biračima podrazumijevamo građane koji izlaze na izbore i glasaju za političku opciju za koju smatraju da je u skladu sa njihovim interesima i koja ispunjava njihova politička očekivanja. U skladu sa postavljenim zadacima istraživanja potrebno je prije svega analizirati distribuciju rezultata na pitanje: Kada razmišljate o budućim izborima, da li ćete izaći? Analizom podataka tabele broj 2 moguće je konstatovati da se približno svaki drugi ispitanik izjašnjava da će izaći na predstojeće izbore (50,8%), zatim slijedi procenat ispitanika koji se dvoume (32,5%), dok je najmanje ispitanika koji konstatuju da neće izaći na izbore (16,8%).

Tabela 2: Opredjeljenje za izlazak na izbore

Kada razmišljate o budućim izborima, da li ćete izaći?	Frekvencije	Procenat (%)
Izaći ću na izbore.	97	50,8
Ne znam, dvoumim se.	62	32,5
Neću izaći na izbore.	32	16,8
Ukupno	191	100,0

Dobijeni rezultati odnose se isključivo na opštinu Pale jer su svi ispitanici stanovnici ove opštine. U tom kontekstu, potrebno je naglasiti da je na prethodnim izborima koji su održani 2006. godine izlaznost na području opštine Pale bila 50,42%. Na sljedećim izborima, održanim 2010. godine, taj procenat bio je nešto veći – 53,85%. Rezultati ovog istraživanja, takođe pokazuju sličnu tendenciju izlaska na izbore. Naime, približno 51% ispitanika kaže da će izaći na izbore, dok se ostali dvoume ili izjašnjavaju da neće.

Pojavu ovako nezanemarljivog procenata apastinenata, približno svaki 5 ispitanik u uzorku, moguće je tumačiti dosadašnjim iskustvima sa prethodnih izbora. Za većinu političkih aktera pitanje birača bi postajalo aktuelno samo za vrijeme predizborne kampanje, dok bi nakon objavljivanja rezultata politički akteri nastavljali svoje političke aktivnosti u skladu sa dobijenim glasovima, smatrajući da više prema biračima nemaju obaveza pošto su oni ispunili svoju građansku dužnost. Dakle, birači bi mogli osjećati da su za ponuđene političke opcije važni samo onda dok traje predizborna kampanja i dok ne daju glas, da bi kasnije oni, njihovi interesi i očekivanja bili zapostavljeni. Samim tim, moguće je da bi na sljedećim izborima njihov interes za izbor političke budućnosti zemlje u kojoj žive opao, te bi se oni opredijelili da se suzdrže od izborne participacije i da uopšte ne glasaju ni za jednu ponuđenu političku opciju.

Međutim, značajno je napomenuti da je potrebna velika doza opreznosti pri pokušaju generalizacije ovako dobijenih podataka, zbog veličine uzorka na kojem su rezultati dobijeni i njegove prirode. Potpuno metodoliški ispravne za-

ključke o stanju istraži vane pojave u populaciji bilo bi moguće donijeti samo ukoliko bi uzorak istraži vanja bio slučajni, jer bi u tom slučaju odražavao stvarno stanje bitnih karakteristika u populaciji, koje bi mogle da utiču na odluku građana da izađu na izbore.

U skladu sa postavljenim zadacima istraži vanja ispitane su relacije biosocijalnih karakteristika (pola, starosti, zanimanja, materijalnih prilika, zanimanja porodice iz koje ispitanici potiču) i odluke o izbornoj participaciji odnosno izlaze nja na izbore. Rezultati analize prikazani su u tabeli broj 3.

Tabela 3: Biosocijalne karakteristike ispitanika i izborna participacija

Varijable	Kategorija	Da li ćete izaći na predstojeće izbore?			Ukupno	Vrijednost i značajnost χ^2
		Izaći ću	Dvoumim se	Neću izaći		
Pol	Muški	40 (21,4%)	32 (17,1%)	19 (10,2%)	91 (48,7%)	$\chi^2=3,226$ Sig. 199
	Ženski	54 (28,9%)	29 (15,5%)	13 (7,0%)	96 (51,3%)	
	Ukupno	94 (50,3%)	61 (32,6%)	32 (17,1%)	187 (50,3%)	
Dob	Do 25	48 (25,1%)	30 (15,7%)	10 (5,2%)	88 (46,1%)	$\chi^2=10,046$ Sig. ,123
	Od 26 do 35	22 (11,5%)	14 (7,3%)	10 (5,2%)	46 (24,1%)	
	Od 36 do 50	4 (2,1%)	4 (2,1%)	6 (3,1%)	14 (7,3%)	
	51 i više	23 (12,0%)	14 (7,3%)	6 (3,1%)	43 (22,5%)	
	Ukupno	97 (50,8%)	62 (32,5%)	32 (16,8%)	191 (100%)	
Zanimanje porodice	Zemljoradnik	3 (1,6%)	1 (0,5%)	6 (3,2%)	10 (5,3%)	$\chi^2=24,090$ Sig. ,007
	Radnik	36 (19,3%)	26 (13,9%)	11 (5,9%)	73 (39,0%)	
	Intelektualac	24 (12,8%)	14 (7,5%)	4 (2,1%)	42 (22,5%)	
	Zanatlija	11 (5,9%)	2 (1,1%)	4 (2,1%)	17 (9,1%)	
	Službenik	16 (8,6%)	19 (10,2%)	6 (3,2%)	41 (21,9%)	
	Ili	3 (1,6%)	0 (0,0%)	1 (0,5%)	4 (2,1%)	
	Ukupno	93 (49,7%)	62 (33,2%)	32 (17,1%)	187 (100%)	
Materijalne prilike	Veoma dobre	7 (3,7%)	3 (1,6%)	0 (0,0%)	10 (5,2%)	$\chi^2=14,213$ Sig. ,076
	Dobre	14 (7,3%)	16 (8,4%)	6 (3,1%)	36 (18,8%)	
	Osrednje	68 (35,6%)	39 (20,4%)	19 (9,9%)	126 (66,0%)	
	Loše	8 (4,2%)	4 (2,1%)	7 (3,6%)	18 (9,9%)	
	Ukupno	97 (50,8%)	62 (32,5%)	32 (16,8%)	191 (100%)	
Zanimanje	Školujem se	37 (19,7%)	23 (12,2%)	9 (4,8%)	69 (36,7%)	$\chi^2=12,069$ Sig. ,440
	Društveni sk.	12 (6,4%)	9 (4,8%)	5 (2,7%)	26 (13,8%)	
	Privatni sk.	21 (11,2%)	16 (8,5%)	9 (4,8%)	46 (24,5%)	
	Bez zaposl.	15 (8,0%)	10 (5,3%)	9 (4,8%)	34 (18,1%)	
	Penzioner	6 (3,2%)	0 (0,0%)	0 (0,0%)	6 (3,2%)	
	Ostalo	3 (1,6%)	3 (1,6%)	0 (0,0%)	6 (3,2%)	
	Ukupno	95 (50,5%)	61 (32,4%)	32 (17,0%)	188(100,0%)	

Analizom rezultata u tabeli 3 može se konstatovati da približno svaki treći ispitanik ženskog (28,9%), a svaki peti muškog pola (21,4%) konstatuje da će izaći i glasati na predstojećim izborima. Takođe, veći je procenat muškaraca koji neće nastojati izaći na izbore (10,2%) u odnosu na pripadnice ženskog pola (7%). Procenat ispitanika koji se dvoumi je približno jednak (17,1% muškog i 15,5% ženskog pola). Iz ovako distribuiranih rezultata može se zaključiti da su ispitanici muškog pola skloniji izbornoj apstinenciji u odnosu na ispitanice žen-

skog pola. Međutim, bitno je napomenuti se dobijena razlika nije pokazala statistički značajnom jer je vrijednost hi-kvadrata $\chi^2=3,226$, dok koeficijent pouzdanosti iznosi Sig. ,199.

Kada su u pitanju relacije između starosne dobi i izborne participacije, na osnovu distribuiranih rezultata moguće je konstatovati da se ispitanici do 25 godina života najčešće izjašnjavaju kao spremni da izađu na izbore (25,1%), zatim slijedi približno isti procenat ispitanika preko pedeset jedne godine života (12%) i onih u intervalu od 25 do 35 godina života. Sa druge strane, jednak procenat ispitanika do 25 (5,2%) i od 25 do 35 godina života (5,2%) konstatuje da neće participirati na izborima. Rezultati ranije provedenih istraživanja (Krneti), pokazuju da se najviše apstinencija može očekivati iz kategorije mladih stanovnika (do 25 godina života) a najmanje ih je kod radno najspособnijih građana (dob od 16 do 40 godina). Različitost u rezultatima istraživanja mogla bi se pripisati osobinama uzorka. Naime, u uzorku ovog istraživanja najveća je proporcija ispitanika do 25 godina života (46,1%). Stoga bi bilo korisno proširiti uzorak istraživanja kako bi se dobili generabilniji podaci. Dobijena razlika nije statistički značajna, vrijednost hi-kvadrata iznosi $\chi^2=10,046$ a koeficijent pouzdanosti Sig. ,123.

Relacije između materijalnih prilika i participacije na predstojećim izborima nisu statistički značajni. Vrijednost hi-kvadrata je $\chi^2=14,213$, a koeficijent pouzdanosti je Sig. ,076. Međutim, iz tabele 3 moguće je uočiti da svaki deseti apstinent iz uzorka (9,9%) svoje materijalne prilike karakteriše kao srednje u odnosu na većinu. Procenat apstinencija koji konstatuju da imaju loše materijalne prilike je 3,6%, dok je najmanje apstinencija u kategoriji ispitanika koji svoje materijalne prilike smatraju dobrim (3,1%). Sa druge strane, birači svoje materijalne prilike češće karakterišu kao dobre (7,2%) nego kao loše (4,2%).

Uzorkom je najviše obuhvaćeno ispitanika koji potiču iz porodice radnika (39,%). Ispitanici iz ove grupe najčešće planiraju izaći na izbore (19,3%), nešto manji procenat ih je neodlučno (13,9%), dok se najmanji procenat odlučuje na apstiniranje od izbora (5,9%). Ispitanici iz porodica zemljoradnika češće se izjašnjavaju kao apstinenci (3,2%) nego birači (1,6%) na predstojećim izborima. Sa druge strane, oni iz intelektualnih porodica najčešće su birači (12,8%), zatim neodlučni (7,5%), dok ih je najmanje u kategoriji apstinencija (2,1%). Razlika između porodičnog porijekla i izborne apstinencije pokazala se i statistički značajnom. Vrijednost hi-kvadra je $\chi^2=24,090$ a koeficijent pouzdanosti iznosi Sig. ,007. Iako je procentualno apstinencija najviše u porodici radnika, zanimljivo to što je kod ispitanika iz zemljoradničkih porodica proporcionalno najviše apstinencija a najmanje birača. Generalna je činjenica da je položaj zemljoradnika u Bosni i Hercegovini vrlo težak. Udruženje poljoprivrednika Bosne i Hercegovine apeluje da se u BiH, kada se u obzir uzmu entiteti, kantoni i opštine, za poljoprivredu izdvaja između 160 miliona i 170 miliona KM, što je mnogo manje nego u zemljama okruženja, a pogotovo u Evropskoj uniji. Kako bi se povećala upadljivost mala konkurentnost privrede u odnosu na okruženje, neophodna su sredstva koja je potrebno uložiti u tehnološka unapređivanja i organizaciju institucija. Po-

ljoprivrednici se žale da su prepušteni sami sebi, a porodične poljoprivredne ekonomije godinama stagniraju bez ikakve konkretne pomoći vlasti, koja ih se sjeti samo za vrijeme predizborne kampanje. Stoga je moguće da osnovni razlog povećanog procenta izbornih apstinenata u odnosu na birače leži u opštem nezadovoljstvu odnosom vlasti prema zemljoradnicima proteklih godina.

Sa druge strane, kada je u pitanju zanimanje ispitanika, razlike se nisu pokazale statistički značajnim. Vrijednost hi-kvadrata je $\chi^2=12,069$ a koeficijent pouzdanosti iznosi Sig. ,440. Uprkos tome, može se konstatovati da tendenciju ka izornoj apstinenciji imaju najčešće studenti (4,8%), ispitanici bez zaposlenja (4,8%) i ispitanici koji rade u privatnom sektoru (4,8%). Manji procenat izbornih apstinenata nalazi se u kategoriji ispitanika koji rade u društvenom sektoru (2,7%). Izbornih apstinenata u kategoriji penzionera je 3,2% što je vjerovatno posljedica niske zastupljenosti ove podgrupe u uzorku. Skoro identični rezultati konstatovani su i u ranijim istraži vanjima (Krenta) gdje je najviše izbornih apstinenata regrutovano iz kategorije studenata, zatim nezaposlenih ispitanika, dok je najmanje apstinenata bilo iz kategorija ispitanika zaposlenih u društvenom sektoru i penzionera. Tumačenjem ovih rezultata postavlja se pitanje da li se građani koji su zaposleni u društvenom sektoru i penzioneri, koje, barem u odnosu na studente i nezaposlene građane, karakteriše veća materijalna i socijalna sigurnost, u manjoj mjeri opredjeljuju za izbornu apstinenciju, te učestvujući na izborima ispoljavaju tako svoju socijalnu poziciju i kompetentnost, jer na taj način participiraju u donošenju važnih političkih odluka.

U skladu sa postavljenim zadacima istraži vanja ispitivano je da li psihološke karakteristike, i prije svega nacionalna vezanost, otvorenost za promjene, stavovi prema promjenama i konformizam stoje u značajnim relacijama sa participacijom na predstojećim izborima. Veći skorovi na instrumentima koji mjere ove psihološke karakteristike upućuju na veću izraženu osobinu koja je predmet mjerenja. Prema ovim karakteristikama, ispitanici su svrstavani u tri kategorije, sa visoko, srednje i nisko izraženu osobinom. Rezultati istraži vanja prikazani su u tabeli broj 4. Analizom prikazanih rezultata može se zaključiti da, kada je u pitanju nacionalna vezanost, apstinenata najviše ima u grupi ispitanika koji ispoljavaju visoku nacionalnu vezanost (16%), zatim umjerenu (6,3%) a najmanji procenat ih je u kategoriji niske nacionalne vezanosti (2,9%).

Tabela 4: Psihološke karakteristike ispitanika i izborna participacija

Varijabla	Stepen izraženo- sti	Da li ćete izaći na predstojeće izbore?			Ukupno	Vrijednost i značajnost χ^2
		Izaći ću	Dvoumim se	Neću izaći		
Nacionalna vezanost	Nizak	8 (4,6%)	9 (5,1%)	5 (2,9%)	22 (12,6%)	$\chi^2=2,382$ Sig. ,666
	Umjeren	37 (21,1%)	21 (12,0%)	11 (6,3%)	69 (39,4%)	
	Visok	44 (25,1%)	28 (16,0%)	12 (6,9%)	84 (48,0%)	
	Ukupno	89 (50,9%)	58 (33,1%)	28 (16,0%)	175 (100%)	
Otvore- nost za promjene	Nizak	17 (9,3%)	9 (4,9%)	6 (3,3%)	32 (17,5%)	$\chi^2=6,680$ Sig. ,154
	Umjeren	67 (36,6%)	37 (20,2%)	19 (10,4%)	123 (67,2%)	
	Visok	8 (4,4%)	14 (7,7%)	6 (3,3%)	28 (15,3%)	
	Ukupno	92 (50,3%)	60 (32,8%)	31 (16,9%)	183 (100%)	
Stavovi prema promje- nama	Negativan	12 (6,7%)	10 (5,6%)	6 (3,3%)	28 (15,6%)	$\chi^2=1,683$ Sig. ,794
	Neutralan	62 (34,4%)	40 (22,2%)	18 (10,0%)	120 (66,7%)	
	Pozitivan	16 (8,9%)	9 (5,0%)	7 (3,9%)	32 (17,8%)	
	Ukupno	90 (50,0%)	59 (32,8%)	31 (17,2%)	180 (100%)	
Konfo- rmizam	Nizak	14 (7,4%)	7 (3,7%)	5 (2,7%)	26 (13,8%)	$\chi^2=2,786$ Sig. ,594
	Umjeren	51 (27,1%)	29 (15,4%)	19 (10,1%)	99 (52,7%)	
	Visok	30 (16,0%)	25 (13,3%)	8 (4,3%)	63 (33,5%)	
	Ukupno	95 (50,5%)	61 (32,4%)	32 (17,0%)	188 (100%)	

Sa druge strane, slična je situacija kada su u pitanju izborni birači. Na izbore planira izaći svaki četvrti ispitanik sa visokom nacionalnom vezanošću (25,1%) i svaki peti sa umjerenom (21,1%). Najmanje birača je među ispitanicima sa niskom nacionalnom vezanošću (4,6%). Dobijeni rezultati nisu u skladu sa postavljenom hipotezom, jer je očekivano da najveći broj izbornih apstinenata bude u kategoriji sa niskom nacionalnom vezanošću. Rezultati ukazuju na zaključak da odluka o izbornoj participaciji ne zavisi od nacionalne vezanosti jer se ispitanici češće izjašnjavaju da će izaći na izbore, bez obzira koliki stepen nacionalne vezanosti ispoljavaju. U tom kontekstu, bitno je naomenuti da se dobijena razlika ni statistički nije pokazala značajnom na šta upućuje vrijednost hi-kvadrata koja iznosi $\chi^2=2,382$, dok je koeficijent pouzdanosti Sig.,666.

Kada je u pitanju otvorenost za promjene kao crta ličnosti, mjerena je Katelovim Q₁ suplestom na kojem veći skorovi označavaju radikalnije osobe (otvorenije za promjene), a niži skorovi konzervativne osobe (koje ispoljavaju nisku otvorenost za promjene). Rezultati iz tabele 4 pokazuju da je izbornih apstinenata najviše među ispitanicima srednje otvorenosti za promjene (10,4%), dok je podjednak procenat među radikalnim i konzervativnim ispitanicima (3,3%). Distribucija rezultata izbornih apstinenata svojim oblikom odgovara normalnoj distribuciji jer je najviše rezultata u centralnom dijelu distribucije, oko aritmetičke sredine, dok ih je približno jednak procenat na polovima. To znači da otvorenost za promjene kao crta ličnosti nema statistički značajnog uticaja na odluku ispitanika da izađu na predstojeće izbore, što potvrđuje i vrijednost hi-kvadrata $\chi^2=1,683$, te koeficijenta pouzdanosti Sig. ,794.

Pored otvorenosti za promjene kao crte ličnosti ispitivani su i stavovi prema promjenama. Na osnovu rezultata prikazanih u tabeli 4 može se zaključiti da apstinenti najčešće smatraju da su promjene same po sebi i pozitivan i negativan fenomen, zavisno u kom kontekstu se odvijaju. Najčešće imaju neutralan stav kada su u pitanju promjene (10%), zatim pozitivan (3,9%) i negativan stav prema promjenama (3,3%). Iz ovako dobijenih rezultata nije moguće tvrditi da opšti stav prema promjenama ima uticaja na izbornu participaciju birača jer je procenat apstinenata koji imaju pozitivan i negativan stav prema promjenama približno jednak. U prilog ove konstatacije ide i činjenica da dobijena razlika nije statistički značajna jer je vrijednost hi- kvadrata $\chi^2=1,683$ uz koeficijent pouzdanosti Sig. ,794.

Pri ispitivanju relacija između konformizma i izborne participacije, također, nisu ustanovljene statistički značajne razlike. Vrijednost hi-kvadrata je $\chi^2=2,786$ uz koeficijent pouzdanosti Sig. ,594. Iako razlike nisu statistički značajne, može se konstatovati da svaki deseti ispitanik u uzorku, opredijeljen kao izborni apstinent ispoljava umjerno izražen konformizam (10,1%). Zatim slijede apstinenti koji ispoljavaju visok (4,3%) i nizak (2,7%) stepen konformizma. Ukoliko se rezultati pogledaju sa stanovišta birača, odnosno ispitanika koji su se opredijelili da će izaći i glasati na sledećim izborima, može se ustanoviti da se ispitanici sa visokim stepenom izražene konformizma češće odlučuju da izađu na izbore u odnosu na ispitanike na niskim stepenom ispoljenosti konformizma. Rezultati su donekle u skladu sa očekivanjem da će ispitanici sa visokim stepenom češće izlaziti na izbore u odnosu na ispitanike sa niskim stepenom konformizma, jer izlazak na izbore predstavlja ponašanje karakteristično za većinski dio staništva, a konformisti se mnogo češće od nekonformista identifikuju i ponašaju u skladu sa standardima i vrijednostima društva u kojim žive. Ipak, uprkos svemu rečenom, treba biti vrlo oprezan kad je u pitanju generalizacija ovih rezultata na širu populaciju građana.

Diskusija dobijenih rezultata

Ukoliko se dobijeni rezultati sumarno sagledaju, može se zaključiti da je postavljena radna hipoteza, o postojanju statistički značajnih razlika kod apstinenata i birača u odnosu na biosocijalne karakteristike, tek djelimično potvrđena. Statistički značajna razlika ustanovljena je jedino u relacijama između zanimanja porodice iz koje ispitanik potiče i participacije na izborima. Tako se može zaključiti da se ispitanici koji potiču iz zemljoradničkih porodica češće izjašnjavaju da će na sljedećim izborima biti apstinenti nego birači. Relacije između ostalih biosocijalnih karakteristika (pola, starosti, zanimanja, materijalnih prilika) nisu se pokazale statistički značajnim. Uprkos tome, može se konstatovati da ispitanici koji imaju nešto lošiji i neizvjesniji društveni položaj – na primjer, zemljoradnici u odnosu na radnike i intelektualce, studenti i ispitanici bez zaposlenja u odnosu na zaposlene u društvenom sektoru i penzionere, kao i ispitanici koje karakterišu slabije materijalne prilike – češće se opredjeljuju da budu izborni apstinenti na predstojećim izborima.

Kada su u pitanju relacije između izborne participacije i psiholoških faktora kao što su nacionalna vezanost, otvorenost za promjene, stav prema promjenama i konformizam, razlike koje su ustanovljene, takođe, nisu se pokazale statistički značajnim. Međutim, može se zaključiti da je mnogo veći procenat ispitanika sa viskom nacionalnom vezanošću odlučio da učestvuje na izborima nego da apstinira. Otvorenost za promjene kao crta ličnosti nije ukazala na različitost u odnosu na izbornu participaciju, dok izborni birači iskazuju više tendenciju ka pozitivnom odnosu prema promjenama i konformiranju vrijednostima i standardima društvene grupe u kojoj žive.

Na osnovu ovako tumačenih rezultata može se zaključiti da izborne apstinente, u odnosu na birače, češće karakteriše nešto lošiji i neizvjesniji položaj u društvu. Stoga je moguće manje zadovoljstvo ovih ispitanika vladajućom politikom. Već je ranije napomenuto da dosadašnje iskustvo nerijetko pokazuje da su ovakvi građani kandidovanim političkim opcijama interesantni samo za vrijeme trajanja predizborne kampanje. Nerijetko, nakon objavljivanja izbornih rezultata, politički akteri nastavljaju sa političkim aktivnostima u skladu sa glasovima koji su im dodijeljeni, naizgled zaboravljajući na predizborna obećanja i birače kojima su ona bila upućena. Tako bi bilo do isteka mandata i nove predizborne kampanje, kada bi se od birača ponovo tražilo obavljanje njihove „građanske dužnosti“. Nakon izbora birači bi se osjećali izmanipulisanim i prevarenim, mogli bi da pomisle da glasanjem nisu uspjeli značajno promijeniti svoj položaj i ostvariti interese, pa bi mogli odlučiti da na sljedećim izborima ne učestvuju, što bi značilo da postaju izborni apstinenti. Na ovaj zaključak ukazuje i podatak da čak 81,2% apstinencata cijelog uzorka smatra da je njihov životni standard ostao nepromijenjen ili je opao posljednjih godinu dana.

Ipak, na dobijene rezultate treba gledati sa velikom dozom opreza, kada je u pitanju generalizacija rezultata na populaciju. Osnovni nedostatak ovog istraživanja leži u prilično malom uzorku ispitanika. Iako je namjera istraživača bila da uzorak bude znatno veći, postojali su problemi prilikom prikupljanja podataka jer je mnogo upitnika bilo nepotpuno ili neispravno ispunjeno, a mnogi potencijalni ispitanici nisu pristajali na ispitivanje. Iz takvog odnosa ispitanika prema problemu istraživanja može se zaključiti da, bez obzira što su ispitanici bili uvjeravani o potpunoj anonimnosti ispitivanja i tome da će se rezultati koristiti isključivo u naučne svrhe, na ovim prostorima još uvijek postoji jaz kada je u pitanju slobodno političko izjašnjavanje. Takođe, bitna sugestija za buduća istraživanja ovog problem je i priroda uzorka, jer prigodni uzorci, kakav je uzorak u ovom istraživanju, ne omogućuju adekvatnu generalizaciju rezultata zbog upitne reprezentativnosti populacije koju treba da predstavlja.

Međutim, osnovna namjena ovog istraživanja nije bila da sve pojave kompleksno i u potpunosti razjasni, nego se prvenstveno nastojalo skrenuti pažnju stručnoj i naučnoj javnosti na neke bitne fenomene koji bi mogli stajati u vezi sa izbornom apstinencijom i participacijom. Njegove rezultate, sa svim mogućim nedostacima, treba shvatiti kao trenutani snimak istraživane pojave u momentu istraživanja, stoga se očekuju dalja istraživanja u ovom smjeru.

Literatura

- Vujaklija 2004: M. Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd: Prosveta.
- Koledin 2009: G. Koledin, *Otvorenst za promjene i vrijednosti studenata kao faktori percepcije visokog obrazovanja*. Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Pale.
- Krstić 1988: D. Kostić, *Psihološki rečnik*, Beograd: Vuk Karadžić.
- Krneta 2004: D. Krneta, *Vrijednosti u svjetlu društvenih promjena*. Knjiga 1, Banja Luka: Oslobođenje.
- Kostić 2009: N. Kostić, *Socijalno-psihološki faktori opšteg stava o vrijednosti zajedničkog života u Bosni i Hercegovini*. Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Pale.
- Kuljić 2002: R. Kuljić, *Sociologija*, Beograd: M. B. PRESS.
- Rot 2010: N. Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Šiber 1998: I. Šiber, *Osnove političke psihologije*, Zagreb: Politička kultura.

POLITIČKO RASPOLOŽENJE BIRAČA NA PALAMA PRED PARLAMENTARNE IZBORE

1.0 *Uvodna razmatranja*

U Republici Srpskoj su počele pripreme pred nove parlamentarne izbore. Ukoliko sve bude po predviđenom planu izbori će se održati 12. 10. 2014. godine. Na ovim izborima građani će imati mogućnost da biraju predsjednika Republike, člana Predsjedništva u BiH, potpredsjednika iz reda ostalih naroda, te poslanike u Narodnoj skupštini RS.

Ovi izbori su prilično specifični, zato što su prvi put na ovim izborima formirani koalicioni blokovi, te će političke partije koje su u koaliciji izaći sa zajedničkim kandidatima za vodeće funkcije u RS i BiH, što do sada kod nas nije bio slučaj. Na čelu pozicione koalicije nalazi se vladajuća partija SNSD i na ovim izborima izaći će sa dva svoja kandidata. Za predsjednika RS na ovim izborima kandidat će biti Milorad Dodik, dok će kandidat za člana predsjedništva biti Željka Cvijanović. Opozicioni lideri formirali su koaliciju pod nazivom „Savez za promjene“ i kandidati ovog saveza biće Ognjen Tadić za predsjednika Republike Srpske i Mladen Ivanić za člana Predsjedništva u BiH.

Potrebno je napomenuti da je anketiranje u ovom istraživanju obavljeno prije nego su formirane izborne liste i koalicije, tako da će, s te strane, biti teško istumačiti rezultate koji se tiču kandidata za izbore.

Kako je ovo istraživanje obavljeno u opštini Pale, tako će je potrebno osvrnuti se na prethodne rezultate izbora. Na svim izborima u ovoj opštini u prethodnim godinama rezultati su bili na strani partija koje čine opozicionu koaliciju „Savez za promjene“. Rezultati na prethodnim opštinskim izborima su takvi da je kao vodeća partija izdvojen SDS, druga partija po broju glasova je bila PDP, a tek na trećem mjestu po broju glasova u ovoj opštini je bio SNSD.

Tako će bitno pitanje na ovim kao i na svim prethodnim izborima jeste izlaznost birača. Na izborima 2006. godine izlaznost je bila 50, 42%, dok je 2010. godine taj procenat bio nešto veći 53, 85%. Ovi podaci odnose se isključivo na opštinu Pale. Iako postoje mnoge kampanje, koje pokušavaju da povećaju izlaznost, teško je pretpostaviti da će ovaj procenat znatno porasti.

Političko raspoloženje kao centralno pitanje ovog istraživanja može se operacionalizovati kao spremnost građana da izađu na parlamentarne izbore, te

* igor.vujovic86@gmail.com

njihova anticipacija političke situacije, koja se u konačnici ogleda davanjem glasa određenoj političkoj partiji ili pojedincu.

2.0 Konceptija istraživanja

Kao što je već pomenuto, na parlamentarnim izborima u Republici Srpskoj glasači imaju mogućnost da izaberu predsjednika Republike Srpske, poslanike u Skupštini Republike Srpske, člana Predsjedništva BiH, poslanike u Parlamentu BiH, te potpredsjednika iz reda ostalih konstitutivnih naroda. Dok je političko raspoloženje spremnost građana da izađu na parlamentarne izbore, te njihova anticipacija političke situacije koja se u konačnici ogleda davanjem glasa određenoj političkoj partiji ili pojedincu.

U svjetlu ovakvog operacionalizovanja pojma političko raspoloženje, predmet ovog istraživanja jeste ispitivanje javnog mnjenja u opštini Pale, pred parlamentarne izbore 2014. godine. Centralni problem istraživanja jeste analiziranje političkog raspoloženja birača pred parlamentarne izbore na teritoriji opštine Pale. Cilj istraživanja jeste da se na osnovu rezultata pokušaju dobiti informacije kojim političkim partijama ili pojedincima su priklonjeni ispitanici, te kolika je njihova spremnost da izađu na izbore.

Iz ovako formulisanog cilja proizlaze dva osnovna zadatka ovog istraživanja:

1. Istražiti spremnost ispitanika da izađu na predstojeće parlamentarne izbore,
2. Istražiti kojim političkim partijama ili pojedincima su priklonjeni ispitanici u opštini Pale.

Na osnovu ovakvih zadataka, te uvidom u prethodne rezultate izbora u ovom istraživanju postavljene su sljedeće hipoteze.

H1 spremnost birača da izađu na izbore neće biti značajno promijenjena u odnosu na 2006. i 2010. godinu

H2 biračko tijelo opštine Pale biće naklonjeno opozicionom bloku, kao što je to bio slučaj na svim prethodnim izborima.

Uzorak istraživanja

Uzorak je po svojoj prirodi prigodni. Uzorkom je obuhvaćen 191 građanin opštine Pale koji ima zakonsko pravo da izađe na predstojeće parlamentarne izbore.

Tabela 1: struktura uzorka

Pol	f	%
Muški	91	47,6
Ženski	96	50,3
ukupno	187	97,9

godine	f	%
do 25	88	46,1
od 26 do 35	46	24,1
od 36 do 50	14	7,3
51 i više	43	22,5
ukupno	191	100,0

Vi pripadate porodici	f	%
zemljoradnik	10	5,2
radnik	73	38,2
intelektualca	42	22,0
zanatlije	17	8,9
službenika	41	21,5
ili	4	2,1
ukupno	187	97,9

Materijalne prilike	f	%
veoma dobre	10	5,2
dobre	36	18,8
osrednje	126	66,0
loše	18	9,4
veoma loše	1	0,5
ukupno	191	100,0

Izlaznost na izbore	f	%
Izaći ću na izbore	97	50,8
ne znam, dvoumim se	62	32,5
neću izaći na izbore	32	16,8
Total	191	100,0

Iz Tabele 1 uočljiva je struktura uzorka ispitanika koji su obuhvaćeni u ovom istraživanju. Uzorak je ujednačen po polu, kako se iz tabele vidi, neznatno više ima ženskih ispitanika. Što se tiče starosne strukture, najviše je ispitanika do 25 godina, dok je najmanji procenat onih između 36 i 50 godina. Najveći procenat ispitanika pripada porodicama radnika, dok je najmanji procenat iz porodica zemljoradnika i zanatlija. Kada se govori o materijalnim prilikama, najviše ispitanika smatra da su njihove materijalne prilike osrednje, čak 66% njih.

Posebno je bitna struktura uzorka u odnosu na pitanje da li će ispitanici izaći na buduće izbore, 50, 8% ispitanika je reklo da će izaći na predstojeće iz-

bore. Njih 32, 5%, ne zna, odnosno dvoumi se, dok 16, 8 posto ispitanika neće izaći na izbore.

Kako je ovaj rad usko vezan uz ispitanike koji će izaći na izbore, radi tačnosti dobijenih rezultata iz obrade podataka isključeni su ispitanici koji su se izjasnili da neće izaći na predstojeće parlamentarne izbore, a odvojeno su obrađivani podaci onih koji će izaći sigurno i onih koji ne znaju.

1.2 Metode i instrumenti istraživanja

Istraživanje je koncipirano i realizovano kao empirijsko-neeksperimentalno istraživanje. Prema raspoloživim metodama za prikupljanje podataka i realizaciju empirijskog dijela istraživanja za ovaj problem najprimjereniji je servej metod. Servej metoda, kao osnovna metoda, čijom primjenom je izvršeno istraživanje, veoma je povoljna za empirijska istraživanja i terenski rad s obzirom na to da omogućava primjenu raznovrsnih mjernih instrumenata i različitih postupaka za obradu podataka. Ovaj metod je, kao metod terenskog istraživanja, veoma pogodan za brzo i jednostavno prikupljanje relevantnih podataka i doprinosi izvođenju adekvatnih i pouzdanih zaključaka.

Takođe, korišten je metod teorijske analize prilikom prikupljanja i selekcije relevantnih informacija iz dosadašnjih metodološki i predmetno sličnih istraživanja, te je na taj način primjena ovog metoda doprinijela potpunijem sagledavanju i analiziranju problema.

Od instrumenata korištena je skala za procjenu političkog raspoloženja, koja je preuzeta od dr Dragoljuba Krnete, s tim što je prilagođena za potrebe ovog istraživanja. Skala se sastoji od niza pitanja kojima se utvrđuje da li će ispitanici izaći na predstojeće izbore, te njihovi afiniteti prema određenim političkim partijama i pojedincima koji su kandidovani za izbore.

Pored skale političkog raspoloženja korištena je i skala socijalnostatskih obilježja koja je konstruisana za potrebe ovog istraživanja i poslužila je da se pobliže utvrdi struktura uzorka.

1.3 Organizacija istraživanja

Organizaciju istraživanja i rad na terenu obavio je autor, uz pomoć stručnih saradnika. Popunjavanje upitnika bilo je anonimno, bez potpisivanja anketiranih ispitanika, čime je spriječena mogućnost utvrđivanja identiteta ispitanika i omogućena objektivnost njihovih iskaza, a time i cijelog istraživanja.

Prilikom statističke obrade podataka korišteni su različiti statistički postupci. Vodilo se računa o izboru postupaka koji najbolje odgovaraju metodološkoj koncepciji istraživanja. Kako u ovom istraživanju ne postoje pretenzije da se prognoziraju rezultati predstojećih izbora, već da se konstatuje trenutno političko raspoloženje, uglavnom su korištene deskriptivne statističke metode.

3.0 Analiza rezultata istraživanja

3.1 Izlaznost birača

U uvodnom dijelu je još napomenuto da je izlaznost birača jedan od osnovnih segmenata političkog raspoloženja, a ujedno i jedan od zadataka ovog istraživanja. Tako će u uvodnom dijelu pokazani su podaci o izlaznosti u opštini Pale iz 2006. i 2010. godine, te uvidom u te rezultate postavljena hipoteza da i na ovim izborima izlaznost neće značajno preći 50%.

Ovakva participacija birača prilično zabrinjava i potrebno je posebno ispitati što je više moguće faktora koji utiču na slabu izlaznost, a prije svega psiho-socijalne karakteristike apstinencije od izbora. Međutim, kako cilj ovog rada nije utvrđivanje razloga izborne apstinencije, zadržat ćemo se na opisu rezultata dobijenih na ovom uzorku. Podaci o participaciji birača u ovom uzorku mogu se vidjeti u Tabeli 2.

Tabela2: izlaznost birača na izbore

Kada razmišljate o budućim izborima da li ćete izaći?		
Izaći ću na izbore	97	50,8%
ne znam, dvoumim se	62	32,5%
neću izaći na izbore	32	16,8%
ukupno	191	100,0%

Kako je ovo prigodni uzorak, a on je po svojoj prirodi nereprezentativan, to jeste ne oslikava vjerodostojno karakteristike populacije, u ovom slučaju nije moguće ovakve podatke generalizovati na cjelokupnu populaciju.

Iz tabele se jasno vidi da je procenat onih koji će izaći na izbore 50,8%, potpuno u skladu sa izlaznošću prethodnih godina. Procenat onih koji se dvoume od 32,5% prilično je obećavajući i on je taj koji može donijeti prevagu i učiniti izlaznost većom nego ranije. Dakle, izborna izlaznost se može povećati ukoliko se obrati pažnja na faktore koji bi mogli prevagnuti da oni koji se dvoume izađu na predstojeće izbore.

Iz svega navedenog može se zaključiti da je hipoteza o izlaznosti djelimično potvrđena. Ukoliko uzmemo kao relevantan podatak ispitanike koji su se izjasnili da će izaći na izbore, tada će izlaznost biti kao i prethodne dvije godine u opštini Pale. Međutim, prilično visok procenat onih koji su neodlučni otvara mogućnost opovrgavanja date hipoteze i ukazuje na to da bi na predstojećim izborima izlaznost mogla biti znatno veća nego na izborima 2006. i 2010. godine.

3.2 Članstvo u političkim partijama

Članstvo u političkim partijama je također jedan od bitnih obilježja političkog raspoloženja birača. Na taj način građani imaju mogućnost participacije u donošenju odluka, bilo opozicije ili pozicije. Kada govorimo o članstvu u poli-

tičkim partijama, neophodno je pomenuti termin stranačke identifikacije (Krne-
ta1998).

Stranačka identifikacija se manifestuje na različite načine, a najčešći su:

- Učlanjenje u stranku i ispunjavanje obaveza koje se članstvom u stran-
ci podrazumijevaju;
- Obavljanje određanih poslova za stranku ili stranačke kandidate;
- Simpatisanje stranke ili njenog vođe ili kandidata koji su predloženi na
listama za glasanje i
- Glasanje za stranku ili stranačke kandidate.

U ovom istraživanju ispitanici su imali mogućnost da se izjasne o nekim
stepenima stranačke identifikacije. Prije svega u ovom poglavlju biće opisani re-
zultati vezani za članstvo u političkim partijama. Ispitanici su mogli da odgovore
na pitanja, da li su članovi ili da li su bili članovi političke partije. Takođe zani-
mljivo je da su imali mogućnost da se izjasne koje partije su članovi ili koje su
bili i nijedan ispitanik nije odgovorio na to pitanje. To je poprilično indikativno
jer može se postaviti pitanje da li je to prava identifikacija sa strankama, lideri-
ma ili usklađivanje interesa ili je zapravo nešto drugo. Rezultati dobijeni na ova
pitanja predstavljeni su u Tabeli 3.

Tabela3: članstvo u političkim partijama

Kakav je Vaš odnos prema političkim strankama?		
nisam član i ne želim biti	128	67,0%
član sam	36	18,8%
bio sam član stranke	5	2,6%
dvoumim se	22	11,5%
ukupno	191	100,0%

Uvidom u rezultate može se zaključiti da je veoma mali procenat onih
koji su učlanjeni u političke partije. Samo 18,8% ispitanika izjasnilo se da je
član neke političke partije, a čak njih 67% da nije član i ne želi biti. Rezultati do-
bijeni na ovom uzorku ukazuju da članstvo u političkim partijama neće imati ve-
ćeg uticaja na političko raspoloženje birača pred parlamentarne izbore.

Visok procenat onih koji kategorično odbijaju da budu članovi nekih po-
litičkih partija može biti indikativan u smjeru opšteg nezadovoljstva ispitanika
svim postojećim partijama i cjelokupnom političkom situacijom, a tu je moguće
tražiti i razloge niske izlaznosti na izborima.

3.3 Izborna orijentacija birača prema političkim partijama

Pod izbornom orijentacijom podrazumijeva se opredjeljenje građana
prema pojedinim političkim partijama. Dakle, ispitanici su odgovarali na pitanje:
Da su danas izbori, za koju biste stranku glasali? Potrebno je još jednom napo-
menuti da su iz analize podataka izbačeni svi oni ispitanici koji su sigurni da ne-

će izaći na izbore. Rezultati ispitanika koji će izaći na izbore i koji se dvoume posebno su prikazani u Tabeli 4.

Tabela 4: izborna orijentacija birača

	Da su danas izbori kojoj političkoj partiji bi dali glas?							
	SNSD	SDS	PDP	DNS	SNSRS	SPRS	NDP	Ili...
Izaći ću na izbore	38,8%	34,5%	4,6%	2,3%	1,1%	1,1%	1,1%	18,4%
Ne znam dvoumim se	21,4%	16,7%	0%	2,4%	4,8%	0%	0%	54,8%

Na osnovu rezultata koji su dobijeni na ovom uzorku moće se vidjeti da SNSD ima najviše glasača od svih političkih partija 38,8%, odmah poslije njega je SDS sa 34,5%, dok je treća partija PDP sa 4,6%. Prema ovim rezultatima, moće se naslutiti, iako ne izvoditi zaključci, da će predstojeći izbori na području opštine Pale biti veoma neizvjesni i da će veoma bitan segment biti glasovi koji su dati koalicionim partnerima dvije najjaće političke partije.

Posebno zanimljiv rezultat je da ispitanici koji se dvoume oko izlaznosti na izbore, svoj glas bi uglavnom dali nekoj drugoj političkoj partiji. To je još jedan rezultat u kojem leći mogući odgovor na pitanje o slaboj izlaznosti biraća, a ujedno i ide u prilog nezadovoljstvu biraća postojećim političkim partijama. TakoĆe, ovako visoki procenti onih koji nisu ućlanjeni u političke partije i onih koji bi glasali za neke partije kojih nema kod nas na političkoj sceni, moćda ukazuju da se otvara prostor za neku novu političku partiju.

3.4 Kandidati za predsjednika

U ovom poglavlju biće obraćani i prezentovani podaci o tome koga bi ispitanici voljeli da vide na mjestu predsjednika Republike Srpske. Potrebno je opet napomenuti da je istraći vanje raćeno prije izlaska izbornih lista i graćani su odgovarali na otvorena pitanja, pa stoga se tu nalaze kandidati koji nisu kandidovani za funkciju predsjednika na predstojećim izborima. Dakle, u Tabeli 5 predstavljeni su odgovori ispitanika na pitanje *Da su danas izbori, koga biste birali za predsjednika RS*.

Tabela 5: kandidati za predsjednika

	Izaći ću na izbore	Ne znam dvoumim se
Milorad Dodik	29,9%	11,3%
Ognjen Tadić	14,4%	8,1%
Ćeljka Cvijanović	4,1%	0%
Igor Radojićić	2,0%	1,6%
Mihajlo Mihaljica	1%	0%
Milorad Čavić	1%	0%

Dakle, iz navedenih rezultata može se uočiti da najveći procenat ispitanika koji će izaći na izbore 29% i onih koji se dvoume 11,3%, voljelo bi da predsjednik RS bude Milorad Dodik. Njih 14,4% koji će izaći i 8,1% onih koji se dvoume smatra da predsjednik RS treba da bude Ognjen Tadić, dok 4% ispitanika koji će izaći na izbore smatra da Tjeljka Cvijanović treba da bude predsjednik Republike Srpske.

Još jednom treba napomenuti da ispitanici koji neće izaći na izbore nisu uzimani u obzir prilikom obrade podataka, te da veliki broj ispitanika nije uopšte odgovorio na ovo pitanje.

3.5 Kandidat za člana Predsjedništva u BiH

Za kandidata za člana Predsjedništva u BiH ispitanici su takođe odgovarali na pitanje otvorenog tipa, dakle oni su sami pisali koga od političara bi oni voljeli da vide na toj poziciji. Rezultati su predstavljeni u Tabeli 6.

Tabela 6: kandidati za člana predsjedništva

	Izaći ću na izbore	Ne znam dvoumim se
Tjeljka Cvijanović	9,2%	8,1%
Igor Radojičić	9,3%	0%
Mladen Ivanić	8,2%	0%
Nebojša Radmanović	6,2%	3,2%

Iz Tabele 6, očigledno je da je jako mali broj ispitanika odgovorio na ovo pitanje. Jasno je vidljivo da su Tjeljka Cvijanović, Igor Radojičić i Mladen Ivanić, tjele najvećeg broja ispitanika na poziciju kandidata za člana Predsjedništva u BiH.

3.6 Kandidat za potpredsjednika iz reda ostalih naroda

Kao i u prethodnim slučajevima i ovdje su ispitanici odgovarali na otvoreno pitanje koga od kandidata bi voljeli za potpredsjednika iz reda ostalih naroda. Iz podataka koji će biti predstavljeni u Tabeli 6 uočljivo je da je najmanji broj ispitanika odgovorio na ovo pitanje. Očigledno je da ispitanike mnogo više interesuje ko će biti predsjednik RS, dosta manje ko će biti član Predsjedništva u BiH, a najmanje ko će biti potpredsjednik.

	Izaći ću na izbore	Ne znam dvoumim se
Emil Vlajki	3,1%	0%
Dragan Čović	3,1%	0%

Iz tabele je uočljivo da je samo 6,2% ispitanika uopšte odgovorilo na ovo pitanje i imena koja se pominju kao mogući pretendenti na ovu funkciju su Emil Vlajki i Dragan Čović.

4.0 Završna razmatranja

Iz svega navedenog dobijen je neki bolji uvid u političko raspoloženje birača pred parlamentarne izbore. Obračeni su različiti segmenti političkog raspoloženja. Što se tiče izlaznosti birača na predstojeće izbore, ispitanici su se izjasnili da će njih 50,8% izaći na izbore, dok je neodlučnih 32,5%. Iz tog rezultata se vidi da ispitanici u uzorku ne odstupaju značajno od izlaznosti iz 2006. i 2010. godine, osim ako značajan procenat onih koji nisu sigurni ne prevagne na stranu izlaznosti.

Članstvo u političkim partijama takođe daje jedan zanimljiv rezultat, a to je da 67% ispitanika nije član partije i ne želi biti. Ukoliko ovaj rezultat posmatramo zajedno sa rezultatom da oni koji su neodlučni o pitanju izlaznosti na izbore uglavnom bi glasali za neku partiju koja nije kandidovana na izborima (54,8%), moglo bi se reći da je među ispitanicima prilično nezadovoljstvo postojećim stanjem na političkoj sceni i da se može otvarati prostor za neke nove političke partije.

Što se tiče ostalih rezultata, evidentno je da su ispitanici najviše zainteresovani za to ko će biti predsjednik RS, dosta slabije za to ko će biti član Predsjedništva u BiH, a tek marginalno za to ko će biti potpredsjednik iz reda ostalih naroda.

Takođe zanimljivo je i to da je anketiranje rađeno prije nego su uspostavljene koalicije i nominovani zajednički kandidati ispred tih koalicija za ključne pozicije u državi, pa opet, kako vidimo, ispitanici su u najvećem broju zahtijevali upravo te kandidate koje su nominovale koalicione grupe. Prije svega tu su Milorad Dodik i Ognjen Tadić, kao kandidati za predsjednika RS, te Željka Cvijanović i Mladen Ivanić kao kandidati za člana Predsjedništva u BiH i upravo su ti kandidati bili najveća želja ispitanika.

Što se tiče naklonjenosti ispitanika pojedinim partijama ili pojedincima, druga hipoteza ovog istraživanja nije potvrđena, odnosno partije opozicionog bloka "Savez za promjene", nemaju veću naklonjenost kod ispitanika, već je to prilično ujednačeno.

Ukoliko posmatramo pažljivo, osnovni nedostatak ovog istraživanja jeste prigodni uzorak i nedovoljan broj ispitanika u njemu. Na osnovu prigodnog uzorka u ovom istraživanju nije moguće vršiti generalizacije na populaciji, tako da se svi ovi rezultati odnose na ispitanike u ovom uzorku.

U budućim istraživanjima dobro bi bilo ukoliko je to moguće ovakav tip istraživanja izvesti na slučajnom uzorku. Takođe, preporuka može biti da se istraže i relacije između različitih faktora i apstinencije od izbora.

Literatura

- Krnetić 2004: D. Krnetić, *Vrijednosti u svjetlu društvenih promjena*, Banja Luka: Oslobođenje.
- Krnetić 2005: D. Krnetić, *Socijalna psihologija*, Banja Luka: Fakultet za poslovni inženjering i menadžment.

- Krneta 1998: D. Krneta, *Političko raspoloženje birača pred septembarske izbore*, Banja Luka.
- Mejovšek 2008: M. Mejovšek, *Metode znanstvenog istraživanja*, Jastrebarsko: Naklada slap.
- Milas 2005: G. Milas, *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*, Jastrebarsko: Naklada slap.
- Rot 2010: N. Rot, *Psihologija grupa*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Šiber 1998: I. Šiber, *Osnovi političke psihologije*, Zagreb: Politička kultura nakladno-istraživački zavod.

Прикази

СПОМЕНИК ПОКОЉЕЊУ ЗА ПЈЕСМУ СТОРОНОМ
(Војислав Максимовић, *Споменица Младе Босне 1914-2014*, I-II, СПКД
„Просвјета“ – Главни одбор Пале, Завод за уџбенике и наставна средства
Источно Сарајево, Пале – Источно Сарајево 2014)

Књига под насловом „Споменица *Младе Босне 1914-2014*“ представља обимно двотомно дјело написано на скоро 1800 страна текста и већ на први поглед читаоцу постаје јасно да се ради о дјелу у које је уложен огроман труд, воља, енергија и надасве ерудиција. Исто тако, већ самим увидом у садржај, може се закључити да се ради о једном пројекту који је од капиталног значаја за српску науку и српску културу уопште. Потреба рационалног научног сагледавања дубинских коријена појаве феномена Младе Босне, стотину година послје Сарајевског атентата и почетка Великог рата, навели су академика Војислава Максимовића да учини поштовања достојан напор и да на једном мјесту обједини и публикује најзначајније радове припадника младобосанске генерације, тог „покољења за пјесму створеног“, које је почетком XX вијека уносило једну нову, скоро горштакчу енергију у српски национални покрет у Босни и Херцеговини, као и сасвим нову, нимало калкулантску па с тога и потпуно нетактичну, скоро „пречишћену“ мржњу према аустроугарском окупатору и, што је најзанимљивије, показивало ријетко виђену спремност на жртву. Изнад свега, плијени управо та њихова изражена самосвијест да припадају генерацији која треба да започне једну националну мисију, за коју су били увјерени да је имају, а на којој се морало истрајавати, не питајући за цијену. Основна идеја приређивача, академика Максимовића, била је да Младу Босну и припаднике овог тајног револуционарног покрета осветли из свих углова, а најприје њиховим текстовима из којих се дају прилично јасно сагледати њихови циљеви, идеолошка усмјерења, национална прегнућа, али и интелектуална, књижевна и културна достигнућа. Из тог и таквог истраживачког и приређивачког напора настала је ова *Споменица*, која се читалачкој публици представља као изузетно вјешто структурирана и хронолошки логично постављена цјелина која полази од претходника и узора Младе Босне, а завршава се савременим тумачењима њиховог покрета и појединаца који су га чинили.

Споменица започиње уводним текстом академика Максимовића под насловом „Покољење за пјесму створено“, који својим садржајем, хеуристичком подлогом и научним тумачењем, значајно превазилази форму и потребе једног уводног текста или предговора, већ представља једну чита-

* mdraga@teol.net

ву студију о Младој Босни и Сарајевском атентату, као и сагледавање и критичко тумачење разноврсних извора и литературе која је на ову тему настајала читав један вијек.

Прву главу овог обимног текста, која носи наслов *Претходници и узор* *Младобосанаца*, чине текстови припадника младобосанске генерације (В. Гађиновића, Д. Илића, П. Слијепчевића, И. Андрића, Б. Јевтића, Ј. Кршића и В. Билбије), о њиховим идејним, националним, политичким и књижевним узорима, попут Богдана Жерајића, Јована Скерлића, Риста Радуловића, Васиља Грђића, Петра Кочића и других. Из ових текстова читалац може добити прилично јасан увид, не само у то на којим је националним, политичким, књижевним и другим вертикалама стасавала младобосанска генерација већ и о томе какво је стање владало у Босни и Херцеговини под аустроугарском окупацијом, а поготово на мучни период између анексије Босне и Херцеговине и почетка балканских ратова, када је, према Владимиру Гађиновићу, главном идеологу Младе Босне, српство изгледало „мизерно, очајно и болно“, а српска свакодневица „без светлости и у једној великој злослутној тишини“. Пажњу привлачи и текст Владете Билбије, Младобосанца и четника у одреду мајора Војина Танкосића из кога сазнајемо да је „Командант Младе Босне“, мајор Танкосић, након тешког рањавања умро не са молитвом на уснама већ са стиховима из Горског вијенца.

Друга глава обухвата програмске текстове Младобосанаца, прије свега двојице главних идеолога Младе Босне, В. Гађиновића и Д. Митриновића, а уз њих и П. Слијепчевића, М. Видаковића, Б. Јевтића и Д. Илића. Суштински, најважнији су радови В. Гађиновића, који је тој новој генерацији српске омладине давао идеолошке смјернице, увијек у српском националном смислу, а на свјесну жртву, својим примјером, припремио их је Богдан Жерајић. Њихови текстови из тог периода нису били само „крик очајника“ за слободом већ и бунт против друштва у коме је владало „материјалистичко настројење духова, мали индивидуализам, лично уживање.“ За разлику од Гађиновића, који је на југословенство гледао као на „мијешање хрватске воде у српско вино“, други главни идеолог младобосанске генерације, Димитрије Митриновић, залагао се за јединство Срба и Хрвата, које је сматрао „једним истим народом са два имена“, па чак и за њихово потпуно културно и духовно изједначавање и стапање. Осим тога, ови текстови откривају нам Младобосанце не само као носиоце слободарских идеја већ и као оштре критичаре друштва у коме се све више испољавала духовна запуштеност и морална декаденција, а као свој главни задатак сматрали су, како то каже Перо Слијепчевић, „да покрећу нашу средину напријед у савременост.“

Трећа глава доноси текстове Младобосанаца о друштву, политици и историјским збивањима којима су они били савременици или непосредно учествовали у њима, попут записа П. Слијепчевића приликом заузимања Скадра у Првом балканском рату или В. Гађиновића у вријеме када је, почетком Првог свјетског рата, као легионар француске морнарице, у коју се

добровољно јавио, пловио Јадранским морем. Своју спремност на жртву за високе националне идеале, Младобосанци су доказивали и на бојном пољу, у току балканских и Првог свјетског рата, када су се као добровољци српске и црногорске војске, храбро борили и гинули, попут Јована Живановића, Драгутина Мраса, Хусније Куртовића и моногих других.

Четврта глава обухвата текстове Младобосанаца који говоре о филозофским, књижевноисторијским и филолошким темама. Ова глава посебно је занимљива по томе што нам свједочи о широком спектру интересовања и надасве умним достигнућима појединаца из ове генерације, који су са лакоћом завршавали познате и признате европске универзитете и равноправно расправљали о филозофским, социолошким, естетичким и умјетничким темама. Управо ови текстови непобитно свједоче да је младобосанску генерацију сачињавала омладина ванредно талентована за разноврсне дјелатности људског духа. Да је то тако, несумњиво нам свједочи и наредна, пета глава, у којој су сабрани критички радови неких од њих (Д. Митриновића, М. Видаковића, П. Слијепчевића, Ј. Палавестре, Б. Јевтића и И. Андрића) о свјетској књижевности и умјетности, као и наредна, шеста глава у којој су сабрани текстови Младобосанаца о њиховим савременицима Осману Ђикићу, Јовану Живановићу, Јакову Шантићу, Васиљу Грђићу и другима.

Седма глава обухвата огледе Младобосанаца о тадашњој српској и хрватској књижевности гдје се по ко зна који пут показала њихова ванредна надареност и истанчан осјећај за књижевну критику, али надасве озбиљност са којом су приступали овом послу, не либећи се да дају похвале када то аутори заслуже, али исто тако и да по потреби укажу на „дилетантизам апсолутне већине наших приповједача“, како је то једном записао Владимир Гађиновић, критикујући „укочену и непоетску реторику“ Радована Тунгуз Перовића Невесињског. О њиховим умним способностима, несвакидашњем таленту, али и љепоти духа свједоче и наредне двије главе гдје су изабрани њихови текстови поезије и прозе.

Садржај прве књиге *Споменице* завршава се са двије главе у којима су презентовани примарни историјски извори о Младобосанцима. Тако је, у десетој глави, изабрана преписка двадесеторице од њих, а која се тиче како омладинског покрета прије атентата, тако и писма сарајевских завјереника из тамнице. Међу њима посебно привлачи пажњу писмо Трифка Грабежа оцу Ђорђу, које је успио да му тајно достави, а у коме су, између осталог описани неки од бруталних метода мучења, који су примјењивани над завјереницима и њиховим помагачима у истражном затвору у Сарајеву. Посебно потресно дјелују последња писма Мишка Јовановића и Вељка Чубриловића, којима се уочи погубљења опраштају од својих најближих.

Последњу, једанаесту главу прве књиге *Споменице* чине текстови непосредно везани за истрагу и суђење сарајевским атентаторима, чију посебну вриједност, такође, представљају поједини примарни историјски извори, попут Осуде Окружног суда у Сарајеву Гаврилу Принципу и друго-

вима, али и други изузетно занимљиви и вриједни текстови везани за процес атентаторима, попут сјећања Боривоја Јевтића и Ивана Крањчевића о истрази која је провођења над њима или, на примјер, предавање др Рудолфа Цистлера, одржано у сарајевском народном позоришту 1937. године, о томе како је бранио Принципа и другове.

Садржај друге књиге *Споменице* представља једноставно наставак прве књиге о чему свједочи и то да је приређивач наставио нумерацију поглавља из прве књиге, па тако дванаесту главу чине текстови Младобосанаца о Сарајевском атентату и Младој Босни, који се, такође, са позиција историјске науке данас третирају као ванредно важни изворни текстови савременика. Као примјер, могао би се истаћи текст сјећања Николе Тришића, посебно онај његов дио који се односи на Младобосанца Михаила Пушару, који се налазио поред Принципа у тренутку када је овај пуцао на Фердинанда.

Наредна глава *Споменице* посвећена је споменима и некролозима појединим Младобосанцима, и то углавном из пера њихових савременика и другова. Из низа корисних текстова који чине ову главу, можемо, између осталог, сазнати кратке биографије и многе детаље из живота и рада неких мање познатих Младобосанаца, попут текстова Боривоја Јевтића о Михаилу Пушари, Јову Варагићу и Николи Тришићу, Васа Чубриловића о Јакову Миловићу или пак Марка Марковића о Боривоју Јевтићу и Јовану Палавестри.

Наредне двије главе чине сјећања појединих савременика на Младобосанце, као и на њихову родбину. У ове двије главе посебну пажњу привлаче они текстови који могу понеким детаљом освијетлити појединце и догађаје, попут занимљивог текста Васиља Грђића о последњим тренуцима проведеним са Богданом Жерајићем, уочи његовог атентата на Маријна Варешанина или, на примјер, више него занимљиво и корисно свједочење Марка Поповића са Бањалучког велеиздајничког процеса. Међу текстовима посвећеним очевима и мајкама сарајевских завјереника, у наредној глави, издваја се потресни текст Боривоја Јевтића под насловом *Родитељка*, у коме су описани дани тамновања Стоје Илић, мајке Данила Илића, коју су аустријски истражни органи мјесецима држали у затвору, нечовјечно је мучећи да призна оно што ни сама није знала – тајне сарајевских завјереника.

Шеснаесту главу чине текстови савременика о Младој Босни и Сарајевском атентату, Аугустина Тина Ујевића, Косте Крајшумовића, Божићара Черовића, Чедомира Поповића, Веселина Маслеше и других. Као изворни текст, а самим тим и посебно вриједан у историографском смислу, издваја се писмо адвоката др Рудолфа Цистлера Војиславу Богићевићу од 20. јуна 1956. године, у коме одговара на Богићевићава питања у вези са истрагом и одбраном сарајевских завјереника. Наредна, седамнаеста глава *Споменице* посвећена је текстовима странаца на тему Младе Босне и Сарајевског атентата. Међу њима је и текст сјећања Владислава Глика, бившег аустроугарског полицијског чиновника у Сарајеву, који је посебно зани-

мљив као историјски извор, јер открива неке до тада непознате детаље, готово око Жерајићевог атентата 1910. године. Наредне двије главе посвећене су поетским и прозним виђењима Младе Босне и Сарајевског атентата од стране савременика, док претпоследња глава доноси текстове који представљају савремена научна и стручна посматрања ових тема. Међу њима су, у научном смислу, посебно вриједни текстови Милорада Екмечића, Владимира Дедијера, Војислава Богићевића, Тодора Крушевца и других. Последња глава садржи тридесетак пјесама савремених српских пјесника на ову тему.

Дакле, *Споменица* има укупно 21 главу, које у потпуности испуњавају основну замисао приређивача и на један сасвим нов начин дубински осликавају Младу Босну и Сарајевски атентат из различитих углова и перспективе посматрања. За овако сложен посао приређивач је био принуђен да прегледа огромну грађу, од онога што се третира као примарни историјски извор, преко изворних текстова савременика, па све до прозних и лирских остварења савремених српских писаца и пјесника, као и обимну научну литературу о овој теми. Отуда у попису извора и литературе налазимо близу стотину наслова дјела, од којих су нека и вишетомна. Сама чињеница да је требало савладати толику количину изворне грађе и литературе изазива код читаоца поштовање према напору који је приређивач уложио како би ово дјело угледало свјетлост дана. Огромно искуство у оваквој врсти посла, несвакидашња ерудиција и надасве задивљујуће научно прегнуће академика Максимовића, омогућило му је да, без икакве сумње, оствари пројекат који је, као што је већ наглашено, од капиталног значаја за српску науку и уопште за српску културу. Такође, мишљења смо да ће научна и посебно хеуристичка вриједност овог дјела временом све више добијати на значају.

ИСТРАЖИВАЊЕ СОЦИЈАЛНЕ ДИСТАНЦЕ И СТАВОВА О МЕЋУНАЦИОНАЛНИМ ОДНОСИМА У БиХ

(Мирослав Гаврић, *Социјалне дистанце и ставови о међунационалним односима у БиХ*, Друштво психолога Републике Српске, Друштво психолога Брчко дистрикта БиХ, Бања Лука, Брчко 2014)

Монографија *Социјалне дистанце и ставови о међунационалним односима у БиХ* произишла је из докторске дисертације под називом *Субјективни фактори социјалне дистанце менаџера*, коју је аутор Мирослав Гаврић одбранио 2008. године на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву. Писана је ћирилицом, фонтом слова 12.

Ова монографија садржи 229 страница и у њој су дати резултати емпиријског неексперименталног истраживања које је спроведено за потребе докторске дисертације аутора. Према садржају подијељена је у двије велике цјелине од којих прва представља теоријски приступ проблему истраживања (15-104), а друга емпиријски дио (105-174). Осим наведене двије цјелине монографија садржи: предговор, уводна разматрања, завршна разматрања и закључке, сажетак на српском и енглеском језику, литературу, прилоге и биљешку о аутору.

У *Предговору* (9) аутор наглашава да монографија представља дјелимично допуњену и прерађену докторску дисертацију под називом *Субјективни фактори социјалне дистанце менаџера*. Осим наведеног, истиче да су емпиријски подаци добијени прије пет година актуелни и данас, те да изражене социјалне дистанце и ставови о међунационалним односима у великој мјери могу дати одговор о евидентном застоју БиХ у европским интеграцијама. Аутор се такође захваљује ментору и коментору, породици, као и институцијама које су му пружиле подршку приликом истраживања.

У *Уводним разматрањима* (11-13) аутор је дао кратак осврт на изворе подијељености БиХ друштва, а затим на актуелне интеграционе и дезинтеграционе процесе који дјелују на појединца и друштво БиХ. У оквиру интеграционих и дезинтеграционих фактора наводи двије димензије: националну и економску. У даљем тексту даје кратак преглед садржаја монографије, а затим образлаже у чему се огледа значај спроведеног истраживања чији су резултати презентовани.

Теоријски приступ проблему садржи неколико наслова са поднасловима и у њему су разматрани различити извори, те врсте и истраживања социјалне дистанце. Први наслов ове цјелине односи се на *Друштвене фак-*

* konanaly@yahoo.com

торе социјалне дистанце (15-29) и у оквиру њега су разматрани: 1) општи друштвени фактори који се тичу ширих друштвених услова који обухватају друштвено-политички систем, степен економског развоја, норме понашања и законе, статус друштва у свјетској заједници, као и стање у култури и образовању, 2) релевантни друштвени фактори који непосредније утичу на социјалне дистанце као што су временска блискост протеклог рата у БиХ, етничка слика земље, борба за остварење националних интереса, регионалне перспективе и сл. Осврћући се на наведено аутор сагледава однос традиционалних вриједности и захтјева европске заједнице и њихов утицај на социјалне дистанце, те изворе промјена које требају да долазе изнутра, односно, са личног плана, а не споља (путем декрета, притисака или наредби). У сврху јаснијег сагледавања друштвених фактора социјалне дистанце у даљем тексту наведене цјелине сагледана су различита становишта о колективном идентитету, као и одређења нације и националног идентитета.

Други наслов у оквиру теоријског приступа проблема је *Организациона култура као фактор социјалне дистанце* (30-48). У оквиру њега су презентоване дефиниција и садржај, снага и функције, промјене и управљање промјенама и типологија организационе културе. Аутор истиче да организациона култура инкорпорира религијске, етничке, историјске и политичке утицаје шире друштвене средине и да, за разлику од материјалног и функционалног приступа изучавања организације, њено изучавање укључује социјални домен. Осим наведеног, истиче утицај промјена организационе културе на свијест и понашање запослених које се одвијају према два основна принципа: индоктринација и когнитивна дисонанца. Осим наведеног два принципа наводи и трећи алтернативни приступ који подразумева измјену структуре самих запослених, односно, довођење нових људи.

Трећи наслов обухвата *Личне факторе социјалне дистанце* (48-80) гдје су презентовани значај познавања структуре личности, теорије личности и социјални ставови и вриједности. У оквиру ове цјелине аутор сагледава утицај фактора личности на понашање појединца.

Под насловом *Дистанце* (80-104) аутор наводи врсте дистанци и сваку од њих појединачно образлаже. Врсте презентованих дистанци су: материјалне, психолошке, социјалне и културне. Разматрајући социјалне дистанце осврће се на почетке њених истраживања, а затим приказује различите резултате релевантних истраживања у региону и прије и после ратних сукоба у БиХ.

У цјелини под насловом *Емпиријски дио истраживања* првенствено је дат *Предмет и циљ истраживања* (106-111). Предмет истраживања у ширем смислу се односи на утврђивање социјалних дистанци сваког од три конститутивна народа у БиХ према друга два народа, као и дистрибуција три компоненте става о међунационалним односима у БиХ (когнитивна, афективна и конативна) и њихова међусобна повезаност. Ужи предмет истраживања се односи на сагледавање социјалноискуствених и психоло-

шких одредница социјалне дистанце и ставова о међунационалним односима у БиХ. Социјалноискуствена обиљежја испитаника које је аутор узео у обзир приликом истраживања су: пол, старост, школска спрема родитеља, материјалне прилике, тип средине из које потичу, детерминанте везане за релевантне животне догађаје (избјеглиштво у току рата, актуелно избјеглиштво и припадање категорији повратника у предратно мјесто пребивалишта), као и национална опредијељеност. Психолошке карактеристике које је аутор приликом истраживања узео у обзир су: самопоуздање, ригидност, задовољство животом, спремност за промјене и оријентација на праведност.

Даље у наведеној цјелини су дате *Хипотезе истраживања* (112), а након тога *Методологија истраживања* (113-125). У оквиру *Методологије истраживања* аутор приказује структуру *Узорка испитаника* (114-119) од 727 испитаника гдје се јасно види уједначеност с обзиром на мјесто истраживања (Бања Лука и Брчко) и статус (менаџери и студенти менаџмента и економије). Аутор наглашава да структура узорка према националној припадности није уједначена, односно, да већи дио узорка чине припадници српске националности што одражава структуру укупне популације у Бањој Луци и Брчком заједно. Осим наведеног *Методологија истраживања* садржи *Методе и инструменте истраживања* (119-124). Аутор наводи да су кориштене методе теоријске анализе и сурвеј метод, а када је ријеч о инструментима који су кориштени приликом прикупљања података наведени су њихови називи, њихови аутори, ниво поузданости и кратко приказана њихова структура. На страницама (124) и (125) је текст под насловом *Пошупци за обраду података*, гдје аутор наводи да су приликом стратистичке обраде прикупљених података кориштене мјере дескриптивне статистике за утврђивање битних аспеката узорка, те χ^2 тест за мјерење значајности разлика међу сегментима укврштених варијабли.

У цјелини која се односи на *Приказ и анализу резултата истраживања* аутор даје табеларни приказ и интерпретацију резултата који обухватају следеће: *Модалитети социјалне дистанце и ставова према међунационалним односима* (128-141), *Психолошке карактеристике као извори социјалне дистанце и ставова о међунационалним односима* (141-161) и *Социјално статусна обиљежја као извори социјалне дистанце и ставова о међунационалним односима* (161-174). Табеларно су приказани само они резултати који се односе на податке за које је утврђено постојање статистички значајних разлика у нивоу социјалне дистанце и дирекције ставова с обзиром на ниво испитиваних психолошких обиљежја и категорије социјалноискуствених карактеристика испитаника. Аутор је првенствено приказао и анализирао податке који се односе на ниво социјалне дистанце сваког од три конститутивна народа БиХ према друга два, а затим податке испољених ставова о међунационалним односима у БиХ укупног узорка испитаника. Након тога је разматрао однос изражене социјалне дистанце и ставова о међунационалним односима на подзоруку националних групација, да

би касније био представљен и интерпретиран однос испитиваних психолошких и социјалноискуствених карактеристика, с једне стране и социјалне дистанце и ставова о међунационалним односима, с друге стране, на подзорку сваког од три народа обухваћена истраживањем (Срби, Хрвати и Бошњаци). Приликом интерпретације резултата аутор истиче неуједначеност узорка према националној припадности, те да је стога генерализацији добијених вриједности неопходно прилазити са опрезом.

Под насловом *Завршна разматрања и закључци* (175-188) аутор даје кратак осврт на сам приступ истраживању које је представљено монографијом, те јасно и прегледно даје увид у добијене резултате дајући кратке закључке у вези са сваким од њих. На крају даје општи осврт на добијене резултате истичући да представљени подаци показују да психолошка и социјална обиљежја испитаника појединачно, али и међусобно повезана представљају изворе социјалне дистанце и ставова о међунационалним односима у БиХ. Осим наведеног истиче да би комплекснија и лонгитудинална истраживања прецизније показала који од ових фактора су константни, а који ситуацијски условљени, те да се резултати спроведеног истраживања могу користити за пројекте којима је циљ смањење социјалне дистанце и међунационалних тензија.

Од странице (189) до (191) је *Сажетак* на српском, а од (192) до (194) на енглеском (*Summary*) језику. У оквиру овог наслова је кратко приказана теоријска основа, предмет, циљ, методологија и резултати истраживања изложеног на претходним странама монографије.

Литература (195-199) садржи 89 библиографских јединица на српском и енглеском језику.

Прилози (201-227) се састоје из два дијела: а) *Табеле* (202-218) и б) *Упитници* (219-227). Табеле које су дате у прилозима обухватају статистичке показатеље односа између испитиваних варијабли истраживања које нису представљене у самом раду, али су интерпретирани. Два упитника која се налазе у прилозима садрже инструменте које је аутор користио приликом прикупљања података. Један од њих је прилагођен подзорку менаџера, а други подзорку студената.

Бијешка о аутору (229) садржи биографске податке о аутору монографије, као и информације о професионалној каријери и броју учешћа на конгресима и научним скуповима и броју објављених радова.

С обзиром на то да је проблем социјалне дистанце и ставова о међунационалним односима био али и остао актуелан и недовољно истражен, монографија *Социјалне дистанце и ставови о међунационалним односима у БиХ* представља значајан допринос сазнањима социјалне психологије и психологије уопште. Проблем истраживања социјалне дистанце на просторима БиХ, с обзиром на претходни међунационални сукоб на овим просторима, процес транзиције у којем се налази, као и захтијеве који се намећу од стране европске и свјетске заједнице, намеће се и као приоритетан с обзиром на то да познавање њених извора и интервенције на њеном смањењу

омогућавају промјене које би унаприједиле развој и на личном и на друштвеном плану. Опредјељујући се на истраживање на узорку менаџера и студената менаџмента и економије аутор показује не само да познаје значај истраживања социјалне дистанце и ставова о међунационалним односима већ и процесе одвијања промјена. Бирајући наведени узорак аутор указује на особе које могу бити носиоци промјена истичући да су менаџери, актуелни и будући, управо они који креирају опште друштвене вриједности националне културе. Овим је, осим националне димензије, стављен акценат и на економску димензију која може представљати интеграциони, односно, дезинтеграциони фактор који дјелује на појединца и друштво.

Аутор монографије је систематски, јасно и прегледно са адекватним закључцима и приједлозима за практичну примјену резултата успешно представио резултате истраживања природе и дистрибуције, као и извора социјалне дистанце и ставова о међунационалним односима у БиХ. Добијени резултати могу послужити као добра основа за комплекснија лонгитудинална истраживања која ће дати значајнији допринос расвјетљавању психолошких и социјалних извора социјалне дистанце и ставова о међунационалним односима који су константни или који су ситуацијски и историјски условљени. Осим тога, резултати истраживања презентовани овом монографијом омогућавају адекватније и обухватније активности усмјерене ка смањењу социјалне дистанце и међунационалне нетрпељивости.

С обзиром на све претходно наведено може се закључити да монографија *Социјалне дистанце и ставови о међунационалним односима у БиХ* представља значајан допринос теорији и пракси области социјалне психологије. Она представља добру подлогу за даља и комплекснија истраживања социјалне дистанце и међунационалних односа, али омогућава и освјешћивање значаја изучавања овог проблема не само у домену научних са знања већ и у домену праксе приликом рјешавања актуелних проблема у друштву.

ИЗАЗОВИ ЖУРНАЛИСТИЧКИХ ИСТРАЖИВАЊА

(Весна Ђурић, *Изазови журналистичких истраживања*,
Comesgrafika, Бања Лука, 2014)

Књига *Изазови журналистичких истраживања* аутора др Весне Ђурић, је објективан, теоријски утемељен и апликативан приказ стања медија у БиХ, са становишта њихове спремности, истрајности, али и обучености новинара да истраживачким радом утичу на друштвене процесе, подстичу јавност на реакцију и оживе критичку мисао. Медији у БиХ изложени су сталним притисцима центара моћи, који финансијску зависност медијских кућа од државних, ентитетских, кантоналних и локалних буџета и лош материјални статус новинара (зло)употребљавају, утичући на уређивачке политике. Изостанак стабилне комерцијалне основе функционисања медија, ограничавање професионалних слобода новинара од стране владајућих структура и недоступност извора информација, ауторка детерминише као основне препреке развоја и афирмације истраживачког новинарства у БиХ. Власт, системски и континуирано, у постдејтонској БиХ ствара референтни оквир за пуко информативно третирање догађаја, које не задира у суштину проблема и /или/ развој таблоидног новинарства, насупрот истраживачком новинарству.

На бази понуђених емпиријских и теоријских приказа у књизи *Изазови журналистичких истраживања*, јасно је да и они храбри, истрајни и независни посленици четвртог стуба државе, на крају мукотрпног, понекад опасног и надасве изазовног истраживачког рада остану „кратких“ рукава, односно, без адекватне реакције надлежних институција. „Што је још горе, и када се успије открити незаконитост и када медији јавно укажу на неправилности у било којој сфери, изостаје реакција (и актера догађаја и адекватна санкција надлежних) па се стиче утисак да истраживања немају никаквог смисла“, упозорава проф. Ђурић. Аутор, упркос преовлађујућег оквира за функционисање медија у БиХ, апелује на савјест и професионалну етику новинара да се не одустаје од истраживачког новинарства.

Књига *Изазови журналистичких истраживања* подијељена је у три поглавља. Умјесто закључка нуди научни рад „Новинарство и организационе промјене у медијима“, саопштен на Међународној конференцији „Наука и глобализација“ на Филозофском факултету Пале, 2013. и додатак – Истраживачки прилози, у којем су наведена три примјера истраживачких прича новинара из БиХ: Жељезнице Републике Српске, аутора Синише

* dejanaradovanovic@yahoo.com

Михаиловића (РТРС), Аеродром у Требињу, аутора Небојше Вукановића (БН ТВ) и Риалити програми, аутора Жељке Спремо (РТВ Слобомир) као добре примјере истраживачког рада.

У првом поглављу „Медији у информацијско-комуникацијском систему“ ауторка посматра ИКС полазећи од његовог есенцијалног дијела – информације и комуникације. Залазећи у област комуникација, проф. Ђурић наглашава значај људске комуникације у процесу креирања, обликовања и утицаја на друштвене односе. У разматрању даје комплексан приказ типова комуникације, међузависност медија и дрштва, историјски приказ настанка и развоја медија и модела функционисања медија. Значајан допринос је темељан приказ настанка и развоја медија у БиХ, од првих штампаних листова до електронских медија и јавних сервиса.

У другом поглављу, Савремено новинарство, ауторка теоријске постулате новинарства раздваја од новинарства у пракси и изазова које носи професија новинар. Важно је нагласити да су у овом поглављу из мноштва теоријских разматрања и промишљања читаоцу понуђене вриједносно апликативне, размљиве и прихватљиве теорије. Корак по корак, проф. Ђурић од основних дефиниција новинарства, теоријских промишљања која иду у правцу „да се оквири за идентификовање доброг новинарства виде у откићу, испитивању, тумачењу, стилу и презентацији“ залази у област истраживачког новинарства. Изазови истраживачког новинарства у Републици Српској посматрани су кроз анализу тема које се обрађују, организације, опремљеност и спремност редакције за истраживачки пројекат, доступност извора информација, изложеност новинара политичким притисцима. Анализа је поткријељена и резултатима анкете проведене са двадесет новинара из Републике Српске који се баве истраживачким новинарством. Узимајући у обзир све препреке и ограничења која владају (недостатак времена и новца за истраживачке приче, изостанак адекватне санкције за актере који су истраживачким доприносом новинара означени „кривим“, притисак владајућих структура на новинаре истраживаче, затвореност извора информација) ауторка констатује да је интерес за истраживачко новинарство у Српској ипак у порасту, иако су новинари, углавном, препуштени сами себи. Најизраженији проблем је затвореност извора информација, па се новинари–истраживачи у Српској још увијек ослањају на „информација које процуре“ јер су званични извори информисања сведени на неупотребљиве конференције за новинаре или сувопарна и саопштења за јавност.

У трећем поглављу „Законске основе функционисања медија“ дат је приказ законског оквира за рад медија у БиХ, али и осврт на облике правне регулације медија у бившој Југославији. У анализи законског оквира, ауторка издваја чињеницу да је највише закона који регулишу, али и утичу на рад медија у БиХ, усвојено (наметнуто) директно од стране међународне заједнице, оличене кроз Канцеларију високог представника у БиХ или под њеним јаким притиском на домаће институције. Законски оквир за функционисање медија у БиХ ослања се на универзалне европске постулате и неу-

питна права слободе исказивања мишљења. Међутим, свједоци смо, истиче проф. Ђурић, да су „инертност државе и ентитета лимитирајући фактор остваривања слободе и независности медија због неангажовања у провођењу законске регулативе“. Центри моћи не посустају у намери да прикрију и учине недоступним изворе информација, свјесни да је то најбољи модел да рад јавних институција задрже далеко од очију јавности и спријече истраживачке пројекте новинара. Продукт таквих интенција власти је експанзија таблиодног и тенденциозног новинарства, које јавност засипа сензационалистичким, непровјереним и ефемерним информацијама, држећи је далеко од суштинских проблема. Ипак, подсјећа аутор, шира друштвена заједница представља темељ за афирмацију медијских слобода и утицаја медија.

Књига *Изазови журналистичких истраживања* представља спој вишегодишњег научног и образовног рада и богатог новинарског искуства аутора. Проф. Ђурић разумљивим и јасним језиком, карактеристичним за добар новинарски стил, анализира сукоб теоријског одређења новинарства са стварним приликама које владају у новинарској арени. На темељу тога, тврдња аутора да „новинарство, а посебно истраживачко, има велику одговорност јер се претпоставља да истраживач мора своју оријентацију, своју пристрасност подредити чињеницама које треба изнијети цјеловито“ добија на специфичној тежини, јер је исуствено доказана и утемељена. Такође, сугестија аутора да, упркос бројним потешкоћама, препрекама и опасностима које вребају новинара-истраживача у његовој потрази за објективном, потпуном и правовременом информацијом, не треба одустати ни „подвити реп“ под притиском политичких центара моћи. Подстрек је то посленицима јавне ријечи да наставе са својим истраживањима, јер тако доприносе бољем животу, подстичу дијалог и толеранцију и својим примјером потврђују да на слободи изражавања и доступности информација почива систем друштвеног интегритета. *Изазови журналистичких истраживања* је књига подједнако важна за образовање будућих новинара, али и штиво које новинарима практичарима може послужити као прибјежиште, полуга и ослонац у обављању „свете професије“.

РАЗВОЈ ПОЛИТИЧКЕ ВОЉЕ У ВРЕМЕНСКОМ И ИСТОРИЈСКОМ КОНТЕКСТУ

(Зоран Р. Пешић, *Институционализација политичке
воље*, Деспот Боок, Ниш, 2013)

Живимо у времену дубоке политичке кризе, у коме на свим пољима провејавају речи воља и политика. Заправо, у коме све зависи од политике и нечије воље. Колики је значај политичке воље и политике, какво је њихово значење, да ли постоји оправданост њиховог проучавања сазнајемо у монографији *Институционализација политичке воље*, аутора Зорана Р. Пешића, штампане 2013. године у издању Деспот Боок-а, опремљене индексом појмова и библиографијом, без илустрација, али са одличним дизајном на корицама. Публикација поред *Увода* и *Закључка* садржи четири главе (*Теоријска заснованост воље; Процес формирања политичке воље; Институционализација политичке воље у друштву; Институционализација политичке воље у држави*) са неуједначеним бројем поглавља. На 321. страници аутор открива које су основе теоријске заснованости воље, какав је процес њеног формирања као и на који начин се постиже институционализација воље у друштву и држави.

Правећи ретроспективу проучавања политике можемо уочити да је одувек била тема вредна пажње и значаја. У складу с тим проучавана је са различитих аспеката (М. [Milostislav] Bartulica, *Iseljenička politika*, Zagreb : Savez organizacija iseljenika, 1929; Урош Круљ, *Наша саобраћајна (железничка) политика*, Београд: С. Б. Цвијановић, 1935; Marjan Korošić, *Antiinflaciona politika*, Zagreb: Ekonomska politika, 1980; Prokopije Milenković, *Ekonomska politika u poljoprivredi*, Novi Sad: Poljoprivredni fakultet, 1980; Mihailo V. Popović, Danilo Mrkšić, Todor Kuljić, *Politika raspodele i ideologija*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 1981; Jon Pierre and B. Guy Peters, *Governance, politics and the state*, New York: St. Martin's Press, 2000).

У *Уводу* (9-11) аутор монографије даје дефиницију политике и политичке воље и открива да је публикација настала са циљем појашњења како је могуће теоријски одређену политичку вољу претворити у политичко деловање у функцији општег добра. Приликом писања књиге аутор је приступио истраживању политичко-филозофског наслеђа од антике до данашњих дана применом политичке филозофије, историје, политикологије,

* milenezikic85@gmail.com

политичке социологије и психологије. Такође је указао да се воља од метафизичког појма душе развијала, градила и уобличавала до политичке појаве у којој су садржана сва обележја човековог суштинског одређења и на којој се заснива пракса и политички живот. Тако је у књизи проучаван сам процес формирања политичке воље и њена институционализација у заједници у којој се живи. На основу презентованих података сазнајемо да је процес формирања политичке воље неодвојив од појединца, јер од њега зависи. Наиме, политичка воља је из апстрактне свести и мишљења индивидуе, кроз слободу, добила улогу у обликовању и деловању политике у друштву и држави. На тај начин је процес институционализације политичке воље проучаван кроз сложеност односа између друштва и државе. Аутор је покушао да укаже на место и улогу политичке воље појединаца, друштва и партија у демократским процесима и институцијама као и на динамичност саме воље и политичке воље која утиче на промене друштва, државе и институција. На крају увода аутор наглашава: „Научни допринос ове књиге треба тражити у спознаји политичке воље као значајног дела политичког процеса и праксе, инхерентне свим субјектима политике и објашњењу својстава, законитости и корелацијских веза између политичке воље и других појава.“

Теоријска заснованост воље (13-32) је наслов прве главе организоване у шест поглавља (*Античко и теолошко поимање воље; Рационална и емпијска воља; Просветитељство и просвећеност воље; Идеалистичко и грађанско схватање воље; Психолошко поимање воље; Завршно разматрање*), у оквиру којих аутор појашњава на који начин је у антици воља проучавана и поимана. На тај начин сазнајемо да је у периоду антике схваћена као део психичког живота човека - представља помоћ уму за рационално деловање. Такође, политичка воља је пратила судбину слободе, била је прво физичка, затим социјална и на крају политичка. На основу изложеног аутор закључује да је слобода значила слободу од угрожености споља од других држава, тј. полиса, затим је била схваћена као слобода од доминације сопствене власти и на крају је представљала слободу појединца, и свести, о себи самом и унутрашњој слободи ради бекства од спољашње угрожености. У хришћанству воља постаје суштинска одлика човека као личности и тиме неодвојива од слободе кроз избор (хоћу – нећу – морам). Дакле, слобода се од физичког својства премешта у слободу духа и постаје одлика човека, његове индивидуалности и личности у смислу моралности и друштвености. У периоду ренесансе воља постаје део људске праксе, тј. политичке праксе. Са рационализмом и емпиризмом воља се промишља као део свакодневног живота. Просветитељство и погледи Жан Жака Русоа дефинишу политичку вољу у држави и друштву као однос између појединачних воља и воља свих институција. У завршном разматрању аутор долази до дефиниције политичке воље: „Политичка воља је политичка појава којом се изражава способност и свест политичких актера, да својом сло-

бодном вољом и својим понашањем делују, у складу са моралним и законским нормама, у постизању политичких циљева.“

Какав је *Процес формирања политичке воље* (33-150) сазнајемо у другој глави организованој у пет поглавља (*Појмовна дистинкција воље; Политичка воља и личност; Политичка воља групе; Интереси и политичка воља; Воља и моћ*). Већ на првим страницама сазнајемо да је политика динамичан процес који се састоји од сложених чиниоца који изражавају његове функције, везе и односе. Политичка воља се може посматрати као процес (реч је о континуираном развоју човека и средине у којој живи и односа који владају) и као продукт (реч је о политичкој вољи иза које следи политичко деловање које представља продукт воље, тј. процес). Такође, воља је поред своје самосталности присутна и у улози катализатора у другим појавама и процесима, који не морају бити политички. Дакле, можемо говорити о вољи као политичкој, правној, социолошкој, психолошкој, филозофској. Међутим, једино политичка воља прати политичке субјекте и политичку праксу, али је у истом тренутку повезана са свим другим вољама у мери у којој се политика повезује и одражава на друга ванполитичка збивања, мишљење и свест. Још једна њена одлика садржана је у њеној прагматичности. На тај начин човекова заокупљеност политичком вољом значи и заокупљеност собом и друштвеношћу.

Пратећи историјске релације аутор закључује да је развојем друштва и политичких институција политичка мисао добила свој пуни облик и обележје и временом почела да се креће у оквиру троугла индивидуа, друштво, држава. Такође, указује и на јако значајне моменте у којима сама личност показује себе путем свести, мотива, избора, одлука, тј. политичке воље. Појам политичка воља представља област у којој се воља испољава, егзистира као политички феномен. Политичка свест представља постајање знања о нашим могућностима у сфери политичког. У даљем излагању аутор констатује да је утицај на вољу могућ, јер се човекова воља развија и усавршава у друштвеном животу и тесно је повезана са мотивима, ставовима и интересима. На политичку вољу групе утиче степен кохезије њених чланова. Што је већа кохезија то је снажнија група и њен утицај на чланове као и могућност да се политичка воља групе усмери ка групном циљу. Јако значајно је запажање постојања сопствене, политичке и групне воље која је збир појединачних међусобно истих воља. Потребно је нагласити да је повезаност воље и интереса неоспоран, јер интерес углавном прати и воља за његово остварење. С друге стране, моћ представља средство и инструмент за наметање политичке воље путем политичких партија које добијају улогу експонената политичке моћи.

Друштво и држава представљају место институционализације политичке воље. Каква је *Институционализација политичке воље у друштву* (151-232), сазнајемо у трећој глави подељеној у пет поглавља (*Демократија и политичка воља; Политичке партије и воља; Идеологија и воља; Политички покрети и политичка воља; Цивилно друштво и воља*). Аутор ин-

ституционализацију политичке воље прати кроз политичке институције друштва и државе почевши од демократије преко организација које имају политичко обележје до институција државе и власти. Демократија подразумева једнакост у испољавању политичке воље и учешћа у политичким процесима, као и већинско доношење правила и закона уз обавезу њиховог повиновања. У антици демократија је била схваћена као непосредно изражавање политичке воље посебно у античкој Грчкој, где су грађани непосредно изражавали своју политичку вољу. Данас у савременом друштву референдум представља најраспрострањенији облик непосредног одлучивања. У свим демократским друштвима политичка воља се остварује на изборима, путем референдумима, петиција, грађанске иницијативе, медија. Потребно је нагласити да митинзи, демонстрације и штрајкови чине ванинституционалне облике испољавања политичке воље.

Појава политичких партија је новијег датума. У Француској се слобода удруживања заснивала на уставу после револуције, у Енглеској законима о удружавању, док је и у САД-у право на слободно удруживање изведено из Устава земље. Развојем друштва политичке партије постају незаменљиве у саопштавању политичке воље. Утицај идеологије на политичку вољу је велики и јако значајан, јер опредељује нашу вољу, мишљење, политичку праксу, идентитет, стварање политичких институција. Путем идеологија се објашњавају политички сукоби, воља и понашање политичких субјеката. Политички покрети постају предмет интересовања у другој половини двадесетог века, док њихова историјска традиција сеже у деветнаести век. Покрети доприносе демократском испољавању политичке воље појединачно, нудећи успостављање опште воље коју заступају припадници одређеног покрета. Цивилно друштво својом политичком вољом доприноси развоју демократије, потенцирајући плурализам мишљења и воља као и контролу власти. Постмодерно друштво показује снажну вољу и опредељење за успостављање сопствене воље.

У четвртој глави аутор је посветио пажњу *Институционализацији политичке воље у држави* (233-292) кроз шест поглавља (*Воља државе; Правда индивидуе и личности у држави; Право и воља; Политичка воља парламента и егzekутиве; Воља између поретка и слободе; Консолидација политичке воље*). Данас држава представља политичку заједницу, али како је било у прошлости? У антици полис представља назив за државу, тј. заједницу грађана засновану на јаком колективном идентитету и заједничкој вољи. У средњем веку назив регнум изражава владање. Данашњи термин држава показује тенденцију да се успостављени поредак воље одржи. На основу тога аутор закључује да се држава јавља као носилац воље и легитимитета, поред тога она може вољу појединца и друштва да ограничи или подстакне у развоју. У антици је слобода значила право које су грађани користили за своје учешће у политичком и јавном животу полиса, одакле је произлазила слобода сваког појединца. На пример у Платоновој „Држави“ јавља се идеја о неопходности јаке државне контроле над појединцем. У

периоду хуманизма и ренесансе слобода постаје идеал, а у периоду просветитељства се институционализује и постаје битан сегмент државе и заједнице.

Пратећи историјске токове од антике, преко Хобса, Монтескјеа и Русоа до данас увиђамо да су питања егзистенције појединца и поретка увек присутна. Оно што се такође може уочити јесте и појава самовоље појединца и политичких субјеката. У антици људи у политици су служили заједници. Старим Грцима је слобода била исто што и поредак. У касном античком добу слобода се почела третирати као нешто појединачно, док је данас слобода схваћена као систем повлачења у себе, чиме се потенцира на индивидуализму, док све оно што угрожава слободу појединачног постаје неприхватљиво.

Проучавајући све унапред наведене примере аутор закључује да друштво својом политичком вољом мора ићи у два правца, ка појединцу и држави. Дакле један је задужен да обезбеди остварење појединачних воља како би имало реалну потпору сопственој друштвеној вољи и сопственим потребама, док је други усмерен ка остваривању политичке воље грађана и читавог друштва. Политичка воља државе мора бити усмерена на опште добро и сагласна са вољом друштва. Од државе се очекује да доношењем закона ограничи политичку самовољу, али и да афирмише пожељно политичко понашање и вољу. Ефикасност политичке воље се може измерити на основу начина владавине, поштовања права и слобода личности, економских достигнућа, развијеног тржишта, стандарда, према изграђеним друштвеним и политичким институцијама, постојању контроле власти и апарата принуде. На крају главе аутор каже: „Живот у заједници и управљање њоме захтевају и адекватну политичку вољу, а само од нас зависи колико ће она бити израз слободе и правде, односно од нашег ума, знања и воље да их примењујући и достижемо.“

Закључак (293-306) представља последње разматрање коме су посвећене и последње странице монографије, које има форму синтезе. На основу сачињене ретроспективе аутор посебну пажњу посвећује самој политичкој вољи. Наиме, формирање политичке воље обухвата њену институционализацију у политичким процесима и догађајима, тј. историју развоја људског друштва и човека, стварања и развоја заједнице од полиса до модерне државе. Политичка воља у појединим приликама постаје средство за моћ где се успон воље доживљава као самовоља. Да би воља имала димензију политичке слободне воље, потребно је да буде заснована на реалној егзистенцији у политичкој пракси у којој је друштво носилац политичке воље. Међутим, политичка воља може бити и систем манипулације посебно у изборним процесима као и мерило демократичности друштва, државе, власти и политичких субјеката. У демократским друштвима политичка воља се испољава путем слободе избора и одлучивања. Позиција, снага и моћ воље зависе од преовладавања фактора свести, интереса, моћи, мотива, циљева и очекивања.

На крају излагања послужићемо се последњим реченицама у монографији у којима је суштина за спознају политичке воље: „Политичка воља је воља, дакле, носи обележје воље човека као индивидуе и личности и неизоставно изражава његову друштвеност као објективизацију себе и своје воље. На другој страни се и друштвеност објективизира кроз јединку, па мера колико је ко субјект, а колико објект у овом односу, одређује оквир простирања слободе и слободе воље и карактер заједнице и човека као бића.“

IN MEMORIAM

IN MEMORIAM
ЈЕЛЕНА МАЛИНИЋ рођ. ДИВЧИЋ
(16. 02. 1977 - 22. 08. 2014)

Опхрвани тугом у души и болом у срцу опростили смо се од наше драге колегице и сараднице др Јелене Малинић, која је трагично страдала у саобраћајној несрећи са сином Михајлом, 22. августа 2014. године. Опростили смо се, а још увијек нам није јасно да ли је то ружан сан или болна стварност. До јуче су били са нама, радовали се и чинили нас сретним. Имали су своје обавезе које су редовно извршавали: Михајло у школи, шаховској секцији и на базену, а Јелена у породици и на факултету. Успјешно је уз помоћ супруга Александра савладала свакодневне изазове одгајања Михајла и Марије.

Као гром из ведрa неба одјекнула је тужна вијест о трагичном догађају на цести Љубогошта – Пале у мјесту Каловита Брда. Завладала је невјерица, збуњеност и туга. И бројна питања: како, зашто, каква је то судбина да два млада живота више нису са нама? Да ли је могуће да су се угасиле двије звјездице: Михајло на почетку животног пута, а Јелена на почетку научне каријере?

Нажалост, реалност је немилосрдна и болна.

За оне који су др Јелену Малинић мање познавали, ево и неколико есенцијалних информација о њеном, тек започетом, радно, стручном и научном опусу.

Др Јелена Малинић рођена је 16. 02. 1977. године у Сарајеву. Основну школу завршила је на Илици, а средњу школу, Гимназију општег смјера, завршила је на Палама. На Филозофском факултету на Палама – Одсек за педагогију и психологију завршила је 2001. године и дипломира-ла на тему *Особине личности као фактор успјеха ученика у средњој школи*

* dkrneta@filozof.org

оцјеном десет (10). Након тога положила је разлику испита на Одејеку за психологију и дипломирала 2008. године оцјеном десет (10) на тему *Повезаност особина личности и општег успјеха ученика у средњој школи* и добила звање дипломирани психолог.

Постдипломски магистарски студиј, Смјер психологија у школама, на Одејеку за психологију, уписала је 2007. године. У року је положила све испите, извршила све остале обавезе предвиђене Наставним планом и програмом и успјешно одбранила магистарски рад 07. 06. 2011. године, на тему *Рано искуство, особине личности и школско постигнуће*, те стекла звање магистра психолошких наука.

Докторску дисертацију *Релације између особина личности ученика и облика вршњачког насиља у школи и друштву* пријавила је децембра 2012. године и одбранила 13. јуна 2014. године и стекла научно звање доктор психолошких наука.

Након завршеног факултета 10 година радила је као професор психологије и школски психолог у Средњошколском центру на Палама, те као стручни сарадник – психолог при Дому здравља у Палама. Има положена три стручна испита: два у здравству и један у просвјети, као и звање савјетника у просвјети. Има сертификат интерног оцјењивача у Систему управљања квалитетом у образовању, према ISO 9001: 2008. Била је члан првостепене стручне Комисије за утврђивање способности и функционалног стања лица у поступку остваривања права и услуга из социјалне заштите, те утврђивање способности возача, члан Комисије за издавање лекарских увјерења студентима за пријем на факултет, као и члан Комисије за утврђивање зрелости дјете за полазак у школу. Била је више пута бирана за ментора младим колегама приликом увођења у посао и припремање стручног испита у просвјети.

Била је посвећена унапређивању васпитно-образовног рада (практике). Трудиласе да у рутинску наставну свакодневицу уведе промјене и освјежења у организацији и начину рада наставника, а посебно да побољша квалитет рада психолога у школи. Иако је при том наилазила на неразумијевање и отпор конзервативних сарадника, који су тежили да задрже „статус кво“, није одустајала нити се деморалисала.

Јелена је успјешно усклађивала бројне породичне и радне обавезе са сопственим стручним усавршавањем и развојем каријере. На Филозофски факултет дошла је 1. 11. 2011. као виши асистент у ужој научној области Социјална психологија. Дошла је тихо, а убрзо потом засјала је пуним сјајем. Придружила се сазвјезђу осталих звјездица и оставила несумњив траг на психолошком небу ових простора. Неуморно је радила и стварала. Плијенила је својом скромношћу и топлином. Имала је разумијевања и за студенте и свесрдно им помагала. Поред свих породичних и друштвених обавеза, урадила је и успјешно одбранила докторску дисертацију и очекивала избор у звање доцента.

Објавила је књигу *Рано искуство, личност и школско постигнуће*, 7 научних и стручних радова, самостално и у коауторству и 12 писаних саопштења на научним скуповима широм региона: Задар, Ниш, Сарајево, Пале (...)

Посебно интересовање испољила је у подручју проучавања феномена утицаја раног лишавања на касније понашање, тј. проучавања дјеловања ратних дешавања на развој и касније понашање дјеце и младих. Посебно оних који су рођени и прве године живота провели у ратном окружењу. Била је посвећена одговору на питање да ли су дјеца рођена и одрасла у рату „психолошки друкчија“ од дјеце која су прве године живота провели у условима далеко од рата и ратних догађања.

Било ми је задовољство бити ментор у изради магистарског рада, а посебно докторске дисертације.

У магистарском раду *Рано искуство, особине личности и школско постигнуће* анализирала је субјективне посљедице рата код ученика и утврдила да дјеца која су стидљива и плашљива реагују повлачењем из околине и јачањем постојећих страхова, док депресивна дјеца развијају интензиван осјећај кривице и због тога имају повећан ризик за појаву ПТСП (посттрауматски стресни поремећај). Имплусивна дјеца реагују на трауматске догађаје поремећајима понашања. Дјеца која су имала прилике да играју активнију улогу и да контролишу своје понашање у ратној ситуацији, испољила су знатно мање сметњи и чешће су се идентификовали са хуманијим професијама, припремајући се за будућу улогу у друштву без рата. Рад је отворио многобројна питања и дилеме за каснија истраживања. Нажалост, питање је да ли ће се и када појавити неко други који би се том феномену посветио са толико жара и ентузијазма.

Њена докторска дисертација *Релације између особина личности ученика и облика вршњачког насиља у школи и друштву* представља оригиналан, веома актуелан, комплексан и недовољно истражен проблем вршњачког насиља у школи и у друштву. Оригиналност рада огледа се како у самом избору теме, одабиру узорка, кориштене методологије, примијењених инструмената, тако и у корелацији са досадашњим предметно и методолошки сродним истраживањима. Оригиналност је посебно изражена у конструкцији мјерног инструмента за испитивање манифестног насиља, који је Јелена самостално конструисала и провела процедуру његове стандардизације, тј. утврђивања његових метријских карактеристика и баждарења.

Добијени резултати истраживања показали су високу корелацију између виктимизације и насиља, те значај повезаности доживљеног и манифестованог насиља, односно, на чињеницу да су дјеца која чешће доживљавају насиље, чешће и сама насилна према другој дјечи. Анализа раширености насиља међу вршњацима из улоге жртве указују да сваки једанаести ученик доживљава вербални облик насиља, сваки тринаести доживљава

ва психичко и социјално насиље, док је сваки петнаести ученик изложен физичком, сексуалном или електронском насиљу.

Сада када се име др Јелене Малинић придружило тужној листи преминулих или трагично настрадалих наставника и сарадника Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву, с нама и у нама остају њена дјела и топла сјећања.

Свима нама који смо је познавали и који смо сарађивали са њом трајно ће недостајати. Недостајаће нам све оно што је било и што је заувјек нестало њеним изненадним одласком.

Зато, нека др Јелени Малинић и њеном сину Михајлу, тамо негдје у рајским просторима, буде мир вјечни.

УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА УРЕЂЕЊЕ ТЕКСТА

Радови Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву уређују се према акту о уређивању научних часописа прописаног од стране Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије. Радови који не буду испуњавали неку од неведених препорука неће се узимати у обзир за рецензирање и штампање у часопису.

Радови треба да буду достављени електронски, у прилогу – као отворени документ (Word), на адресу: radovi@filozof.org.

1. **Дужина рукописа:** до 16 страница
2. **Формат:** *фонт:* Times New Roman; *величина фонта:* 12; *размак између редова:* Before: 0; After: 0; Line spacing: Single
3. **Параграфи:** *формат:* Normal; *први ред:* увучен аутоматски (Col 1)
4. **Име аутора:** Наводе се име(на) аутора, средње слово и презиме(на). Име и презиме домаћих аутора увек се исписује у оригиналном облику (ако се пише латиницом – са српским дијакритичким знаковима), независно од језика рада.
5. **Назив установе аутора (афилијација):** Непосредно након имена и презимена наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је аутор обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија. Ако је аутора више, а неки потичу из исте установе, мора се, посебним ознакама или на други начин, назначити из које од наведених установа потиче сваки од аутора. Функција и звање аутора се не наводе.
6. **Контакт подаци:** Адресу или електронску адресу аутор ставља у напомену при дну прве странице чланка. Ако је аутора више, даје се само адреса једног, обично првог.
7. **Језик рада и писмо:** Језик рада може бити српски, руски, енглески, немачки, француски или неки други словенски или језик раширене употребе у међународној филолошкој комуникацији. За радове на српском језику препоручено писмо је ћирилица.
8. **Наслов:** Наслов треба да буде на језику рада; треба га поставити центрирано и написати великим словима.
9. **Апстракт:** Апстракт треба да садржи циљ истраживања, методе, резултате и закључак. Треба да има од 100 до 250 речи и да стоји између заглавља (наслов, имена аутора и др.) и кључних речи, након којих следи текст чланка. Апстракт је на српском или на језику чланка. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – Before: 0; After: 0; Line spacing: Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]
10. **Кључне речи:** Број кључних речи не може бити већи од 10. Кључне речи дају се на оном језику на којем је написан сажетак. У чланку се дају непосредно након апстракта. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]
11. **Претходне верзије рада:** Ако је чланак био изложен на скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, при дну прве стране чланка. Не може се

објавити рад који је већ објављен у неком часопису: ни под сличним насловом нити у измењеном облику.

12. Навођење (цитирање) у тексту: Начин позивања на изворе у оквиру чланка мора бити консеквентан од почетка до краја текста. Захтева се следећи систем цитирања, преовлађујући у науци о језику:

... (Бошковић 1978: 47-51)..., / (в. Бошковић 1978: 47-51)..., / (уп. Бошковић 2001: 47-51)... / Р. Бошковић (1978: 47-51) сматра да...

[наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „“ / ””]

13. Напомене (фусноте): Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима итд., али не могу бити замена за цитирану литературу. [Техничке пропозиције за уређење: формат – Footnote Text; први ред – увучен аутоматски (Col 1); величина фонта – 10; нумерација – арапске цифре.]

14. Табеларни и графички прикази: Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с лингвистичким стандардом опремања текста.

15. Листа референци (литература): Цитирана литература обухвата по правилу библиографске изворе (чланке, монографије и сл.) и даје се искључиво у засебном одељку чланка, у виду листе референци. Литература се наводи на крају рада, пре резимеа. Референце се наводе на доследан начин, азбучним односно абecedним редоследом. Ако се више библиографских јединица односе на истог аутора, оне се хронолошки постављају. Референце се не преводе на језик рада. Саставни делови референци (ауторска имена, наслов рада, извор итд.) наводе се на следећи начин:

[за књигу]

Јакобсон 1978: Р. Јакобсон, *Огледи из поетике*, Београд: Просвета.

[за чланак]

Милановић 2000: А. Милановић, Стереотипност и креативност у структури новинске вести при генези српског новинарског подстила, Београд: *Српски језик*, V/1-2, Београд, 623-639.

[за прилог у зборнику]

Чутура 2009: И. Чутура, Употреба прилошких израза са именицом “место” у пренесеном значењу, у: М. Ковачевић (ред.), *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. I, Српски језик у употреби, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 277-288.

[за радове штампане латиницом]

Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.

[за радове на страном језику – латиницом]

Блумфилд 1970: L. Bloomfield, *Language*, 12. ed., Unvin, London: University Books.

[за радове на страном језику – ћирилицом]

Плотникова 2000: А. А. Плотникова, *Словари и народная культура*, Москва: Институт славяноведения РАН.

Радове истог аутора објављене исте године диференцирати додајући *a*, *b*, *c* или *a*, *б*, *в*, нпр.: 2006*a*, 2006*б* или 2009*a*, 2009*б*.

Ако има два аутора, навести оба презимена, нпр.: *Симић, Остојић*; ако их има више: после првог презимена (а пре године) додати *et al* или *и др.*

Ако није прво издање, ставити суперскрипт испред године, нпр.:

Лич²1981: G. Leech, *Semantics*, Harmondsworth *etc.*: Pinguin Books.

[Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред:

куцати од почетка, а остале увући аутоматски (Col 1: опција Hanging, са менија Format), нпр.:

Гутшмит 2003: К. Гутшмит, Имена собственные в социальных диалектах, Београд: *Српски језик*, VIII/1-2, 251-258.]

Поступак цитирања докумената преузетих с Интернета:

[монографска публикација доступна on-line]

Презиме, име аутора. *Наслов књиге*. <адреса са интернета>. Датум преузимања.

Пр.: Veltman, K.H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

<<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d.>>.02.02.2002.

[прилог у серијској публикацији доступан on-line]

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов периодичне публикације*, датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пр.: Du Toit, A. Teaching Info-preneurship: student's perspective. *ASLIB Proceedings*, February 2000. Proquest. 21.02.2000.

[прилог у енциклопедији доступан on-line]

Име одреднице. *Наслов енциклопедије*. <адреса са интернета>. Датум преузимања.

Пр.: Wilde, Oscar. *Encyklopedia Americana*.< >15.12.2004.

16. Резиме: Резиме рада јесте у ствари апстракт на другом језику на којем није рад. Ако је језик рада српски, онда је резиме обавезно на једном од словенских или светских језика. Резиме се даје на крају чланка, након одељка *Литература*. Превод кључних речи на језик резимеа долази после резимеа. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]

Садржај

<i>Расправе и чланци</i>	7
Александар Д. Стаматовић ТРИ ИЗВОРА О ПРИЛИКАМА У ХЕРЦЕГОВИНИ 50-их ГОДИНА XIX ВИЈЕКА	9
Nenad Suzić Jelena Maksimović BOLONJSKI PROCES I STUDENTSKA POSTIGNUĆA	15
Dragoljub Krneta ATMOSFERA U PORODICI I ASOCIJALNO PONAŠANJE MLADIH	29
Биљана М. Радовановић НАУКА И ДРУШТВО	51
Снежана П. Марковић ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И НАСТАВА СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ	65
Глигор М. Самарџић ПУТНА СТАНИЦА <i>ASAMO</i> У ИСТОРИЈСКИМ ИЗВОРИМА	85
Бранка С. Ковачевић МОДУЛАРНО-ДИФЕРЕНЦИРАНИ СИСТЕМ УСАВРШАВАЊА НАСТАВНИКА ЗА ИНОВАТИВНИ РАД	99
Мирослав В. Гаврић ПСИХОСОЦИЈАЛНИ АСПЕКТИ КОНФОРМИЗМА МЛАДИХ	109
Горан Р. Булатовић Љиљана Љ. Булатовић ТЕОРИЈСКИ ОКВИРИ ПРОМЕНА У НОВИНАРСТВУ ПОД УТИЦАЈЕМ ПРОЦЕСА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ	129
Nada B. Zečević BUSINESS AND NETWORK OF A GREEK SOLICITOR IN LECCE: NEW EVIDENCE ABOUT MICHAELE STRATEGOPOULOS, 1756–1768	141
Златко Павловић НЕКА ЗАПАЖАЊА О ПОВРАТНОЈ ВЕЗИ У ВАСПИТАЊУ	151
Gorjana D. Koledin LATENTNA STRUKTURA PERCEPCIJE STUDENATA O BITNIM KARAKTERSTIKAMA ZA POSTIZANJE AKADEMSKOG USPJEHA	165

Биљана М. Сладоје-Бошњак ПРИНЦИП ИНДИВИДУАЛНОСТИ И СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ У ПРАВОСЛАВНОМ ВАСПИТАЊУ	177
Дејан Д. Антић ИЗВЕШТАВАЊЕ ДНЕВНОГ ЛИСТА ПРАВДА О ПОЛОЖАЈУ СРБА У СТАРОЈ СРБИЈИ 1905. ГОДИНЕ	185
Радомир М. Чолаковић, Јасна Ј. Вељковић ТЕОРИЈСКО-ПРАКТИЧНИ ОКВИР ЗА СПРЕЧАВАЊЕ МОБИНГА У ВОЈСЦИ	197
Маријана Ж. Млађеновић, Глигор М. Самарџић ЗАБИЉЕШКЕ О АНТИЧКИМ БУНАРИМА НА КОМУНИКАЦИЈИ <i>DILUNTUM-SALLUNTUM</i>	211
<i>Прилози</i>	219
Ђуро М. Марић ЕКОНОМОСКОГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ ПОСТИНДУСТРИЈСКОГ ДРУШТВА У УСЛОВИМА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ	221
Николина Ђ. Миљевић ПОСЛАНСТВО КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У КАНАДИ – ОТАВА 1941–1945 (1942–1944)	233
Радослав Милошевић ФИЛОЗОФИЈА МАТЕМАТИКЕ НА ПОЧЕТКУ ХХІ ВИЈЕКА	241
Ђорђе М. Petronić SOCIJALNO-PSIHOLOŠKE KARAKTERISTIKE APSTINENATA PRED PARLAMENTARNE IZBORE	259
Igor R. Vujović POLITIČKO RASPOLOŽENJE BIRAČA NA PALAMA PRED PARLAMENTARNE IZBORE	275
<i>Прикази</i>	285
Драга Мاستиловић СПОМЕНИК ПОКОЉЕЊУ ЗА ПЈЕСМУ СТВОРЕНОМ	287
Наташа Т. Костић ИСТРАЖИВАЊЕ СОЦИЈАЛНЕ ДИСТАНЦЕ И СТАВОВА О МЕЂУНАЦИОНАЛНИМ ОДНОСИМА У БиХ	293

Дејана Радовановић-Шаренац ИЗАЗОВИ ЖУРНАЛИСТИЧКИХ ИСТРАЖИВАЊА	299
Милена Ж. Жижић РАЗВОЈ ПОЛИТИЧКЕ ВОЉЕ У ВРЕМЕНСКОМ И ИСТОРИЈСКОМ КОНТЕКСТУ	303
IN MEMORIAM	309
IN MEMORIAM ЈЕЛЕНА МАЛИНИЋ рођ. ДИВЧИЋ (16. 02. 1977 - 22. 08. 2014)	311

CIP – Каталогизација у публикацији

УДК 0/9

РАДОВИ Филозофског факултета /
Универзитет у Источном Сарајеву.
Филозофски факултет; главни и одговорни
уредник Вера Вујевић.- Пале: Филозофски
факултет, 2014, бр. 16 (Пале: Dis-
Company).- 24 cm

Излази годишње.

ISSN 1512-5858

COBISS.BH-ID 7948294

Број 16: Књ. 2 Филозофске и природно-
математичке науке.- 314 стр.

Тираж 300.